

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 34.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 34

ВІННИЦЯ
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 34. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 124 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2020-34

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №5 від 16.12.2020 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Василь Зінов'єв, доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Національного дослідницького Томського державного університету, головний редактор журналу «Вісник Томського державного університету. Історія» (Російська Федерація); Ганна Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Суляк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvpu@meta.ua; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2020

© Автори статей, 2020

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 34.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*The certificate on the state registration of
printed mass media
Series KV № 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 34

VINNYTSIA
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 34. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2020. – 124 p. DOI: 10.31652/2411-2143-2020-34

The collection is included in the list of scientific professional publications (category B) in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated March 17/03/2020)

*The collection is indexed in the international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.5 dated December 16, 2020).

Editorial Board

Editor in Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Vasiliy Zinoviev**, Dr (History), Professor of the Department of Russian History of National Research Tomsk State University, Editor-in-Chief of the “Journal of Tomsk State University. History” (Russian Federation); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Olha Koliastruk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak**, PhD (History), Associate Professor, Professor of the Department of Philology, History and Social Sciences Taraclia State University, Editor-in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2020

© Authors of articles, 2020

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Інна Гончаренко***

Природні умови як фактор впливу на повсякденне життя православного населення українських земель другої половини XVI – XVII ст. 9

Віктор Шарпаций

Формування системи місцевих органів соціального забезпечення в УСРР (перша половина 1920-х рр.) 18

Микола Бондарчук

Дитяча безпритульність на Житомирщині в 1921-1928 роках та шляхи її подолання 28

Людмила Пінчук

Протистояння ОУН та УПА з радянською адміністрацією на Волині в 1944 – 1945 рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району) 37

Андрій Савченко

Підприємницькі ініціативи українського селянства доби «відлиги» у сфері задоволення побутових потреб 45

Ольга Білобровець, Вікторія Венгерська, Олександр Жуковський

Толеризація релігійних відносин як фактор розвитку суспільно-політичного життя громад (на прикладі Житомирської області) 51

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ***Валентина Годлевська***

Галісійський націоналізм: історія та сучасність 61

Ольга Коляструк, Олександр Коляструк

Радянські політичні ритуали і практики повсякдення 69

ЕТНОЛОГІЯ***Наталка Жмуд***

Образи «радянського» та «радянськості» у культурному ландшафті Вінниччини (за польовими етнографічними матеріалами) 75

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ***Вікторія Тельвак***

Культурно-громадська діяльність Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX століття у висвітленні польської публіцистики 83

Олександр Кравчук

Т. Ґ. Масарик і українське питання у документах представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Празі 92

Наталія Ворон

Історія та культура України на сторінках видань Українського історико-філологічного товариства у Празі (1939-1945) **100**

РЕЦЕНЗІЇ

Юрій Зінько, Віталій Тучинський

Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга 2.: Боротьба за державність України в роки Гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 843 с. **110**

Степан Дровозюк

Між суспільством і владою: радянська школа в УРСР [Рец. на кн.: Лаврут О. «Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». – Слов'янськ: Друкарський двір, 2020] **114**

Для авторів **118**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Inna M. Goncharenko

Environmental Conditions as a Factor of Influence on the Everyday Life of the Orthodox Population of Ukrainian Lands of the Second Half of the 16th – 17th Centuries 9

Victor G. Sharpatyi

Formation of the System of Local Bodies of Social Security in the Ukrainian SSR (First Half of the 1920s) 18

Mykola O. Bondarchuk

The Child Homelessness as a Kind of Social Anomalies in the Zhytomyr Region in 1921-1928s and Ways to Overcome it by the Soviet Authorities 28

Lyudmyla V. Pinchuk

Confrontation Between the OUN and the UPA with the Soviet Administration in Volyn in 1944–1945s (Based on Materials from the Kamin-Kashyrskyi District) 37

Andrii V. Savchenko

Entrepreneurial Initiatives of the Ukrainian Peasants During the "Thaw" to Satisfy Everyday Needs 45

Olga M. Bilobrovets, Victoria O. Vengerska, Oleksandr I. Zhukovskyi

Tolerization of Religious Relations as a Factor in the Development of Social and Political Life of Communities (the Case Study of Zhytomyr Region) 51

WORLD HISTORY

Valentyna Ju. Hodlevska

Galician Nationalism: History and Modernity 61

Olha A. Koliastruk, Oleksandr P. Koliastruk

Soviet Political Rituals and Daily Practices 69

ETHNOLOGY

Natalka V. Zhmud

Images of "Soviet" and "Sovietness" in the Cultural Landscape of Vinnytsia Region (Based on Field Ethnographic Materials) 75

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Viktoriiia P. Telvak

Cultural and Public Activity of Mykhailo Hrushevsky During at the End of the 20-th - Beginning of the 21-st Century in the Coverage of Polish Journalism 83

Oleksandr M. Kravchuk

T. G. Masaryk and the Ukrainian Question in the Documents of the Representation of the Western Ukrainian People's Republic in Prague 92

Nataliia P. Voron

History and Culture of Ukraine on the Pages of Periodicals of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (in 1939-1945s) **100**

REVIEWS

Yuryi A. Zinko, Vitaliy A. Tuchinskyi

Valerii Rektut. Essays on the Life of Haisynschyna. Ukrainian Revolution (1917-1921) : Events. Personalities. Thoughts. Book 2. The Struggle for the Statehood of Ukraine During the Hetmanate and the Formation of the Directory of the Ukrainian People's Republic. Vinnytsia: LLC "Mercury Podillya" . 843 p. **110**

Stepan I. Drovozyuk

Between Society and Government: the Soviet School in the USSR [Rec. on the book: Lavrut O. «Soviet school in the Second Half of the 20th Century: the Dimension of Ukraine». Slovyansk: Printing yard, 2020] **114**

For Authors **118**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«15/16»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-9-17>**Інна Гончаренко**

Маріупольський державний університет

аспірант (Україна)

e-mail: fabris71@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6759-9976>

Природні умови як фактор впливу на повсякденне життя православного населення українських земель другої половини XVI – XVII ст.

Метою даної статті є аналіз природних умов як суттєвого чинника впливу на повсякдення, практики та стратегії виживання населення українських земель другої половини XVI – XVII ст. Основним завданням дослідження є реконструкція навколишнього середовища другої половини XVI-XVII ст. та виявлення взаємовпливів людина-природа.

Методологія дослідження: використовувались наступні методи: загальнонаукові – історичний та логічний, аналізу і синтезу, узагальнення; спеціальні – історико-системний, історичної реконструкції, який полягає у тому, щоб із розрізнених фактів скласти доволі повну картину повсякдення. **Наукова новизна:** природний фактор у доіндустріальну епоху є суттєво недооціненим у дослідженнях повсякденності та є одним з найбільш значущих у впливі на людське життя, але в сучасних історичних працях він ігнорується. Тому аналіз природних умов повсякдення, особливо у ранній модерний час, на сьогодні є актуальним.

Висновки: Проведений аналіз впливу природних умов на повсякденне життя населення доводить, що значна частина населення займалася у своїх виробничих практиках перетворенням природи у той чи інший спосіб і перебувала у значній залежності від навколишнього середовища. Природа у свідомості тогочасного населення бачилася безкінечним ресурсом для споживання. При оцінці впливу природи на повсякдення другої половини XVI – XVII ст. слід зробити акцент на тому, що у цей період відбувалося поєднання у повсякденних виробничих практиках відтворювальних та привласнювальних форм господарства. Багатство природних ресурсів, родючість землі допомагали людям виживати, однак повсякденне виживання відбувалося часто за рахунок нещадної експлуатації природи, особливо це стосувалося лісів та диких тварин. Паралельно цьому з'являються спроби захистити ресурси від надмірного використання шляхом надання привілеїв обмеженому колу споживачів та законодавчого регулювання. В цілому, екологічні обставини повсякдення зазначеного періоду не можна схарактеризувати як стабільні через скорочення лісного масиву, розорювання цілинних земель, надмірне винищення диких тварин.

Ключові слова: природне середовище, повсякденні практики, природокористування, стратегії виживання.

Постановка проблеми. Дослідження повсякденного життя в його цілісності неможливо без урахування природного фактору. На сьогоднішній день в історичній науці стає актуальним вивчення людини як частини природи. Людина бачиться тепер не як «вінець творіння», а живий організм у біоценозі планети. Тому новим напрямком в історичній науці стає вивчення характеру взаємовідносин людини та природи. Для історика повсякденності природа є особливим об'єктом дослідження внаслідок того, що вона є й безумовним фоном, на якому ця повсякденність розгортається, і умовами, які навколишній світ диктує людині в її щоденних заняттях і стратегіях виживання. Природа є об'єктом докладання практичного досвіду, формує звички, дає або обмежує можливості виживання людини. Вона є об'єктом людського впливу й одночасно сама визначає людське життя.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогодні в українській історіографії, присвяченій дослідженням раннього нового часу, є кілька праць, присвячених природним умовам ранньомодерної доби. Одним з перших українських істориків до теми природних умов звернувся Д. Яворницький у книзі «Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис», виданій наприкінці XIX ст. Зазначена проблема вперше розглядалася з наукового боку як цілісність, однак дослідження охоплювало тільки період Нової Січі (1734 – 1775) [Яворницький, 2005]. У монографії В.О. Пірка «Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст.» висвітлюються проблеми використання природних ресурсів, тварин в сільському господарстві, колонізації південноукраїнських земель [Пірко, 2004]. Серед праць у

галузі історичної географії слід виділити дослідження Т.А. Балабушевич «Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XVI – XVII ст.» [Балабушевич, 1990] та О.Ф. Сидоренко «Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами XVI — XVII ст.)» [Сидоренко, 1991], в яких розглядаються роль природних факторів у повсякденних практиках та екологічні проблеми досліджуваної доби. Дослідження з історичної географії в сучасній Україні переважно вивчають територіальний склад її земель, картографічну спадщину, етнічні та демографічні процеси, що стосується досліджень саме природного середовища, ландшафту, в якому проходило життя людей, то їх суттєво бракує. Значний вклад у вивчення природного світу українських земель XVI – XVII ст. зробив доктор біологічних наук С.В. Кіріков. Дослідивши численний актовий матеріал, він досить детально описав тваринний світ, роль полювання в житті тогочасного населення українських земель, проблеми земле- та лісокористування [Кириков, 1979]. Роль природних матеріалів у будівництві дослідив у своїй монографії М.П. Цапенко [Цапенко, 1967]. В цілому, проблема впливу природно-кліматичного фактору на повсякденне життя людей на українських землях у другій половині XVI – XVII ст. досліджена недостатньо і не є популярною в сучасних дослідженнях.

Реконструювання повсякденного природного середовища ранньомодерного періоду є доволі складною науковою задачею через брак джерел, які б містили відомості про навколишню природу. Певною мірою розкриває окремі подробиці мемуарна література, в цілому про природні умови опосередковано «промовляються» актові джерела. Серед останніх – недостатньо досліджені та введені в науковий обіг збірки [Литовська, 2005], [Малороссийские, 1900], [Переписні, 1933].

Метою даної статті є аналіз природних умов як суттєвого чинника впливу на повсякдення, практики та стратегії виживання населення українських земель другої половини XVI – XVII ст. Зважаючи на те, що відомості у джерелах про природні умови того часу є досить фрагментованими, а праця, у яких вони комплексно досліджуються, бракує, основним завданням дослідження є реконструкція навколишнього середовища другої половини XVI – XVII ст. та виявлення взаємовпливів людина-природа. Серед природних чинників, які заслуговують на уважний розгляд, можна виділити такі: земля та ґрунти, водні ресурси, рослинний та тваринний світ – дикий та одомашнений, у тому числі важливим серед них є фактор лісу.

Виклад основного матеріалу. Територія, яку охоплювали українські землі того часу, переважно була розташована в лісостеповій зоні, лише територія північніше Києва, Полісся, та Карпати були покриті лісами. Що стосується степів, то вони лише розпочинали освоюватися населенням України. Протягом XVI – XVII ст. їх утримували за собою представники кочових народів. С. Кіріков стверджує, що і лісостеп у південній частині був у XVI ст. ще малолюдний, пашня займала лише незначну його долю, там переважали угіддя – ліс та степ. У середині XVII ст. населення лісостепової зони України суттєво зросло. Доля пашні суттєво збільшилась у порівнянні з попереднім століттям, значно скоротились ліси [Кириков, 1979 : 6–7].

Природні умови сприяли розвитку землеробства. Михалон Литвин, який мандрував українськими землями в середині XVI ст., стверджує, що ґрунти Київщини родючі й легкі для обробки, і достатньо лише раз зорати парою биків ниву, щоб отримати дуже щедрий урожай [Литвин, 2005 : 63]. На думку А. Віміна, Україна родюча настільки, що може бути поставлена в один ряд з самими культивованими країнами Європи [Донесение, 1900 : 67]. З матеріалів люстрацій 1545 р. та 1622 р. можна дізнатися, що основними зерновими культурами були жито та овес [Литовська, 2005 : 176; Воссоединение, 1953 : 26]. З «Переписних книг 1666 р.» на Лівобережжі бачимо, що податки також бралися житом та вівсом [Малороссийские, 1900].

Про поширеність городництва на Київщині свідчать акти купівлі-продажу городів Бориспільського уряду [Акты, 1892 : 15, 19]. Що стосується овочів, козаки у великих кількостях саджали капусту й огірки, а також солили їх у діжках. У XVI ст. були завезені із заходу такі городні культури, як кольрабі, цвітна капуста, петрушка, пастернак, шпинат, майоран, кмін, коріандр. Спочатку ці рослини культивувалися в панських господарствах, а згодом і на селянських городах. Серед коренеплодів були поширені ріпа, морква та буряки [Історія, 2002].

Іноземці-мандрівники підкреслюють, що і сама природа щиро обдаровувала людей. Михалон Литвин зазначає, що у дуплах старих дубів та буків кишіли бджолині рої, стільниковий мед мав чудовий колір і смак. У лісах та полях було багато звірів: зубрів, диких коней, оленів. Полювали на них тільки заради шкіри, з м'яса брали лише полядвицю. Ланями та вепрами гребували, а диких кіз стільки перебігало влітку із лісів у степ, а взимку навпаки, що селяни вбивали їх тисячами [Литвин, 2005 : 63].

Полювання відіграло в стратегіях виживання дуже велику роль. Серед об'єктів полювання сучасники виділяли тура, який набагато більший за домашнього бика, але має таке ж саме на смак м'ясо. Поширеним було й полювання на зубра, детально описане Б. де Віжинером [Віженер, 2005 : 87–89]. У XVI ст. зубри ходили в Брацлавському воєводстві стадами, а в

околицях Києва та Новгород-Сіверського на них полювали «на плаві», тобто під час сезонних міграцій через Дніпро і Десну [Кириков, 1979 : 18]. Зуброва солонина дуже цінувалася і її навіть відправляли до Литви. У люстрації Брацлавського замку 1552 р. згадується, що на навколишніх землях багато звірів: оленів, зубрів, лисиць та інших. У Барському воєводстві численні стада тарпанів (диких коней) та диких зубрів заважали прикордонній службі, бо геть затоптували сліди татарської кінноти. У Черкаському, Канівському та Остерському повітах узимку по першій порозі та ранньою весною по насту влаштовувалися полювання на звірів для замків. Косуль, кабанів, лосів було дуже багато, в останніх мисливці брали лише шкіру та філейну частину, інше залишали [Кириков, 1979 : 39]. Шкіра лося дуже цінувалася, її вичиняли як буйволу, але у виробів вона була більш міцною та пружною [Віженер, 2005 : 90].

У люстрації Луцького замку вказуються зерем'яна – місця, де живуть бобрині. З двох з цих зерем'ян ловили бобрин на замок [Литовська, 2005 : 177]. Бобрин використовували на хутро та споживали їх м'ясо. Цей промисел був доступний лише привілейованим верствам суспільства. Зерем'яна та бобрині гонин як приватна власність знаходилися під охороною закону [Статут, 2003]. На прикладі бобрин можна простежити, як зменшувалася розповсюдженість диких тварин у природі. Бобрин були ще досить поширеними у XVII ст., але до XVII ст. цей промисел зберігся лише на території Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полку і на Гетьманщині став виключно гетьманським привілеєм [Брокгауз-Ефрон]. Принаймні, у «Переписних книгах» московського уряду 1666 р. населення Київщини заперечувало наявність бобриних гонин у їх місцевості [Переписні, 1933], хоча є відомості, що як велика рідкість бобрин зустрічалися на Київщині ще в середині XIX ст. [Исчезнувшие..., 1882].

На копитних у XVII ст. ще влаштовувалися полювання. Зубрів наприкінці XVII ст. стає помітно менше. Для них бракувало вільного простору через освоєння людьми лісостепу, а також полювання на них стало простішим внаслідок поширення вогнепальної зброї (пищалі) [Кириков, 1979 : 80–81].

Траплялися також хижі звіри. Зокрема, Еріх Лясота 1594 р. в районі річки Домоткань зустрів ведмедя [Щоденник..., 2005 : 213]. Жителі Луцького староства, як вказано в люстрації 1545 р., платили данину хутром, зокрема лисицями та білками [Литовська, 2005 : 178]. Зважаючи на те, що угіддя були приватною власністю, законодавство обмежувало споживання дичини та інших природних ресурсів. За Литовським статутом 1566 р. за самовільне полювання в чужих угіддях покладалася штраф [Статут, 2003].

Велику роль для виживання у ранній Новий час відіграла велика кількість диких птахів. М. Литвин пише, що птахів на берегах річок живе сила-силенна. Поширеною практикою навесні було збирання населенням яєць диких качок, гусей, журавлів та лебедів та подальше розведення цих пташенят у домашніх пташарнях. Також розповсюдженим було полювання на орлят, яких потім тримали у клітках та використовували їх пір'я для стріл [Литвин, 2005 : 64]. Водоплавних птахів ловили за допомогою перевісів. Щоб влаштувати перевіс, необхідно було на шляху перельоту птахів прорубати просіку та зв'язати її встановити сітку. У XVI – XVII ст. перевіси були на Десні біля Новгород-Сіверського, а також на інших річках у басейні Десни [Кириков, 2009]. Деякі види птахів охоронялися законодавством: за Литовським статутом за руйнування соколиних та лебединих гнізд, покражу яєць або пташенят покладалася штраф [Статут, 2003].

Фактором, який суттєво покращував умови життя та харчування, була наявність великої кількості риби в річках. М. Литвин стверджував, що собак годували дичиною та рибою, бо в річках неймовірна кількість осетрів, інших великих риб, що підіймаються з моря вгору по річках у прісну воду. Мандрівник запевняє, що за день приїжджі купці наповнювали нею до 1000 возів, і так відбувалося щороку [Литвин, 2005 : 64]. З «Литовської метрики» можна дізнатися, що у раціон лучан входили в'юни та оселедці [Литовська, 2005 : 180]. Риболовним місцем була річка Самара. Навесні тут ловили оселедців та осетрів, а на Кінському острові рибалки сушили рибу у великій кількості, або за браком солі зберігали її у попелі. Багатими на рибу були гирло Псла, річки Ворскла, Орель, Самоткань, у річках з назвою Омельник було багато раків [Боплан, 1990 : 39].

Окрім риболовлі, населення українських земель також займалося розведенням риби у штучних ставках. Шимон Старовольський у своєму описі «Полонії» (1632 р.) повідомляє, що окрім риб «величезних» з річок, які є в Роксоланії, місцеві мешканці ще отримують «найжирніших» риб із численних ставків рукотворних. Цю рибу засолювали у великих посудинах і продавали на ярмарках во Львові та по усій Польщі [Вирський, 2007 : 50]. Таких «спустних ставів», наприклад, у Кременецькому старостві у 1545 р. нараховувалося 10 [Литовська, 2005 : 205].

Використання бортних дерев було відомо ще з часів Київської Русі. Джерела згадують їх і в досліджуваній період [Литовська, 2005 : 250–251; Акты, 1863 : 173]. Активно поширюється і розведення бджіл у деяких господарствах. Данина медом у них становила суттєву частку

податей. [Литовська, 2005 : 178]. Наявність добрих медоносів – «кущів та інших духмяних трав та квіток», особливо на Поділлі, сприяли виробництву меду [Вирський, 2007 : 49–50]. У другій половині XVII ст. бджільництво активно розвивалося на Лівобережжі. Про масштаб бджільницьких господарств свідчать «Переписні книги 1666 р.» Так, за нашими підрахунками, на Полтавщині налічувалось 14 пасік, на яких було 457 вуликів [Малороссийские, 1900].

Значну роль у житті слов'янського населення завжди відігравали ліси. Е. Лясота описує соснові ліси під час своєї подорожі в кінці XVI ст. [Щоденник..., 2005 : 179]. Переважну ж більшість лісного масиву становили листвяні породи дерев – так званий «чорний ліс». У Барському старостві по річці Мурава був Качмазівський ліс, а біля містечок Радивець та Волківинець ліс Згарський, Ведмежий, Турій та інші, а у верхів'ях р. Інгул знаходився Чорний ліс [Кириков, 1979 : 36]. На Хортиці росло багато дубів, Томаківка була повністю покрита лісом [Боплан, 1990 : 43].

Ландшафт лісостепу добре описаний в «Розпису угідь біля ріки Самари». За даними стряпчого Івана Коломніна та полтавського полковника Івана Іскри (1696–1703) по р. Самарі та р. Кільчені ліс чорний, рідкодуб, діброви, березник, в тих лісах липа, клен, ясень, груші, яблуні, терен, а між ними лугові та сінокосні місця, озерця, у тому числі солоні, болота. Сосновий ліс був тільки з Кримського боку. Також вказується, що у цих місцях є солені озерця, в яких можливо варити сіль [Роспись..., 1862 : 60-65]. На річці Самоткань росли, за свідченнями Боплана, дикі вишні [Боплан, 1990 : 37]. Також він описує мигдалеві дерева, плоди яких дуже гіркі [Боплан, 1990 : 39].

Що стосується культивованих дерев, то штучних садків у XVI – XVII століттях було ще мало. Як правило, вони були при замках або в панських маєтках. Селяни на своїх ділянках садів не мали й користувалися плодами диких дерев [Історія, 2002]. Козацька старшина, наслідуючи шляхті, у другій половині XVII ст. також намагалася розводити сади. У «Переписних книгах» згадуються два садки у містечку Хомутець на Хоролі з яблунями та вишнями [Малороссийские, 1900 : 72]. Узагалі ж, садівництво у цей час не було ще поширеним і в Європі. У південних країнах культивували тільки оливки й виноград, а в Німеччині культура садівництва розпочала розвиватися лише у XVIII ст. [Радкау, 2014].

Велику роль деревина відігравала в будівництві. До останньої третини XVII ст. переважало дерев'яне будівництво. М.П. Цапенко, дослідник архітектури Лівобережної України XVII – XVIII ст., стверджував, що могутній природній фактор — лісовий покрив — створював найбільш загальну й стійку будівельну традицію. Лише найбільші монастирські комплекси у XVII ст. могли дозволити собі поступово перебудовуватися з цегли. Більша частина будинків козацької старшини була дерев'яною, через що вони до нас не дійшли [Цапенко, 1967 : 32].

Матеріали люстрацій замків на Правобережжі доводять, що деревина була основним будівельним матеріалом у досліджуваній період і там. Так, Житомирський замок був будований деревом міцним сосновим тесаним у дві стіни, як башти, так і городні [Литовська, 2005 : 239]. Дерев'яні будівлі руйнувалися пожежами та гнилісними процесами. Володимирський замок за часів короля Казимира згорів. Побудованому після пожежі на середину XVI ст. було вже понад сто років, тому відповідальні за стан замку особи – князі, панове та вся шляхта повіту – ремонтували та мазали глиною кожний свою частину. Деякі вежі та городні мали зогнілі фундаменти та інші частини [Литовська, 2005 : 103]. Залишав бажати кращого і стан Вінницького замку: замок весь «опал і огнил» і обмазаня все опало [Литовська, 2005 : 215].

О.Ф. Сидоренко дослідила, що деревина становила значну статтю експорту: на зовнішній ринок продавали високоякісні корабельні дошки – «ванчос», щоголове дерево, дубові та буккові клепки для виробництва діжок, карпатський тис для виготовлення зброї та поташ [Сидоренко, 1991 : 96]. Автор стверджує, що у луцьких та житомирських актових книгах у період 80-х років XVI ст. та початку XVII ст. зустрічаються згадки про масову самовільну порубку лісів. У київських джерелах подібні дані зустрічаються з 70-х років XVI ст., а з 20-х років XVII ст. стають масовими. У 40-х роках XVII ст. відбувається спустошення чернігівських лісів овруцьким старостою. Дослідниця вважає, що лісорозробки велися суцільним масивом, який охоплював територію від Володимира до Миргорода, від Чернігова до Чигирина [Сидоренко, 1991 : 100–101].

У XVII ст., по мірі просування населення глибше на південь, все більше вирубалися ліси. Використовувалися вони не лише для будівництва й опалення, але й для виробництва поташу. Поташ використовувався для виробництва калієвих солей, скла, для фарбувального виробництва, промивання вовни, виробництва мила. На виготовлення діжки поташу вагою у 52 пуди використовувалося до 40 куб. м деревини, переважно дуба, в'яза або липи [Кириков, 1979 : 47–48].

В люстрації Корсунського, Канівського, Білоцерківського Богуславського староств 1622 р. згадуються поташні буди. Іноді діяльність цих буд призводила до суцільного знищення лісу [Воссоединение, 1953 : 36–39].

Спроби впорядкувати природокористування спостерігаються в королівських привілеях. Наприклад, заборонялося видобувати селітру, якщо така буде знайдена, поташ без особливого на те королівського дозволу теж не можна було виробляти [Воссоединение, 1953 : 13–14]. Часто угіддя були у приватних руках, не всі мали до них доступ. У той самий час звичайною практикою було забезпечення інфраструктури «усім миром». З повинностей міщан староства Остерського 1628 р. дізнаємося, що вони мають виправляти вали, башти й частоколи біля міста та замка, а також ремонтувати мости, греблі, млини та здійснювати постачання дров для замку [Воссоединение, 1953 : 78].

Велику роль у забезпеченні повсякденних потреб відіграють водні ресурси. Міста, як правило, будували на річках, щоб забезпечити їх водою. Але іноді навіть близькість до річки не спасала від нестачі води. Такі проблеми були за ревізіями 1545 р. у Брацлавському та Житомирському замках [Литовська, 2005 : 227, 248].

Одним із найважливіших засобів перетворення природи у XVII ст. стають млини. Застосовуючи природну силу води, люди отримували муку, дерли крупи, валяли сукно, розпилювали деревину, виробляли метали. Млини були розповсюджені по усім українським землям, зокрема в Руському воєводстві наприкінці XVII ст. їх було 2 тис. Найбільша їх концентрація була в районі між Шепетівкою, Вінницею та Бердичівом, а також на Київщині, в районі між Черніговом, Березанню, Конотопом та Новгород-Сіверським. Також розвиненим млинарство було між Лубнами та Лохвицею [Балабушевич, 1990 : 121].

Будівництво та експлуатація млинів потребували значних зусиль усієї громади. Будували їх звичайно на греблях, які гатили «усім миром». Розвиток млинарства на Лівобережжі добре висвітлюють «Переписні книги» 1666 р. За матеріалами однієї з таких книг на Полтавщині за нашими підрахунками було 137 млинів, з яких 71 – одноколісних, 57 та 9 – два- та триколісних, багато з них були обладнані ще й ступами для виробництва круп [Малороссийские, 1900].

Використання природної сили води для повсякденних потреб не було ще досконалим, замість служби на користь людям стихія часто руйнувала побудоване людьми обладнання. Є відомості про млини, які навесні руйнуються водою [Воссоединение, 1953 : 39]. Згадуються млини, які «коли великая вода, не мелють, а коли вода высохнет, – тогда теж не можуть...» [Литовська, 2005 : 217], більше стоять, ніж мелють [Литовська, 2005 : 229].

Висновки. Таким чином, нам вдалося реконструювати певною мірою картину природного середовища в його взаємозв'язках зі світом людини. Проведений аналіз впливу природних умов на повсякденне життя населення доводить, що значна частина населення займалася у своїх виробничих практиках перетворенням природи в той чи інший спосіб і перебувала у значній залежності від навколишнього середовища. Природа у свідомості тогочасного населення бачилася безкінечним ресурсом для споживання. При оцінці впливу природи на повсякдення другої половини XVI – XVII ст. слід зробити акцент на тому, що у цей період відбувалося поєднання у повсякденних виробничих практиках відтворювальних та привласнювальних форм господарства. Останні мали значну роль у стратегіях виживання різних соціальних груп: мисливство, рибальство, бортництво становило повсякденний род занять певних верств, а також деякою мірою до цих практик могли залучитися й представники інших прошарків населення. Продукти цих промислів знаходили широкий вжиток як у щоденному харчуванні, так і для інших потреб. У той самий час повсякденні запити вимагали активного розвитку відтворювального господарства: наряду із традиційними землеробством та скотарством поширюється розведення риби у ставках, бджільництво. У повсякденній інфраструктурі широко застосовувалась деревина як будівельний матеріал, а також відбуваються спроби поставити сили природи на службу людині. Життєво важливий ресурс – вода – став силою, що допомагала людині у щоденному житті, хоча використання його ще не було досконалим. Одночасно брак питної води, особливо у містах, був суттєвою буденною проблемою. Багатство природних ресурсів, родючість землі допомагали людям виживати, однак повсякденне виживання відбувалося часто за рахунок нещадної експлуатації природи, особливо це стосувалося лісів та диких тварин. Паралельно цьому з'являються спроби захистити ресурси від надмірного використання шляхом надання привілеїв обмеженому колу споживачів та законодавчого регулювання. В цілому, екологічні обставини повсякдення зазначеного періоду не можна схарактеризувати як стабільні через скорочення лісного масиву, розорювання цілинних земель, надмірне винищення диких тварин. У цілому, взаємовплив навколишнього середовища та людської спільноти можна оцінити як глобальний, роль природи – як формотворчу в історичному процесі.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність членам редакційної колеги журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Акты.** (1892). Акты Бориспольского Мейского уряда 1612–1699 // *Киевская старина*. Год одиннадцатый. Том XXVII. Апрель–Июнь 1892 г. С. 182–212.
- Акты.** (1863). *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией* : [В 15-ти т.]. СПб., 1861–1892. Т 1 : 1361–1598. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 301 с.
- Балабушевич, Т.А.** (1990). Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XVI–XVII ст. // *Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць* / Ред. Ф.П. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. К. : Наук. думка, 1990. С. 19–134.
- Боплан, Г.Л. де.** (1990). *Опис України*. К. : Наук. думка, 256 с.
- Брокгауз-Ефрон.** *Брокгауз-Ефрон и Большая Советская Энциклопедия*. Объединенный словарь. URL: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/013/13100.htm> (дата звернення: 25.03.2020)
- Вирський, Д.** (2007). Українські землі за описом „Полонії” Шимона Старовольського (1632) // *Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наук. пр.* Київ. Вип. 10. С. 46–63.
- Віженер Блез де.** (2005). *Опис Польського королівства і порубіжних з ним країн (витяги з твору)* // Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ. С. 75–105.
- Воссоединение.** (1953). *Воссоединение Украины с Россией*: Док. и материалы: В 3 т. Т. 1: 1620–1647 / АН СССР. Інститут історії; АН УССР. Інститут історії; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. М.: Изд-во АН СССР. 586 с.
- Донесение.** (1900). Донесение венецианца А. Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // *Киевская старина*. Год девятнадцатый. Том LXVIII. С. 62–75.
- Исчезнувшие....** (1882). Исчезнувшие и исчезающие Южной России животные // *Киевская старина*. Год первый. Том III. С. 373–379.
- Історія...** (2002). *Історія української культури* / За редакцією І. Крип'якевича. Київ, 2002. (за виданням 1937 року) URL: <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult09.htm> (дата звернення: 26.03.2020)
- Кириков, С.В.** (2009). Сведения о размещении перевесов как материалы для оценки обилия водоплавающих птиц в историческое время // *Русский орнитологический журнал*. Т. 16. С. 122–124.
- Кириков, С.В.** (1979) *Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX в.* М. : Наука, 1979. 183 с.
- Литвин, М.** (2005). *Про звичаї татар, литовців і москвитян* // Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.) / За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ. С. 10–74.
- Литовська...** (2005). *Литовська метрика*. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / В. Кравченко. Київ. 600 с.
- Малороссийские...** (1900). *Малороссийские переписные книги 1666 года* / Послесловие Ал. Лазаревского. Киев. 114 с.
- Переписні...** (1933). *Переписні книги 1666 р.* / За ред В.О. Романовського. К.: УАН, 1933. 423 с.
- Пірко, В.О.** (2004). Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / *Український культурологічний центр*. Донецьк: Східний видавничий дім. 224 с.
- Радкау, Й.** (2014). *Природа и власть. Всемирная история окружающей среды*. М. : Изд. дом Высшей школы экономики. 472 с. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=47450&p=26(дата звернення: 19.02.2020)
- Роспись...** (1862). Роспись что, по осмотру стряпчего Ивана Коломнаина и ратных людей, около реки Самары вверх по той реке, каких лесных угодий, и всяких крепостей, и урочищ, и бродов // *Летопись занятый археографической комиссии*. 1861 год. Санкт-Петербург, Типография П. Кулиша. С. 60–65.
- Сидоренко, О.Ф.** (1991). Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами XVI – XVII ст.) // *Проблеми історичної географії України*. С. 96–105.
- Статут.** (2003). *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Мінск, С. 35–263. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_11.htm (дата звернення: 29.03.2020)
- Цапенко, М.П.** (1967). *Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков*. М. : Стройиздат, 1967. 233 с.
- Щоденник...** (2005). *Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева* // Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). С. 159–218.
- Яворницький, Д.** (2005). Яворницький Д. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Д. Яворницький. Твори у 20 томах. Т. 2. Запоріжжя : Тандем-у. 381 с.

Инна ГончаренкоМариупольский государственный университет
аспирант (Украина)**Природные условия как фактор влияния на повседневную жизнь православного населения украинских земель второй половины XVI – XVII вв.**

Аннотация. Целью данной статьи является анализ природных условий как существенного фактора влияния на повседневную жизнь, практики и стратегии выживания населения украинских земель второй половины XVI – XVII вв. Основной задачей исследования является реконструкция окружающей среды второй половины XVI – XVII вв. и выявление взаимовлияний человек-природа. **Методология исследования:** использовались следующие методы: общенаучные - исторический и логический, анализа и синтеза, обобщения; специальные – историко-системный, исторической реконструкции, который заключается в том, чтобы из разрозненных фактов составить довольно полную картину повседневности. **Научная новизна:** природный фактор в доиндустриальную эпоху является существенно недооцененным в исследованиях повседневности и является одним из самых значимых в воздействии на человеческую жизнь, но в современных исторических трудах он игнорируется. Поэтому анализ природных условий повседневности, особенно в раннее новое время, на сегодня является актуальным. **Выводы.** Проведенный анализ влияния природных условий на повседневную жизнь населения показывает, что значительная часть населения занималась в своих производственных практиках преобразованием природы в той или иной степени и находилась в значительной зависимости от окружающей среды. Природа в сознании населения того времени виделась бесконечным ресурсом для потребления. При оценке влияния природы на повседневность второй половины XVI – XVII вв. следует сделать акцент на том, что в этот период происходило объединение в повседневных производственных практиках воспроизводственных и присваивающих форм хозяйства. Богатство природных ресурсов, плодородие земли помогали людям выживать, однако повседневное выживание происходило часто за счет беспощадной эксплуатации природы, особенно это касалось лесов и диких животных. Параллельно этому появляются попытки защитить ресурсы от чрезмерного использования путем предоставления привилегий ограниченному кругу потребителей и законодательного регулирования. В целом, экологические обстоятельства повседневной жизни указанного периода нельзя охарактеризовать как стабильные из-за сокращения лесного массива, распашки целинных земель, чрезмерного истребления диких животных.

Ключевые слова: природная среда, повседневные практики, природопользование, стратегии выживания.

Inna M. Goncharenko Mariupol State University
postgraduate (Ukraine)**Environmental Conditions as a Factor of Influence on the Everyday Life of the Orthodox Population of Ukrainian Lands of the Second Half of the 16th – 17th Centuries**

Abstract. The purpose of this article is to analyze natural conditions as a significant factor of influence on everyday life, practices and strategies for the survival of the population of Ukrainian lands in the second half of the 16th – 17th centuries. The main task of the study is to reconstruct the environment of the second half of the 16th – 17th centuries and to identify the mutual influence of man and nature. **Research methodology:** the following methods were used: general scientific – historical and logical, analysis and synthesis, generalization; special – historical-systemic, historical reconstruction, which consists in drawing up a fairly complete picture of everyday life from disparate facts. **Scientific novelty:** the natural factor in the pre-industrial era is significantly underestimated in the studies of everyday life and is one of the most significant in the impact on human life, but it is ignored in modern historical works. Therefore, the analysis of the natural conditions of everyday life, especially in the early modern era, is relevant today. **Conclusions.** The analysis of the influence of natural conditions on everyday life of the population shows that a significant part of the population in one way or another was engaged in the transformation of nature in their production practices and was largely dependent on the environment. In the minds of the population, nature was seen as an endless resource for consumption. When assessing the influence of nature on everyday life in the second half of the 16th – 17th centuries, emphasis should be placed on the fact that during this period there was a combination of reproduction and appropriating forms of the economy in everyday production practices.

.....
The richness of natural resources, the fertility of the soil helped people to survive, but everyday survival was often due to the merciless exploitation of nature, especially in forests and wild animals. Parallel to this, there are attempts to protect resources from overuse by granting privileges to a limited number of consumers and legislative regulation. In general, the environmental circumstances of everyday life of the specified period cannot be characterized as stable due to the reduction of forest, plowing of virgin lands, excessive extermination of wild animals.

Key words: natural environment, everyday practices, nature management, survival strategies.

References:

- Akty**, (1892). Akty Borispolskogo Meyskogo uryada 1612–1699 [Acts of the Boryspil Meysky Board 1612-1699] // *Kievskaya starina*. God odinnadsatyy. Tom XXXVII. S. 182–212. [in Russian]
- Akty**, (1863). *Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komissiiy* [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission] : [V 15-ti t.]. SPb., 1861–1892. T 1 : 1361–1598. SPb. : Tip. Eduarda Pratsa. 301 c. [in Russian]
- Balabushevych**, (1990). Balabushevych T.A. Terytorialnyj podil praci v remeslakh ta promyslakh Ukraïny v XVI-XVII st. [Territorial division of labor in crafts and trades of Ukraine in the XVI-XVII centuries] // *Gheografichnyj faktor v istorychnomu procesi: Zb. nauk. pracj / Red. F.P. Shevchenko*. AN URSR. Instytut istoriji. K. : Nauk. dumka. C. 119–134. [in Ukrainian]
- Boplan**, (1990). Boplan Gh.L. de. *Opys Ukraïny*. [Description of Ukraine] K. : Nauk. dumka. 256 s. [in Ukrainian]
- Brokgauz-Yefron**. *Brokgauz-Yefron i Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*. Obedinennyi slovník. [Brockhaus-Efron and the Great Soviet Encyclopedia. United vocabulary] URL: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/013/13100.htm> [in Russian]
- Vyrsykj**, D. (2007). Ukraïnsjki zemli za opysom „Poloniji” Shymona Starovoljskogho (1632) [Ukrainian lands according to the description of "Polonia" by Shimon Starovolsky (1632)] // *Istoryko-gheografichni doslidzhennja v Ukraïni : zb. nauk. pr. Kyjiv*. 2007. Vyp. 10. S. 46–63. [in Ukrainian]
- Vizhener, Blez de**. (2005). *Vizhener Opys Poljsjkogho korolivstva i porubizhnykh z nym krajin (vytjaghy z tvorú)* [Description of the Kingdom of Poland and neighboring countries (excerpts from the work)] // *Memuary do istoriji pivdennoji Rusi*. Vypusk I (XVI st.). Za redakcijeju V. Antonovycha. Dnipropetrovsjk: Sich. S. 75–105. [in Ukrainian]
- Vossoedinenie**, (1953). *Vossoedinenie Ukraïny s Rossiey* [Reunification of Ukraine with Russia]: Dok. i materialy: V 3 t. T. 1: 1620–1647 / AN SSSR. Institut istorii; AN USSR. Institut istorii; Redkol.: P. P. Gudzenko i dr. M.: Izd-vo AN SSSR. 586 s. [in Russian]
- Donesenie**, (1900). Donesenie venetsianta A. Vimina o kazakakh i B. Khmelnitskom (1656 g.) [Report of the Venetian A. Vimina about the Cossacks and B. Khmelnitsky (1656)] // *Kievskaya starina*. God devyatnadsatyy. Tom LXVIII. S. 62-75. [in Russian]
- Ischeznuvshie**, (1882). Ischeznuvshie i ischezayushchie Yuzhnoy Rossii zhivotnye [Extinct and endangered animals of the south of Russia] // *Kievskaya starina*. God pervyy. Tom III. S. 373–379. [in Russian]
- Istorija**, (2002). *Istorija ukraïnsjkoji kuljtury* [History of Ukrainian Culture] / Za redakcijeju I. Kryp'jakevycha. Kyjiv. (za vydannjam 1937 roku) URL: <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult09.htm> [in Ukrainian]
- Kirikov, S.V.** (2009). Svedeniya o razmeshchenii perevesov kak materialy dlya otsenki obiliya vodoplavayushchikh ptits v istoricheskoe vremya [Information on the placement of «pereveses» as a material for assessing the number of waterfowl in historical time] // *Russkiy ornitologicheskij zhurnal*. T. 16. S. 122–124. [in Russian]
- Kirikov, S.V.** (1979). *Chelovek i priroda vostochno-evropejskoj lesostepi v X – nachale XIX v.* [Man and nature of the Eastern European forest-steppe in the 10th - early 19th centuries] M. : Nauka. 183 s. [in Russian]
- Lytvyn, M.** (2005). Pro zvyhajj tatar, lytovciv i moskvytjan [About the customs of Tatars, Lithuanians and Muscovites] // *Memuary do istoriji pivdennoji Rusi*. Vypusk I (XVI st.) / Za redakcijeju V. Antonovycha. Dnipropetrovsjk: Sich. S. 10–74. [in Ukrainian]
- Lytovsjka**, (2005). *Lytovsjka metryka* [Lithuanian metrics]. Knygha 561. Reviziji ukraïnsjkykh zamkiv 1545 roku / V. Kravchenko. K., 600 s. [in Old Ukrainian]
- Malorossiyskie**, (1900). *Malorossiyskie perepisnye knigi 1666 goda* [Little Russian census books of 1666] / Posleslovie Al. Lazarevskogo. Kiev. 114 s. [in Old Ukrainian]
- Perepysni**, (1933). *Perepysni knyghy 1666 r.* [Census books of 1666] / Za red V.O. Romanovsjkogho. K.: UAN. 423 s. [in Old Ukrainian]
- Pirko, V.O.** (2004). *Zaselennja i ghospodarsjke osvojennja Stepovoji Ukraïny v XVI – XVIII st.* [Settlement and economic development of the Steppe Ukraine in the XVI – XVIII centuries] / Ukraïnsjkyj kuljturologichnyj centr. Donecjk: Skhidnyj vydavnychyj dim. 224 s. [in Ukrainian]

- Radkau, Y.** (2014). *Priroda i vlast. Vsemirnaya istoriya okruzhayushchey sredy*. [Nature and power. World history of the environment]. M. : Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki, 2014. 472 s. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=47450&p=26 [in Russian]
- Rospis...**, (1862). *Rospis chto, po osmotru stryapchego Ivana Kolomnina i ratnykh lyudey, okolo reki Samary vverkh po toy reke, kakikh lesnykh ugodiy, i vsyakikh krepostey, i urochishch, i brodov* [An inventory of what, according to the examination of the solicitor Ivan Kolomnin and military men, near the Samara River up the river, what forest lands, and all kinds of fortresses, and tracts, and fords] // Letopis zanyatyi arkheograficheskoy komissii. 1861 god. Sankt-Peterburg, Tipografiya P Kulisha. S. 60–65. [in Russian]
- Sydorenko, O.F.** (1991). Torghivlja lisom ta jiji vplyv na formuvannja ekologichnogho seredovyshha na Ukrajinі (za aktovymy dzherelamy XVI – XVII st.) [Forest trade and its influence on the formation of the ecological environment in Ukraine (according to the act sources of the XVI - XVII centuries)] // *Problemy istorichnoji gheografiji Ukrajinjy*. С. 96–105. [in Ukrainian]
- Statut**, (2003). *Statut Vyalikaga knyastva Litoŭskaga 1566 goda*. [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566]. Minsk. S. 35–263. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_11.htm [In Old Belarusian]
- Tsapenko, M.P.** (1967). *Arkhitektura Levoberezhnoy Ukrainy XVII – XVIII vekov*. [Architecture of the Left Bank Ukraine of the 17th - 18th centuries]. M. : Stroyizdat. 233 с. [in Russian]
- Shhodennyk...**, (2005). *Shhodennyk Erikha Ljassoty iz Stebleva* [Diary of Erich Lassota from Steblev] // *Memuary do istoriji pivdennoji Rusi*. Vypusk I (XVI st.). S. 159–218. [in Ukrainian]
- Javornycjkyj, D.** (2005). *Viljnosti zaporizjkykh kozakiv: istoryko-topoghrafichnyj narys* [Freedoms of the Zaporozhian Cossacks: a historical and topographical essay] // D. Javornycjkyj. *Tvory u 20 tomakh*. T. 2. Zaporizhzhja : Tandem-u. 381 s. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 12.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.11.2020 р.

Віктор Шарпатий

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: sharp5880@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7597-2061>

Формування системи місцевих органів соціального забезпечення в УСРР (перша половина 1920-х рр.)

Анотація. Мета статті. На основі аналізу архівних джерел та офіційних документів висвітлити процес формування місцевих органів соціального забезпечення в УСРР в період становлення тоталітарного режиму. З'ясувати особливості соціальної політики радянської держави та її політико-ідеологічні пріоритети в соціальній сфері. Визначити об'єктивні і суб'єктивні причини неспроможності місцевих органів соцзабезу надання повноцінної допомоги нужденним. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму. **Методи:** загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, структурно-синтетичний, порівняльний). Для виявлення чисельності соціального контингенту опікуваних осіб, автором використано елементи статистичного методу. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що історія становлення радянської системи соціального забезпечення в губерніях, містах та повітах фактично вперше стала предметом даного дослідження. Автор проаналізував структурні та функціональні зміни в роботі місцевих органів соцзабезу, що призвели до централізації апарату управління і децентралізації функцій та механізму обслуговування нужденних. **Висновки.** Становлення системи соціального забезпечення на місцях пройшло два періоди: перший тривав з лютого 1919 року по червень 1920 року під час якого і була сформована самодіяльна тріступенева система соцзабезу в УСРР. Другий припадає на 1921–1925 рр., упродовж яких відбувалися суттєві функціональні зміни в соціальному забезпеченні, зумовлені переходом до непу. Для першого періоду притаманна філантропічна спрямованість органів соцзабезу, охоплення всіх категорій населення, а упродовж непу спостерігалася жорстка політика «роздержавлення» соціального забезпечення. Держава переклала чимало обов'язків соціального самозабезпечення на кооперацію інвалідів, органи соцстрахування та різні комітети взаємодопомоги. Середня ланка втратила координаційні функції призначення пенсій та інших допомог, перетворившись в організаційно-інспекторський та інструкторський підрозділ.

Ключові слова: взаємодопомога, Наркомсобез, радянська влада, самозабезпечення, соцзабез, соцстрахування.

Постановка проблеми. Науково-історична проблематика з питань соціального забезпечення в УСРР 30-х рр., особливо на фоні суцільної колективізації та політики розкуркулення селянських господарств, масових репресій, депортацій і голодомору, виглядає на перший погляд, дивною, проте існувала ціла система на чолі з організаційною структурою – Народним комісаріатом соціального забезпечення (Наркомсобезом). Соціальними проблемами переймалися інші партійно-державні органи влади, тобто функціонувала конкретна система державних установ, відтак є об'єкт і предмет наукового дослідження. Важливо з'ясувати особливості соціальної політики радянської держави тоталітарного типу, її пріоритети, а з другого боку роль і місце безпосередньої структури соціального забезпечення – місцевих органів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Аналізуючи джерельну базу означеного дослідження, слід зауважити, що переважним чином вона представлена неопублікованими документами та матеріалами, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Важливим у цьому плані для вивчення є фонд 348 – Народний комісаріат соціального забезпечення. Значну частку матеріалу автором почерпнуто із періодичної преси досліджуваного періоду. Передусім це стосується періодичних видань союзних та республіканських органів соціального забезпечення. Серед сучасних досліджень з означеної проблематики слід назвати передусім монографію В.Г. Шарпато, в якій проаналізовано систему соціального забезпечення в УСРР упродовж 20 – 30-х рр ХХ ст. [Шарпатий, 2006]. Соціальне страхування як одну із форм соціального захисту населення дослідженого періоду охарактеризував О. Мельничук [Мельничук, 2009]. Роль та місце

соціального забезпечення у повсякденному житті робітників у 1920-ті рр. визначила О. Мовчан. [Мовчан, 2010]

Мета статті. На основі аналізу архівних джерел та офіційних документів висвітлити процес формування місцевих органів соціального забезпечення в УСРР в період становлення тоталітарного режиму. З'ясувати особливості соціальної політики радянської держави та її політико-ідеологічні пріоритети в соціальній сфері. Визначити об'єктивні і суб'єктивні причини неспроможності місцевих органів соцзабезу надання повноцінної допомоги нужденним.

Виклад основного матеріалу. Формування центрального апарату НКСЗ відбувалося одночасно з організацією губернських та повітових відділів соціального забезпечення. У «Тимчасовому положенні» про НКСЗ УСРР 1919 р. було зафіксовано саме таку структуру підпорядкування: центр (НКСЗ) – губернські – міські – повітові відділи соцзабезу, тобто за основу було взято адміністративно-територіальний принцип. Місцеві відділи копіювали центральні підрозділи, але засновували їх з урахуванням соціальної ситуації в регіоні, наявності груп знедолених. Наприклад, у липні 1919 р. Бердичівський повітовий відділ соціального забезпечення мав підвідділи: пенсій, котрий переймався питанням призначення пенсій колишнім солдатам, червоноармійцям, які втратили працездатність по інвалідності, але керувались принципами революційної доцільності не розглядав справи співробітників поліції, тюремних наглядачів, жандармерії і дипломатичних установ; загальної допомоги, який розподілив функції та завдання на три секції – надання пайка родинам червоноармійців, видачі добових грошей (звільненим з роботи по інвалідності, на час працевлаштування), допомоги біженцям (лише тим, хто осів на постійне проживання) [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21–22.].

Пенсії призначала міжвідомча комісія, до складу якої входили представники місцевих органів влади, громадських організацій, медичних закладів. Велике навантаження лягало на службовців підвідділу жертв контрреволюції, бо вони обслуговували широке коло заявників: співробітників радянських установ, що постраждали за утвердження влади, політемігрантів, політично амністованих осіб, політичних біженців з окупованої білою армією території, пролетарські елементи. Для них влаштували житло, видавали одяг, звільняли місця в лікарнях, забезпечували грошима та харчами. Діяли підвідділи: охорони материнства і дитинства, допомоги вдовам і літнім, скаліченим воїнів та інвалідів, опіки й піклування, постачання, інструкторсько-інформаційний. Повітовий відділ мав десять підвідділів, тобто організаційно-структурно нагадував функції центрального апарату.

1 квітня 1919 р. НКСЗ УСРР видав «Положення про конструкцію і взаємовідносини центральних органів соціального забезпечення з місцями» [Корнеев, 1919 : 6]. Всі постанови і розпорядження Наркомсобезу виконували губернські відділи соціального забезпечення, на які покладалася і вся відповідальність за здійснення різних заходів центральних органів. Нарком соціального забезпечення М. Зубков контролював роботу губсоцвідділів, надсилав відповідні інструкції та ревізорів. Положення виявилось першим документом, у якому були виписані права та обов'язки трьох структурних підрозділів всієї системи соціального забезпечення в Україні – губернських, повітових та волосних відділів, тобто воно виконувало функції своєї рідної конституції. Повітові відділи безпосередньо підпорядковувалися губернським, а волосні - повітовим.

На таких організаційних підвалинах була побудована і система органів радянської влади. Передбачалися випадки безпосереднього звернення повітових відділів до НКСЗ: подання скарг на губернські відділи, за відсутності відповіді на запит протягом десяти днів, при невідповідності вимог та дій губернського правління чинному законодавству. Губсоцвідділи звітували НКСЗ про роботу повітових і волосних підрозділів. Губернським та повітовим відділам дозволялося створювати такі підвідділи: допомоги інвалідам, вдовам і літнім; охорони дітей (при ньому діяла Рада Захисту Дітей); охорони материнства і немовлят; пенсій і пайка; різних допомог (жертвам контрреволюції), опіки і піклування; інструкторсько-інформаційний; господарчий (підвідділ постачання); фінансово-кошторисний; секретаріат. Залежно від місцевих умов дозволялася певна комбінація підвідділів. Така організаційна схема, яка підлягала місцевій корекції, існувала до травня 1920 р. У травні 1920 р. НКСЗ запровадив три категорії відділів: першої категорії – губернські, другої – повітові, третьої – волосні, або з населенням 15 тис. мешканців [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–2.]. Там, де відділів не існувало, передбачалося створення пунктів. Наприклад, у 1920 р. Київський міський відділ соцзабезу відкрив 10 пунктів за адресами – Прорізна, 2; Львівська, 69; Куренівська, 15; В.-Васильківська, 116; Різницька, 9 та в інших місцях Києва [Барский, 1920 : 23.].

Початковий період становлення апарату управління місцевих відділів соцзабезу вирізнявся певним дублюванням організаційної структури НКСЗ, зростанням штату співробітників, які не завжди мали належну кваліфікацію. Система вимагала підготовлених кадрів, тому НКСЗ організував курси для навчання інструкторів. Так, у вересні 1921 р. їх закінчили 28 осіб, рекомендованих губсоцвідділами, профспілками, губпарткомами [Лавров,

.....
1921 : 24.]. Навчальний план розподілявся на два цикли: загальний та спеціальний. Перший знайомив слухачів з такими дисциплінами: світознавство, епоха натурального господарства, розвиток та суть капіталістичного ладу, історія класової боротьби на Заході, створення I-го Інтернаціоналу, історія класової боротьби в Росії та в Україні, огляд програми РКП, конституція радянської влади й організація влади на місцях, організація і завдання Червоної Армії, земельна політика, промислова політика, продовольча політика і кооперація, народна освіта, червоний суд, релігійна політика і радянська влада [Лавров, 1921 : 25.]. На опанування ними відводилося 92 години, тобто майбутні інспектори мали скласти іспит політграмоти, засвоїти політико-економічні, соціальні та культурно-освітні пріоритети радянської влади. Програмою спеціальної підготовки передбачили та запропонували предмети: культурно-освітня діяльність соціального забезпечення, обліково-статистична робота, історія соціального забезпечення, радянське законодавство в галузі соціального забезпечення, організаційне будівництво соціального забезпечення, взаємовідносини соціального забезпечення з охороною праці та здоров'я, охорона праці і професійна гігієна, а також робота відділів – фінансово-кошторисного, допомог і пенсій, інвалідного, організаційно-інструкторського, постачання, червоноармійського пайка, соціальної допомоги, управління справами. Лекційний цикл, прочитаний викладачами Харківського інституту народного господарства, охоплював 168 години [Лавров, 1921 : 24.]. Подібні курси організували НКСЗ та губернські відділи соцзабезу, готуючи у такий спосіб інструкторів. Інструктори допомагали не лише становленню системи соцзабезу, а також відповідали на листи громадян з правових та повсякденних питань матеріально-побутового забезпечення пенсіонерів, інвалідів тощо. На сторінках часопису «Социальное обеспечение», що виходив у Києві, існувала спеціальна рубрика – «Листок інструктора». Саме до неї надходили листи з різними запитаннями.

Організаційна структура місцевих органів соцзабезу першого року непу не зазнала радикальних змін, хоча в роботі всієї системи відбулися суттєві зміни. Запровадження принципу госпрозрахунку і самозабезпечення порушило проблему відносної децентралізації та скорочення кількості управлінців. Ці питання активно обговорювали учасники нарад відділів соцзабезу Харківської губернії 5–8 серпня 1921 р. Проблем виявилось більше, ніж досягнень. Вони були типовими для переважної більшості губсоцвідділів в Україні. Наприклад, до Запорізького губсоцвідділу входили організаційно-інспекторський підвідділ, секретаріат, підвідділи соціальної допомоги, червоноармійського пайка, пенсій і допомог, соціальної допомоги, матеріально-фінансовий та інвалідний, але не існувало апарату для проведення роботи з населенням міста, бракувало інспекторів, спостерігалася плінність завідуючих повітовими відділами.

Губсоцвідділи, як структурні підрозділи системи соціального забезпечення, мали окремі помешкання, але не мали функцій виконавчих органів влади, які належали губвиконкомам. Наркомсоцзабез був складовою частиною уряду, відтак виконував декрети і постанови РНК УСРР та особливо ВУЦВКу. На місцях губсоцвідділи юридично підпорядковувалися губвиконкомам, а політично залежали від губнаркомів. Так, у 1922 р. харківський губвиконком ухвалив рішення про ліквідацію колегії губсоцвідділу, відтак оргструктура мала таку схему: адміністративно-організаційний підвідділ, матеріально-фінансовий, пенсій і різних допомог, управління установ. Штат співробітників сягав 85 осіб.

Раціоналізація апарату місцевих органів соцзабезу стала темою для обговорення на Всеукраїнській нараді 21–24 березня 1924 р. у Харкові. Учасники, а серед них були керівники губернських та повітових відділів, погодилися з тим, що їх структура має будуватися відповідно обсягу роботи, території, чисельності населення. Передбачалося створення типової структури, яка б враховувала перелічені умови. Виокремлювалися три типи місцевих губернських органів соцзабезу: першої категорії (мали організаційну структуру подібну НКСЗ); другої категорії (мали наступну схему: відділи організаційно-адміністративний, оперативний, установ і підприємств, фінансово-матеріальний); третьої категорії (обрали за основу підвідділи: загальний, управління справами, організації, фінансів, операційний, установ і підприємств). Повітові органи соцзабезу поділялися на дві категорії: до першої належали ті, які відповідали третій категорії губернської ланки, а до другої – заклади з двома підвідділами: загальним та операційним. Райсобези підлягали ліквідації, тому що функції соціального забезпечення робітників перебрали на себе страхові каси, а селян – комітети громадської взаємодопомоги. Втратили доцільність існування повітові соцзабези у губернських містах, тому що їхні функції переходили до губсоцвідділів. Нарада визнала за необхідне створення при губернських та повітових відділах колегії, до складу якої мали увійти представники профспілок для координації діяльності страхових кас та військового відомства з метою налагодження державного забезпечення і взаємодопомоги. Йшлося також про встановлення «твердих штатів», але з урахуванням соціальних та адміністративно-територіальних особливостей того чи іншого регіону.

Наркомсоцзабез УСРР у 1922 р. розіслав циркуляр № 77 про встановлення «нормальних штатів» для губсоцбезів трьох категорій. Так, штат губсоцвідділу становив 55 осіб: завідуючий, заступник (він же керівник організаційно-адміністративного підвідділу) та ще чотири завідуючих підвідділами – держзабезпечення і взаємодопомоги, соціального страхування, фінансовим, установ і підприємств (постачання). За фахом апарат мав таку посадову схему: інспектор, статист, діловод, конторщик, друкарка, кур'єр, інструктор, бухгалтер, секретар, контролер, касир, рахівник, завідуючий складом, агент з постачання, кучер. Штат установи другої категорії 46 працівників: завідуючий відділом, заступник, загальний підвідділ (19), операційний (6), соціального страхування (8), установ і підприємств з підрозділом постачання (12), а третьої категорії з 39 співробітників, у тому числі – завідуючого, його заступника, працівників загального відділу (22), операційного (8), соціального страхування (7). В установі кожної категорії працював один губінспектор [Дергачев, 1922 : 89].

Підсумовуючи еволюцію організаційних форм губернських та повітових відділів соціального забезпечення, необхідно підкреслити наявність процесів централізації апарату управління і децентралізації функцій та механізму обслуговування деяких категорій населення, а з другого боку - встановлення типової структури «нормальних штатів» і підрозділів з урахуванням специфіки регіону.

Місцеві органи соціального забезпечення теоретично мали уніфіковану номенклатуру, тобто встановлену Наркомсоцзабезом, але губернії вирізнялися соціально-економічною ситуацією, чисельністю населення, а також наявністю відповідного контингенту, що впливало на організаційно-функціональну діяльність всієї системи соціального забезпечення. У зв'язку з цим показовою є робота Київського губернського відділу соціального забезпечення. Організаційно він був утворений одразу після формування НКЗС у лютому 1919 р. У Києві виходили у 1919–1920 рр. друковані видання НКЗС УСРР – «Социальное обеспечение» (редакція знаходилась на Прорізній, 2) та «Информационный листок», де друкувалися теоретики і безпосередні організатори системи соціального забезпечення. У м. Києві діяла 91 піклувальна установа, у тому числі 7 російських, 13 польських, 17 українських, 7 єврейських та 47 мішаних за національним складом підопічних, яких разом восени 1918 р. налічувалося 4315 осіб [Антонов, 1918 : 36].

Вони дісталися у спадок разом з колишніми установами, які радянська влада ліквідувала, започаткувавши нову систему соціального забезпечення. Упродовж 1919 р., коли у Києві декілька раз змінювалася політична влада, а в губернії одночасно співіснувало декілька її організаційних форм, населення знало про існування закладів соціальної допомоги, але не відчувало належним чином їх переваг. Громадянська війна на Київщині тривала до літа 1920 р., вона набула форм могутнього повстанського руху. В той час виникали і деякі відділи соціального забезпечення, орієнтовані на обслуговування червоноармійців, інвалідів воєн, пограбованих тощо. Так, у серпні 1920 р. губсоцвідділ Київщини очолював колишній боротьбист А. Алексеев, а його заступником був комуніст В. Марциненко. Обоє мали досвід роботи у цій галузі. Початковий етап роботи виявився організаційним, тому для друкування циркулярів, наказів, розпоряджень, а саме у такий спосіб відбувався зв'язок губсоцвідділу з повітами, ревізували 300 пудів паперу у Києво-Печерській лаврі. Майно міських ломбардів влада конфіскувала, розподіливши його між чека, губкомом КП(б)У та соцзабезом, щоб «одягнути їхню напівроздягнену номенклатуру» [Антонов, 1918 : 37].

На початку серпня 1920 р. у Києві відбувся з'їзд відповідальних працівників соцзабезів Київщини, які представляли Білу Церкву, Бердичів, Васильків, Звенигород, Фастів, Канів, Сквир, Таращу, Умань, Коростишев, Липовець, Радомисл, Чорнобиль, Черкаси та інші повітові відділи соцзабезу [Милютин, 1920 : 18.]. Губсоцвідділ охоплював територію значної частини районів сучасних Чернігівської, Черкаської, Житомирської областей, тому налагодити оперативний зв'язок з ними виявилось справою складною. Роботу з'їзду відкрив завідуючий губсоцвідділом А. Алексеев. У вступному слові він підкреслив, що на з'їзд приїхали делегати від повітів, «де інваліди без засобів існування, мами без дітей, діти без мам, страждають і плачуть, знемагаючи від суму і голоду» [Алексеев, 1920 : 19.]. Від емоцій делегати з'їзду перейшли до порядку денного, запропонованого керівником організаційно-інспекторського відділу губсобезу Гр. Сталінін. Делегати виокремлювали дві характерні обставини: відсутність коштів у повітових відділах соцзабезу і колосальну кількість різних категорій населення, які вимагали соціальної допомоги. На дверях повітових відділів соцзабезу вивішувалися оголошення такого (дослівно) змісту: «Об'ява! При повітсобезі організована комісія по оказанню допомоги потерпівшим від контрреволюції. Заяви осіб потерпілих приймаються в повітсобезі п/в ріжної допомоги» [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 51.].

Досвідом роботи організаційно-інспекторського підвідділу, після переїзду до Харкова, поділився з делегатами Гр. Сталін. «У нас тут цей підвідділ, – зазначав він, – складається з наступних секцій: 1) Канцелярія на чолі з секретарем – технічний центр роботи підвідділу. 2)

Інформаційна секція. Звідси у нас проходить зв'язок з повітами, звідси йде розміщення і пересилка матеріалів на місця; тут є те, що зв'язує нашу внутрішню організацію з київськими установами, а саме: опродкомгубом, житловідділом, фінвідділом і т.д.» [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 51.]

У промові завгубсоцвідділом А. Алексеєва йшлося про те, що протягом року змінилося шість завідуючих, а головною проблемою стала відсутність кваліфікованих кадрів, а не декретів НКСЗ, позаяк необхідно «керуватися власним досвідом» та «революційною совістю» [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 51.]. Матеріальна скрута і відсутність належних коштів унеможлилювали повноцінне надання допомоги нужденним, відтак, крім їхнього голодування і страждання, на переконання А. Алексеєва, радянська влада втрачала авторитет і підтримку у населення. Соцзабез не мав власних ресурсів, а лише збирав їх, тобто був посередником і прохачем, проте населення зверталось саме до нього. Кошторис складала за твердими цінами, але продкомгуб покривав лише 20–30% його витрат, а решту доводилося купувати на базарах.

У 1920 р., судячи з досвіду роботи Київського губсоцвідділу, діяв принцип опіки центральних органів над місцевими, а з іншого боку - спостерігалася невідповідність між соціальними гаслами і закликами, які були задекларовані радянськими органами влади, та їх матеріальним наповненням. У пресі критикували філантропічні тенденції у роботі дореволюційних закладів соціальної допомоги, які впливали з християнської моралі, виокремлюючи переваги державних форм соціального забезпечення всіх категорій населення [Черський, 1920 : 3.]. За політико-ідеологічним популізмом і радянським пафосом месіанства, які були виголошені на початковому етапі соціального забезпечення населення, утверджувався філантропізм радянського соцзабезу – своєрідної каси швидкої допомоги, яка не мала належних коштів.

Реальна допомога Київського губсоцвідділу протягом вересня – початку жовтня 1920 р. була такою: інвалідний підвідділ організував роботу травматологічного інституту і протезного заводу для виготовлення 18 протезів для ніг та 19 для рук, 23 пар милиць і 21 пари ортопедичного взуття, підвідділ пайка переймався допомогою 7199 родинам, влаштував 45 щомісячних харчувань, влаштував до притулку 17 дітей, видав 2 посвідчення для безкоштовного проїзду та 1978 карток «Красная Звезда» для обслуговування військовослужбовців; підвідділ пенсій (секції – військова, цивільна, залізнична) отримав на розгляд 1964 пенсійні справи, з них 1822 особам видав право на пенсійне забезпечення, а 4561 чекали обстеження; організаційно-інспекторський займався виключно модернізацією апарату управління, а не піклуванням про людей; підвідділ постачання лише надсилав до різних інстанцій вимоги на завезення продуктів, отримуючи від них мізерні надходження; підвідділ статистики, не маючи постійного зв'язку з повітами, фактично не розгорнув своєї діяльності в губернії, обмежившись абстрактними звітами, хоча контрольно-обстежувальна секція налагодила облік контингенту соцзабезу; підвідділ соціальної допомоги зосередився на забезпеченні одягом, взуттям, продуктами та грішми жертв погромів в районах, фінансово-кошторисний підвідділ головну увагу приділяв пошуку реальних джерел формування кошторису на 1921 р.

15 грудня 1920 р. відбувся черговий з'їзд повноважних представників місцевих органів соцзабезу Київської губернії (по 2 від повіту) [Барський, 1920 : 23.]. Вони не вирішували кадрових проблем, а фактично мали статус наради, тому що розглядали питання організаційної структури. У Києві передбачалося тоді заснування будинків вчених і літераторів, які втратили працездатність за віком, через хворобу чи інвалідність, відбувалися лекції, навіть планували відкрити музей соціальної допомоги. Миськобез забезпечував у грудні 1920 р. 1500 осіб похилого віку, 5000 інвалідів, щоденно влаштовував 4000 обідів для безпритульних людей, видав 2109 карток «Красная Звезда». Нова економічна політика виявилася для губсобезу Київщини, як і для решти в УСРР, несподіваною і суперечливою. Громадянська війна завершилася, хоча повстанський рух тривав, відтак з обох сторін надходили поранені, а загалом початок 20-х рр. став для всієї системи соцзабезу черговим випробуванням на стійкість. Голод 1921–1922 рр., спричинений посухою у п'яти південних губерніях УСРР та виснажливою продрозкладкою, унеможливив повноцінне функціонування системи соціального забезпечення. На неї покладалися надто непосильні завдання. «Нова економічна політика остаточно загнала соцзабезу Київщини на край бездни, – зазначалося в інформації з місць. – Розпочинається хвиля сумних телеграм. В Умані упродком зменшив норму харчування на 70%. Діти голодують і жебракують. Бердичівський упродком зовсім перестав видавати продукти. Укрфінвідділ не видає грошових знаків. І так в усіх інших соцзабезах. Виходом з становища є лише зменшення числа підопічних» [Дергачев, 1922 : 75.]. Спроба заснування натурального фонду соціального забезпечення виявилася декларативною, тому що бракувало хліба та інших продуктів. Саме тоді активно обговорювалася і запроваджувалася система підсобних підприємств системи соцзабезів [Дергачев, 1922 : 76.], необхідність їх господарської діяльності та громадської взаємодопомоги. Однак, незважаючи на різні заходи, фінансово-матеріальне становище

губсоцвідділу станом на червень 1922 р. залишалося катастрофічним: щодень підвідділ не мав змоги абсолютно забезпечити потреби відповідного соціального контингенту, а заборгованість по зарплаті співробітникам губернських та повітових відділів становила три місяці.

Катеринославський губсоцвідділ розпочав свою організаційну роботу з лютого 1919 р., заснувавши повітові відділи у Верхньодніпровську, Павлограді, Ново-Московську, Синельниково. 19–21 липня 1920 р. відбувся у Катеринославі з'їзд представників повітових та районних «трудсобезів», делегати якого обговорили організаційні питання, підсумували попередній досвід діяльності [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 36–38.]. За січень–лютий 1920 р. було прийнято 25 тис. заяв про надання соціальної допомоги, яку було надано 9967 родинам. Відділи, за браком коштів, не могли надати повноцінної допомоги, хоча кошторис у 1920 р. становив 1,1 млрд крб., але ця астрономічна для місцевого підрозділу сума не вирішувала всіх проблем в умовах зростання цін і товарного дефіциту. Неп змусив губсобез переглянути роботу з соціальним контингентом. Так, у 1922 р. число родин червоноармійців, які перебували на обліку соціального забезпечення, лише у самому Катеринославі зменшилося на 65%, а пенсіонерів - на 30% [Дергачев, 1922 : 59.], тобто відбувався перегляд соціальних груп, зумовлений браком коштів. Губсобез мав підсобні підприємства, у тому числі хлібопекарню, яка забезпечувала хлібом родини червоноармійців. Він мав власну молочну ферму, орендовану типографію, транспорт.

У південних губерніях – Запорізькій, Одеській, Миколаївській початковий період формування та діяльності місцевих органів соцзабезу не вирізнявся з-поміж інших регіонів, а період 1921–1922 рр. виявився для них справжнім випробуванням на виживання, тому що населення губерній, особливо сільське, зазнало втрат від голоду. Вони відкривали дрібні промислові підприємства, засновували сільськогосподарські артілі, тобто вишукували джерела для поновлення власних фондів. Організаційна структура залишалася сталою і типовою для губернського відділу: секретаріат, організаційно-інспекторський підвідділ, підвідділи соціальної допомоги, червоноармійського пайка, пенсій і допомог, соціальної допомоги, матеріально-фінансовий, інвалідний. Губсоцвідділ займався навіть організацією посівної кампанії, зацікавлюючи та стимулюючи комітети селянської взаємодопомоги. Саме для них відводили понад 6 тис. десятин землі, а на одне село припадало до 10 десятин [Дергачев, 1922 : 60.].

Діяльність Одеського губсоцвідділу організаційно не вирізнялася від решти установ соціального забезпечення в Україні, тому що їхня структура і штати відповідали загальним принципам функціонування самої системи. Він мав аналогічні фінансові та матеріальні проблеми: брак коштів, відсутність належного зв'язку з повітами, велика кількість соціального контингенту. Для його задоволення губсоцвідділ вимагав 6 млрд крб., але з державної скарбниці одержав лише 1 млрд., а решту за рахунок місцевого резерву. У зв'язку з цим філантропічні риси губсоцзабезу, якими він вирізнявся у 1919–1920 рр., поступилися комерційним ознакам: діяли власні підсобні підприємства, сільськогосподарські колективи, фабрики, майстерні. За браком коштів та матеріальних засобів доводилося скорочувати кількість осіб, які вимагали допомоги. Переоблік чисельності контингенту був характерним явищем для решти губсоцвідділів. Вони намагалися перекласти тягар на приватні, кооперативні і державні підприємства, ініціюючи запровадження механізму соціального страхування. Неп та господарська руїна ускладнили діяльність соцзабезу, який шукав шляхи та організаційно-економічні форми виходу з ситуації. Так, Кременчуцький губсоцвідділ акцентував роботу на заснуванні кас соціальної взаємодопомоги та поширенні ідеї і практики соцстраху.

На Харківщині губсоцвідділ вирішував соціальні проблеми головним чином за рахунок місцевого бюджету та підсобних господарських закладів, а також скороченням контингенту обслуговування осіб. Штатних працівників налічувалося 63: два – в адміністрації, в адміністративно-організаційному підвідділі – 13, в управлінні установами – 11, соціальної допомоги – 6, матеріально-фінансовому підвідділі – 31 особа. Проголошення принципу соціального забезпечення різних категорій населення, яке справді потребувало допомоги, і його реалізація виявилися дещо неузгодженим кроком держави, хоч і гуманним.

Чернігівський губсоцвідділ розпочав свою роботу 16 жовтня 1918 р. з організації підвідділів – пайка і допомоги, пенсій, фінансового, охматдиту, охоплюючи райони поширення внаслідок встановлення радянської влади та просування Червоної Армії. У березні 1919 р. відбулися з'їзди представників повітових відділів, на яких йшлося про організаційні питання становлення системи соціального забезпечення. Її формування тривало до 1922 р., враховуючи політичну ситуацію та соціальну нестабільність, а реальна матеріальна допомога виявлялася мізерною і недостатньою, тому що соцзабези змушені були переглянути списки пенсіонерів, інвалідів, родин червоноармійців, скоротивши їх вдвічі. У такому жалюгідному становищі перебували також і 12 повітових соцзабезів Полтавщини, які мали між собою поштовий зв'язок [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 2.].

У жовтні 1922 р. НКСЗ УСРР видав тези «Про соціальне забезпечення в УСРР», присвячені п'ятим роковинам жовтневої революції. В офіційному документі державної установи підкреслювалося, що у червні 1920 р. «на Україні вже існував організаційно самостійний апарат соціального забезпечення». Саме такої думки був Б. Любимов, котрий восени 1921 р. констатував факт становлення і функціонування в Україні «самостійного апарату соціального забезпечення – Наркомсобезу» [Любимов, 1921 : 2.]. Звісно, він був також автором тез, тому що текст його статті збігається з ними. Організатори і теоретики соцзабезу виокремлювали вплив непу на радикальну зміну роботи всієї системи соціального забезпечення.

Під час непу відбувалися організаційні та функціональні зміни системи соціального забезпечення. У 1921 р. вона утримувала 184 тис. пенсіонерів, 256 тис. сімей червоноармійців, маючи у своєму розпорядженні 50 учбово-професійних майстерень, 25 виробничих і 9 трудових колоній, декілька заводів та 1200 десятин землі. Густа мережа соцзабезу охопила всі адміністративні центри УСРР. Наприкінці 1921 р., коли почали діяти принципи непу, в Україні налічувалося: 1975 волосних, 96 повітових, 27 районних і 12 губернських відділів соцзабезу [Любимов, 1921 : 2.]. Адміністративно-територіальна реформа 1925 р. ліквідувала губернії, а натомість запровадила округи і райони. В УСРР виникло 42 округи, в яких діяло 82 установи соціального забезпечення. Вони належали до середньої ланки управління округних відділів соцзабезу та всеукраїнських установ системи Наркомсобезу. Окрвиконкоми почали самочинно скорочувати штати окрсобезів на 2–3 особи, тому 26 жовтня 1925 р. колегія Наркомату соціального забезпечення УСРР звернула увагу оргвідділу ВУЦВКу на «ввидання необхідних вказівок окрвиконкомам» [Кушнарєв, 1925 : 47.]. Зокрема, Донецький округний відділ соцзабезу мав 7 штатних працівників, а його завідувач одночасно був і головою комітету взаємодопомоги, хоча плінність кадрів протягом 1925-1926 рр. становила 20 осіб [Димчев, 1926 : 23.].

Функціонування адмінсистеми 1921–1924 рр. вимагало і відповідної кількості номенклатури, але спостерігалася тенденція її скорочення. Якщо у 1921 р. налічувалося близько 2 тис. волосних керівників соцзабезів, то на жовтень 1923 р. – 1023, а з переходом на триступеневу систему у 1923 р. - вже 741 особа. За три роки штат окрсобезів скоротили на 31,6%, а працівників установ – 25,1%, однак в окремих округах наприкінці 1925 р. поступово зростала загальна чисельність службовців. За даними 34 окрвідділів у 1924-1925 рр. було 783 штатних працівника, з них 245 – в окрінспектурах та 538 – в установах соцзабезу. Якщо розглянути 245 номенклатурних посад окрінспектур, то 38% становили «відповідальні працівники», а 64,9% – технічні [Димчев, 1926 : 24.]. Переважна більшість з них була призначена саме протягом 1924-1925 рр., коли відбувалася реорганізація системи соцзабезу внаслідок нової адмінреформи.

Система соціального забезпечення періоду непу зазнала, крім структурних, суттєвих функціональних змін. Одночасно взаємодіяли три форми, які виконували соціальні функції: державне забезпечення, соціальне страхування, громадська взаємодопомога. Держава переймалася допомогою «соціально-кволим елементам» – інвалідами війни, сім'ями червоноармійців, пенсіонерами, соціальне страхування зосереджувалося на забезпеченні робітників шляхом формування спеціальних страхових фондів, а комітети взаємодопомоги займалися матеріальною підтримкою «елементів, знятих з держзабезпечення» [Дегтярєв, 1926 : 24.]. Соцзабез і соцстрах виконували важливу соціальну функцію, але вирізнялися джерелами фінансування та категоріями «контингенту обслуговування». На утриманні держсобезу залишалися сім'ї червоноармійців, інваліди війни, родини інвалідів, жертви стихійних і соціальних катаклізмів, інваліди праці з членами їхніх сімей, які не потрапили до переліку осіб системи соцстрахування. Обслуговуванню підлягали лише ті, які втратили працездатність і не мали джерел для існування. Організаційно систему соцзабезу формували три основні види: держзабезпечення, інвалідна кооперація, громадська взаємодопомога.

Державні форми соцзабезу залежали виключно від бюджетного фінансування, яке, незважаючи на зростання, однак залишалося недостатнім. На потреби соцзабезу у 1923-1924 рр. витрачали 4,8% бюджету, у 1924-1925 рр.- 6,3%, а витрати місцевих бюджетів коливалися у межах 1,5–1,7% [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 27.]. Відносне зростання бюджетних асигнувань дозволило здійснити забезпечення персональних пенсіонерів, сімей червоноармійців і слухачів радпартшкіл за встановленими нормами.

Друга половина 20-х рр., яка вирізнялася від першої поступальним економічним розвитком, характеризувалася відносним організаційно-функціональним зміцненням системи соціального забезпечення. У 1925-1926 рр. дві третини окрінспектур своєчасно надсилали звіти, а решта налагодила інформаційно-контактний зв'язок з периферією. Наприкінці звітнього року в УСРР діяло 40 окрінспектур при окрвиконкомах. Якщо в першому кварталі 1925-1926 рр. налічувалося 358 працівників окрінспектур, то у четвертому – 577, а в установах відповідно 335 та 223, відтак загальне зменшення штату становило 22,1%, а для окрінспектур, якщо порівняти з 1924-1925 рр., маємо збільшення на 33%. Загальний штат окрінспектури 42 округи першого

кварталу 1925-1926 рр. налічував 358 осіб, у тому числі Харківська – 19, Київська – 19, Катеринославська – 17, Одеська – 21, Волинська – 14, Артемівська – 12, Вінницька – 12, Уманська – 11, Миколаївська – 11, Сталінська – 11. Двадцять округ мали по 4, дев'ять – по 6, дванадцять – по 7 номенклатурних працівників [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 21.].

Їхні функції у 1928-1929 рр., внаслідок позбавлення повноважень окрінспектур призначати пенсії, здійснювати опікунство та надавати інші форми соціальних допомог, зазнали чергової модернізації. Окрінспектура здійснювала адміністративне керівництво апаратом та системою соціального забезпечення округи, контроль за роботою, а весь апарат поділявся на чотири функціональні частини (загальну з підкомісіями міськсобезу, селянської взаємодопомоги, соціального забезпечення, товариств і опіки). Окрінспектор соцзабезу, ставка якого становила 180 крб., мав право головувати в окружних комісіях товариств взаємодопомоги, в опікунській раді, представляти установи в державних органах [ЦДАВОУ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1965. Арк. 16.].

Перепис особистого складу радянського апарату виявив соціально-політичні та національні ознаки номенклатури середньої управлінської ланки наркомсобезу. Зокрема, серед співробітників центрального апарату соцзабезу члени КП(б)У становили 23,1%, окружного – 28,6. У 1925 р. з 461 працівника окрінспектури комуністи становили лише 15%, а решта позапартійні. В окружних інспектурах собезу УСРР працювало 290 осіб, з них росіян – 188, євреїв – 50, українців – 40. За соціальним походженням співробітники окрінспектур соцзабезу розподілялися так: робітники – 86, службовці – 103, селяни – 34, з них 61 співробітник робітничого походження належав до КП(б)У, тобто дві третини партійців. Відсоток висуванців в центральному апараті становив 2,6% кадрового складу, в окружному – 7,6%.

Висновки. Отже, простеживши еволюцію становлення і розвитку організаційних форм середньої ланки соціального забезпечення, можна говорити про два періоди: перший охоплює лютий 1919 – червень 1920 р., коли виникла самодіяльна система соціального забезпечення Наркомсоцзабез; другий припадає на 1921–1925 рр., упродовж яких відбувалися суттєві функціональні зміни соцзабезу, зумовлені переходом до непу, хоча структура відповідала існуючому адміністративно-територіальному поділу. Для першого періоду притаманна філантропічна спрямованість органів соцзабезу, охоплення всіх категорій населення, а протягом непу спостерігалася жорстка політика «роздержавлення» соціального забезпечення, централізації її системи і децентралізації функцій. Держава переклала чимало обов'язків соціального самозабезпечення на кооперацію інвалідів, органи соцстрахування та різні комітети взаємодопомоги. Середня ланка втратила координаційні функції призначення пенсій та інших допомог, перетворившись в організаційно-інспекторський та інструкторський підрозділ.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Алексеев, А.В.** (1920). Социальное обеспечение в условиях новой экономической политики. *Вопросы социального обеспечения*, 5-6, 21-29.
- Антонов, Р. Д.** (1918). Сведения об учреждениях призрения г. Киева по данным обследования доктора Аксенова (сентябрь–ноябрь 1918 г.). *Социальное обеспечение*, 2, 30-39.
- Барский, В.И.** (1920). Хроника собеса. *Социальное обеспечение*, 2, 15-32.
- Дергачев, Г.** (1922). На местах. *Вестник социального обеспечения*, 1-3, 20- 29.
- Димчев, О.П.** (1926). Социальное обеспечение в Донецком округе. *Вопросы социального обеспечения*, 4, 2-24.
- Корнеев, И.** (1919). Обзор провинции. *Социальное обеспечение*, 1, 2-14.
- Кушнарєв, Р.М.** (1925). Про зміни штатів окрсобезів. *Вісник соціального забезпечення*, 3, 41-56.
- Лавров, А.С.** (1921). Инструкторские курсы социального обеспечения при НКСО. *Вестник социального обеспечения*, 2-3, 21-28.
- Любимов, Б.** (1921). За четыре года (октябрь 1917 – октябрь 1921). *Вестник социального обеспечения*, 2-3, 2-9.
- Мельничук, О.А.** (2009). *Соціальне страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.)*. Вінниця: «Едельвейс і К». 372 с.
- Милютин, Н.** (1920). Августовский губернский съезд собеса. *Социальное обеспечение*, 2, 13-18.
- Мовчан, О.М.** (2010). *Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.* К.: Ін-т історії України НАН України. 312 с.
- Сталин, Г.** (1920). Филантропия или социальное обеспечение. *Социальное обеспечение*, 2, 21-28.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Черский, А. (1920). Значение социального обеспечения. *Социальное обеспечение*, 2, 2-8.

Шарпаций, В.Г. (2006). *Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки ХХ ст.)*. К.: Ніка-Центр. 268 с.

Виктор Шарпаций

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Формирование системы местных органов социального обеспечения в УССР
(первая половина 1920-х гг.)**

Аннотация. Цель статьи. На основе анализа архивных источников и официальных документов осветить процесс формирования местных органов социального обеспечения в УССР в период становления тоталитарного режима. Выяснить особенности социальной политики советского государства и его политическо-идеологические приоритеты в социальной сфере. Определить объективные и субъективные причины несостоятельности местных органов собеса обеспечивать полноценную помощь нуждающимся. **Методология исследования** основывается на принципах научности, объективности, историзма. **Методы:** общенаучные (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторические (проблемно-хронологический, структурно-синтетический, сравнительный). Для выявления численности социального контингента опекаемых лиц, автором использованы элементы статистического метода. **Научная новизна** работы заключается в том, что история становления советской системы социального обеспечения в губерниях, городах и уездах фактически впервые стала предметом данного исследования. Автор проанализировал структурные и функциональные изменения в работе местных органов собеса, которые привели к централизации аппарата управления и децентрализации функций и механизмов обслуживания нуждающихся. **Выводы.** Становление системы социального обеспечения на местах прошло два периода: первый длился с февраля 1919 по июнь 1920, во время которого и была сформирована самостоятельная трехступенчатая система собеса в УССР. Вторым приходится на 1921-1925 гг., в течение которых происходили существенные функциональные изменения в социальном обеспечении, обусловленные переходом к нэпу. Для первого периода присуща филантропическая направленность органов собеса, охват всех категорий населения, а в течение нэпа наблюдалась жесткая политика «разгосударствления» социального обеспечения. Государство переложило немало обязанностей социального самообеспечения на кооперацию инвалидов, органы соцстрахования и различные комитеты взаимопомощи. Среднее звено потеряло координационные функции назначения пенсий и других пособий, превратившись в организационно-инспекторское и инструкторское подразделение.

Ключевые слова: взаимопомощь, Наркомсобес, советская власть, самообеспечение, собес, соцстрахование.

Victor G. Sharpatyi

National Pedagogical Dragomanov University
Dr (History), Professor (Ukraine)

**Formation of the System of Local Bodies of Social Security in the Ukrainian SSR
(First Half of the 1920s)**

Abstract. The purpose of the article based on the analysis of archival sources and official documents, highlights the process of formation of local social security bodies in the Ukrainian SSR during the formation of the totalitarian regime. Find out the features of the social policy of the Soviet state and its political and ideological priorities in the social sphere. Determine the objective and subjective reasons for the failure of local social security bodies to provide full assistance to those in need. **The methodology of the research** is based on the principles of scientific character, objectivity, historicism. **Methods:** general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (problem-chronological, structural-synthetic, comparative). To identify the size of the social contingent of persons under guardianship, the author used elements of the statistical method. **Scientific novelty** of the work lies in the fact that the history of the formation of the Soviet social security system in provinces, cities and districts actually became the subject of this study for the first time. The author analyzed the structural and functional changes in the work of local social security bodies, which led to the centralization of the administrative apparatus and the decentralization of functions and the mechanism of servicing those in need. **Conclusions.** The formation of the local social security system

went through two periods: the first lasted from February 1919 to June 1920, during which an independent three-stage social security system was formed in the Ukrainian SSR. The second falls on 1921-1925, during which there were significant functional changes in social security due to the transition to NEP. The first period was characterized by a philanthropic orientation of the social security organs, coverage of all categories of the population, and during the NEP there was a strict policy of “denationalization” of social security. The state has shifted many responsibilities of social self-sufficiency to the cooperation of disabled people, social insurance agencies and various committees of mutual assistance. The middle link has lost the coordination functions of assigning pensions and other benefits, turning into an organizational, inspection and instructor unit.

Key words: mutual assistance, People's Commissariat for Social Security, Soviet power, self-sufficiency, social security, social insurance.

References:

- Alekseev, A.V.** (1920). Sotsialnoe obespechenie v usloviyakh novoy ekonomicheskoy politiki. *Voprosy sotsialnogo obespecheniya – Social Security Questions*, 5-6, 21-29. [in Russian].
- Antonov, R. D.** (1918). Svedeniya ob uchrezhdeniyakh prizreniya g. Kieva po dannym obsledovaniya doktora Aksenova (sentyabr–noyabr 1918 g.). *Sotsialnoe obespechenie – Social Security*, 2, 30-39. [in Russian].
- Barskiy, V.I.** (1920). Khronika sobesa. *Sotsialnoe obespechenie – Social Security*, 2, 15-32. [in Russian].
- Dergachev, G.** (1922). Na mestakh. *Vestnik sotsialnogo obespecheniya – Social Security Bulletin*, 1-3, 20- 29. [in Russian].
- Dimchev, O.P.** (1926). Sotsialnoe obespechenie v Donetskom okruge. *Voprosy sotsialnogo obespecheniya – Social Security Questions*, 4, 2-24. [in Russian].
- Korneev, I.** (1919). Obzor provintsii. *Sotsialnoe obespechenie – Social Security*, 1, 2-14. [in Russian].
- Kushnarev, R.M.** (1925). Pro zminy shtativ okrsozabazev. *Visnyk socialjnogho zabezpechennja – Social Security Bulletin*, 3, 41-56. [in Ukrainian].
- Lavrov, A.S.** (1921). Instruktorskie kursy sotsialnogo obespecheniya pri NKSO. *Vestnik sotsialnogo obespecheniya – Social Security Bulletin*, 2-3, 21-28. [in Russian].
- Lyubimov, B.** (1921). Za chetyre goda (oktyabr 1917 – oktyabr 1921). *Vestnik sotsialnogo obespecheniya – Social Security Bulletin*, 2-3, 2-9. [in Russian].
- Meljnychuk, O.A.** (2009). *Socialjne strakhuvannja v radjansjkij Ukrajinі (20 – 30-ti rr. XX st.) [Social insurance in Soviet Ukraine (20s - 30s of the XX century)]*. Vinnycja: «Edeljevs i K». 372 s. [in Ukrainian].
- Milyutin, N.** (1920). Avgustovskiy gubernskiy sezid sobesa. *Sotsialnoe obespechenie – Social Security*, 2, 13-18. [in Russian].
- Movchan, O.M.** (2010). *Povsjakdenne zhyttja robotnykiv USRR. 1920-ti rr. [Everyday life of workers of the USSR. 1920s]* K.: In-t istoriji Ukrajinjy NAN Ukrajinjy. 312 s. [in Ukrainian].
- Stalin, G.** (1920). Filantropiya ili sotsialnoe obespechenie. *Sotsialnoe obespechenie – Social Security*, 2, 21-28. [in Russian].
- CDAVOU** – Centraljnij derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinjy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Cherskiy, A.** (1920). Znachenie sotsialnogo obespecheniya. *Sotsialnoe obespechenie – Social Security*, 2, 2-8. [in Russian].
- Sharpatyj, V.Gh.** (2006). *Socialjne zabezpechennja v URSR (20 – 30-ti roky XX st.) [Social security in the USSR (20s - 30s of the XX century)]*. K.: Nika-Centr. 268 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 22.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.12.2020 р.

Микола Бондарчук

Житомирський державний університет ім. Івана Франка
аспірант (Україна)

E-mail: istorikov95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3230-2156>

ResearcherID: <https://publons.com/dashboard/settings/profile/>

Дитяча безпритульність на Житомирщині в 1921-1928 роках та шляхи її подолання

Анотація. Метою дослідження є комплексний аналіз заходів, здійснюваних відповідними органами радянської влади на Житомирщині періоду нової економічної політики (НЕП) з метою ліквідації проявів дитячої безпритульності. Завдання дослідження: визначити основні причини розвитку дитячої безпритульності та її прояви в регіоні в умовах НЕПу; дослідити способи і методи боротьби радянської влади з ними. **Методологічною основою дослідження** є загальнонаукові (логічний, порівняльний), спеціальні історичні методи (проблемно-хронологічний). Вони дозволили визначитися з даним періодом, у якому проблема дитячої безпритульності досліджується конкретно, у хронологічній та логічній послідовності. Щодо вивчення окремих явищ цього процесу застосовувався порівняльний аналіз. Дослідження базується також на принципах науковості, історизму та об'єктивності. **Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що вперше здійснено комплексний аналіз проблеми проявів вказаної проблематики у цьому регіоні в 1921-1928 рр. та способів боротьби з ними. Введено у науковий обіг нові архівні документи з даної проблеми і матеріали періодики тих років. Зроблено спробу дати об'єктивну, неупереджену оцінку цих явищ і дій радянської влади у вказані роки. **Висновки.** Нова економічна політика радянської держави впродовж 1920-х рр. реалізовувалася на фоні посилення проявів різного роду соціальних аномалій. Боротьба з ними відбувалася на тлі важкого соціально-економічного становища, у якому опинилося суспільство після громадянської війни. Як показує аналіз архівних джерел, радянська влада надавала цим заходам, а насамперед їх припиненню важливе значення. Проблеми ці були викликані різними чинниками, однак в першу чергу – руйнівними процесами у самому суспільстві і боротьбою більшовиків за утвердження своєї влади. Також це стосується і подій і недавньої на той час Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії та державно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр. Створення Волинської комісії допомоги дітям 1923 р. сприяло зменшенню розвитку дитячої безпритульності в регіоні, створено низку закладів для проживання таких дітей.

Ключові слова: соціальні аномалії, Житомирщина, нова економічна політика, радянська влада, дитяча безпритульність.

Постановка проблеми. Проблема дитячої безпритульності в сучасній Україні є досить актуальною. Певним чином вона детермінована економічною кризою в країні, війною на сході з Російською Федерацією. За різними даними, в Україні станом на 2019 р. налічується від 40 до 100 тис. безпритульних та позбавлених батьківського піклування дітей. На вирішення їхнього соціального захисту спрямована дія Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» (від 02.06.2005 р.). Тому, з огляду на можливість використання досвіду боротьби з дитячою безпритульністю, доцільним є дослідження масштабів поширення та шляхів вирішення цієї соціальної проблеми на Житомирщині в 1920-х рр.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивченням зазначеної нами тематики займається низка сучасних як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Важливий внесок у дослідження проблеми соціальних аномалій зробив І. Іщенко. Він, зокрема, наголошує, що «дуже часто жебракуванням та бродяжництвом займалися і діти, які були безпритульними. Через голод, хвороби, не маючи житла, діти на рівні з дорослими брали участь в цих процесах. Голод, що панував тоді в південних регіонах України (Миколаївська, Запорізька, Херсонська області) та Поволжі змушував людей вирушати з села до міст в пошуках їжі. Часто сім'ї, які не могли прогодувати дітей, відправляли їх до міст. Там діти жебракували, крали на ринках, вокзалах» [Іщенко, 2001 : 30]. О. Паращевіна акцентує увагу ще на низці причин зростання кількості безпритульних дітей. На її думку, «апробація пропагованих більшовиками соціальних норм сексуальної свободи, емансипації жінки, залучення її до будівництва комунізму, передача виховних функцій від сім'ї – до держави, призвели до збільшення кількості позашлюбних,

покинутих дітей, які стали новим джерелом поповнення дитячої безпритульності» [Парашевіна, 2005 : 11]. В. Виноградова-Бондаренко рід дитячої безпритульності к 1920-ті роки пов'язує такими небезпечними й тяжкими явищами, як «посуха та неврожай, що посіяли голод, безробіття» [Виноградова-Бондаренко, 2001 : 77]. Перелічені причини мали особливий вплив на збільшення саме бездоглядних дітей. Особливості організаційного становлення системи допомоги дітям в Україні розглядається в роботі І. Власюка [Власюк, 2014-2015 : 102]. Т. Букреев головну причину створення мережі дитячих будинків, вбачає «у прагненні більшовицької влади виховати людину, цілком віддану комуністичним ідеям. З цією метою було утворено такі дитячі заклади: дитячі будинки, інтернати та денні трудові школи, зокрема на Херсонщині та Миколаївщині» [Букреев, 2017 : 89]. Що стосується Житомирщини, то тема дитячої безпритульності, окрім поодиноких досліджень Г. Стародубець та І. Власюка, досі не стала предметом окремого наукового пошуку. Дослідники, розглядаючи окремі аспекти девіантної поведінки у статті «Соціальні аномалії на Волині в період НЕПу», відмічають значне поширення соціальних аномалій у 1921-1928 рр. Одними з головних причин росту сирітства та дитячої безпритульності, на думку вчених, є голод, поганий соціальний захист населення та хвороби [Власюк, Стародубець, 2019 : 115].

Метою пропонованої розвідки є вивчення причин і масштабів поширення дитячої безпритульності на Житомирщині в період НЕПу 1921-1928 рр. та шляхи його подолання органами державними влади.

Виклад основного матеріалу. Серед основних причин сирітства та дитячої безпритульності в 1920-рр. більшість науковців виділяють наслідки Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а також голод, епідемії, поганий соціальний захист населення. Т. Букреев до основних причин дитячої безпритульності відносить: «низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, що було найбільш поширене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класову політику радянського уряду й формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в УСРР». В результаті перелічених причин багато неповнолітніх ставали на шлях безпритульності, навіть, при живих батьках [Букреев, 2016 : 68].

Варто зазначити, що означені причини перебігу дитячої безпритульності фактично були універсальними і стосувались всієї України. Так, на Миколаївщині та Одещині однією з причин різкого збільшення сирітства серед дітей та їхньої безпритульності, стала «масова міграція в ці регіони населення Поволжя, Донбасу, які постраждали найбільше в часи голоду 1921-1923 рр. Безсилі люди з сім'ями осідали на залізничних станціях, у порожніх вагонах, покинутих будівлях. Різко зросла проституція серед дівчат. Крім того, Одеська і Миколаївська губернії, згідно з рішенням Ради захисту дітей, стали місцем переселення дітей з Донбасу». Таким чином, голод відіграв одну з визначальних ролей не тільки у виникненні, а й у стимулюванні зростання контингенту безпритульних дітей [Букреев, 2016 : 70].

Через низьке матеріальне забезпечення родин після закінчення національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. і в подальші роки, виростити дітей та забезпечити їх усім необхідним було дуже важко, і це, в основному, стосувалось селянських родин. Особливо відчутною ця проблема проявилася на Волині, населення якої було переважно сільським. Волиняни зазнали значних матеріальних збитків унаслідок військових дій, частой зміни влади в 1918-1920 рр. Саме на території Житомирщини розгорталися події Другого зимового походу армії УНР у жовтні-листопаді 1921 р. 17 листопада 1921 р. частини Волинської армійської групи генерала Тютюнника були розбиті більшовицькою кавалерією Г. Котовського в районі с. Малі Миньки (тепер Народицький район). Під с. Базар полонені українські вояки були розстріляні [23].

У досліджуваній нами період дітей у волинських родинах було багато і прогнати їх також стало важким завданням. На початку 1920-х рр. набули поширення випадки, коли батьки віддавали дітей до міст. Їх залишали напризволяще на вулицях, ринках та інших громадських місцях. Це стало однією з причин зростання рівня дитячої безпритульності. Подібна ситуація повторювалась і пізніше, особливо в роки Голодомору 1931-1933 рр.

Загрозливе зростання масштабів поширення дитячої бездоглядності спонукало офіційну владу до розгортання заходів боротьби з нею. Сучасні дослідники проблеми виокремлюють кілька періодів боротьби органів радянської влади з дитячою безпритульністю та сирітством. Зокрема, С. Пришляк вважає, що «перший етап охоплює 1921–1923 рр., саме тоді вирішувалось питання створення максимальної кількості дитячих установ для розміщення в них безпритульних дітей та підлітків, надання їм матеріальної допомоги (дитячі будинки, інтернати, трудові школи, дитячі клуби та ін.). У 1924–1925 рр. (другий етап) основну увагу приділяли утворенню шкіл-клубів, денних дитячих будинків, організації осередків «Друзі дітей». На третьому етапі – 1926–1928 рр. – проводились рейди з вилучення безпритульних із вулиць,

.....
активізувалась робота осередків «Друзі дітей», а також відбувалась боротьба із безробіттям підлітків» [Пришляк, 2012 : 57].

На початку 1920-х рр. в Радянській Україні відбувається й організаційне становлення системи допомоги безпритульним дітям. «Центральним органом, який займався вирішенням проблемами сирітства, стала Рада захисту дітей заснована в 1919 р. Згодом було створено інспекції при відділах народної освіти. Центральну комісію допомоги дітям в Україні (ЦКДД) було створено при Комісії з ліквідації наслідків голоду в листопаді 1922 р. постановою РНК УСРР. Вона стала самостійним органом лише з серпня 1923 р. Її головним завданням було подолання дитячої безпритульності» [Власюк, 2018 : 67].

Народним комісаріатом освіти (НКО) УСРР на законодавчому рівні було прийнято низку постанов, що стосувалися «відкриття та утримання дитячих будинків (1920 р.), про боротьбу з дитячою безпритульністю (1924 р.); кодекси законів про народну освіту (1922 р.), шлюб, опіку, сім'ю та акти громадянського стану (1926 р.) регулювали і систему соціального захисту дітей» [Гудзь, 2013 : 90].

Необхідно вказати на те, що в 20-х рр. ХХ ст. почали створюватись в УСРР і регіональні комісії з питань допомоги дітям. Зокрема, в грудні 1924 р. розпочала роботу Житомирська комісія допомоги дітям. Житомирщина на той час входила до складу Волинської губернії і в її районах діяла Волинська губернська комісія допомоги дітям, яка почала свою роботу ще в жовтні 1923 р. Також робота цих органів була в Коростенській та Шепетівській округах [Власюк, 2018 : 70].

Свідченням серйозного ставлення місцевої влади до питань організації опіки дітей є факт розгляду цього питання на засіданнях губернського відділу освіти. Активну роботу з організації опіки дітей на території Житомирщині підкреслює ще один важливий факт. Так, «29 січня 1921 р. на черговому засіданні Волгубнаросвіти члени комісії своїм рішенням постановили, що потрібно знайти всі необхідні речі для функціонування дитячого будинку, в тому числі фартухи для персоналу» [ДАЖО. Ф.Р-1657. Оп.4. Спр.43. Арк.48].

Перша спроба реалізації проекту з відкриття дитячого будинку в м. Житомирі була здійснена ще у 1920 р. «16 грудня 1920 р. в м. Житомирі відбулося засідання Волгубвідділу наросвіти і комісією було прийнято постанову про відкриття дитячого будинку на 40 чоловік і дитячого клубу з нагоди тижня дитини. Дитячий будинок мав назву «Сиріт і дітей червоноармійців» » [ДАЖО. Ф.Р-1657. Оп.4. Спр.4. Арк.42].

Одним зі способів залучення коштів на потреби забезпечення дитячих закладів, який практикувався в регіоні, стало проведення працівниками Волгубвідділу наросвіти акцій зі збору коштів серед мешканців волинських міст та сіл. Зокрема, «чиновники Волинського губернського відділу народної освіти в квітні 1921 р. їздили Житомирським повітом, де в сільській місцевості проводили мітинги серед дорослого населення, збирали кошти на відкриття та функціонування дитячих будинків. Також селяни активно допомагали партпрацівникам в їхній справі і продовольством» [ДАЖО. Ф.Р-1657. Оп.4. Спр. 43. Арк.53]. «В період з 15 вересня по 15 жовтня 1927 р. Волинським виконкомом було ініційовано чергову акцію зі збору коштів для дитячих будинків. Низка закладів харчування та сфери культурного обслуговування населення в обов'язковому порядку мала перераховувати частину своїх доходів у фонд допомоги безпритульним дітям: по всіх закритих ресторанах та відкритих кафе-їдальнях, починаючи з 9-ї години вечора – 5% на рахунки, що перевищують три карбованці; нарахування понад 5% по всіх кіно- й театрах, квитки на які перевищують понад 50 коп.; нарахування в 2 коп. на кожну пляшку пива.

Контроль за виконанням розпорядження покладался на органи державного порядку. Райвиконкомом і міліції надавалось право накладати на порушників штрафи до 10 карбованців або виконання трудової повинності на 5 діб» [ДАЖО. Ф.Р-277. Оп.1. Спр.98. Арк.65].

Окрім дитячих будинків, безпритульними дітьми та сиротами опікувалися трудові колонії. Такі заклади в Україні почали діяти з 1921 р. На території Житомирщини один з таких будинків планувалося організувати в Левківській волості Житомирського повіту, «в нетрудовій садиби в с. Вацькові, переданій комнезамові для організації там трудової колонії» [ДАЖО. Ф.Р-1983. Оп.1. Спр. 3. Арк.31]. Подібні установи почали відкриватись і в інших місцях Житомирського повіту, зокрема, «в Троянівській волості. Їх забезпечували всім необхідним райпродкоми Волинської губернії» [ДАЖО. Ф.Р-1983. Оп.1. Спр.3. Арк.104]. Діти, перебуваючи в трудовій колонії, мали змогу навчатись, отримували регулярне харчування і повинні були працювати. Це сприяло їхній адаптації в колективі та виробленню певних трудових навичок.

Відкриття дитячих закладів передувало створення спеціальної комісії, яка перевіряла технічний стан будівлі, де мав розміщуватись дитячий будинок, наявність усіх необхідних матеріалів. Для прикладу, «при відкритті дитячого закладу в с. Лука Левківської волості в 1921 р. було створено комісію в складі таких осіб: представника наросвіти, інспектора робітничо-

селянської організації і представника місцевого комнезаму» [ДАЖО. Ф.Р-1983. Оп.1. Спр.3. Арк.63].

Волинська комісія допомоги дітям розробила комплекс заходів, що стосувалися забезпечення безпритульних нормальними умовами життя в дитячих установах відкритого та закритого типів, необхідними санітарно-гігієнічними засобами, одягом та належним харчуванням. Відповідною «постановою Волгубнаросвіти від 13 червня 1923 р. був затверджений План роботи по охороні здоров'я дітей на місцях. Співробітники комісії перевіряли всі дитячі заклади в Житомирській та Коростенській округах Волинської губернії на предмет його виконання» [ДАЖО. Ф.Р-31. Оп.1. Спр.60. Арк.98].

«З 1 жовтня 1923 р. до 1 серпня 1924 р. Волинською комісією було надано допомогу 457 безпритульним дітям, 169 дітям безробітних батьків, а також дітям-сиротам, організовано відпочинок в таборах юних ленинців у Житомирі (270 осіб), Коростені (90 осіб) на суму 3 278 крб. Для дітей членів Комітету незаможного селянства (КНС) створено 5 дитячих ясельних груп на 250 місць, а також зібрано дотації на суму 3 000 крб., отримано 200 пайків з молочарського розподільчого пункту; влаштовано 93 дитини (витрачено 487 крб.), які виходили з дитбудинків за віком; проліковано 712 дітей з важкими захворюваннями (туберкульоз, тиф)» [ДАЖО. Ф.Р-277. Оп.1. Спр.98. Арк.65]. «У квітні 1924 р. в Житомирі було відкрито їдальню для безпритульних дітей та розширено будинок з 27 місць до 50 для них, створено дитячу колонію для дітей, які хворіли на туберкульоз на 50 місць» [ДАЖО. Ф.Р-643. Оп.1. Спр.2. Арк.49].

Особливою групою дітей, які привертали до себе увагу органів радянської влади, були ті, хто масово збирались на залізничних вокзалах, станціях, ринках, підвалах будинків, пустих вагонах або просто неба, в парках та лісах. Таких дітей було дуже важко знайти, щоб облікувати та розмістити у відповідні дитячі заклади. Ці діти були дуже мобільні, могли швидко долати великі відстані, передусім на потягах, переховуючись в них від міліції. Волинською комісією допомоги дітям було зафіксовано, що «в 1923 р. в Житомирській окрузі нараховувалось 463 таких дитини. Найбільшу кількість з них складала вікова категорія від 8 до 14 років (439), а найменшу - 4-річні діти (24). Саме для цих дітей було відкрито 16 грудня 1923 р. перший в м. Житомирі спеціальний дитячий будинок. Цей заклад органи державної влади забезпечували всім необхідним: їжею, одягом, засобами гігієни» [ДАЖО. Ф.Р-643. Оп.1. Спр.6. Арк.175].

Під патронатом Волинської губернської та Житомирської окружної комісії допомоги дітям перебували різні дитячі установи в 1923-1924 рр. Було надано дотації на їхнє функціонування в розмірі 22 192 крб. Ці організації опікувались: «закритим будинком для підлітків на 50 осіб., дитячим майданчиком на станції Житомир, їдальнею на 125 чоловік, гуртожитком-майстернею для дівчат-підлітків на 25 осіб, дитячим туберкульозним санаторієм на 40 дітей, відділенням для дітей, хворих на кістковий туберкульоз на 15 ліжок тощо» [ДАЖО. Ф.Р-643. Оп.1. Спр.10. Арк.9]. У той час в закритих установах Губернського відділу народосвіти та Губздраву «перебували по м. Житомиру 2 294 дітей, по губернії – 1766» [ДАЖО. Ф.Р-643. Оп.1. Спр.16. Арк.69].

Необхідно зазначити, що в умовах становлення радянських органів влади, було прийняте рішення про те, що безпритульні діти також можуть перебувати під патронатом окремих осіб, які проживали в містах чи селах. Така форма опіки могла мати місце лише за умови, коли особи-патрони мали достатньо велике житло, могли прогодувати таких дітей та дати їм освіту. Часто ці процеси мали і примусовий характер [6, с. 69]. Патрунування охопило переважно селянське населення Волині. «У відповідності зі статистичними даними 1924 року у селах Житомирської округи Волинської губернії на приватному утриманні селян перебувало 715 дітей, тоді як у містах – 121; Коростенської – відповідно 379 та 37; Шепетівської – 575 та 73» [ДАЖО. Ф.Р-643. Оп.1. Спр.9. Арк.11]. Патрони-селяни вимагали надання їм податкових та інших пільг на утримання цих дітей, враховуючи усі складнощі післявоєнного життя на селі та можливості прогодування власних сімей.

«Станом на 1 жовтня 1927 р. Волинська окружна комісія допомоги дітям повідомляла про відсутність місцевих безпритульних дітей. Головний контингент безпритульних дітей у 1927/28 господарському році складали діти з інших округ, втікачі з дитбудинків, профілакторіїв. Продовжувалося надання допомоги напівсиротам, дітям безробітних батьків, дітям, родичі яких перебували у злиднях або були правопорушниками, дітям членів КНС. У 1926-1927 рр. комісія вперше ввела стипендії для вихідців з дитбудинків, які вступили до професійних шкіл та вищих навчальних закладів. У 1927-1928 рр. постановою ВУЦВК ліквідовувалися районні комісії допомоги дітям, і відповідна робота у районах передавалась громадській організації «Друзі дітей»» [Власюк, 2014-2015 : 100].

Важливим напрямком роботи губернської комісії допомоги дітям була організація осередків «Друзі дітей» та налагодження тісної співпраці з ними. Необхідно зазначити, що ці заходи проводились досить ефективно. Українська дослідниця Л.В. Олянич зазначає, що «стихийне виникнення цих осередків розпочалося наприкінці 1923 р., а офіційне – на початку 1924 р. (відповідне положення ЦКДД при ВУЦВК) на підприємствах та в установах українських

міст і сіл. На 1 жовтня 1925 р. в УСРР існували 4,3 тис. осередків та 392 тис. членів (наприкінці 1929 р. – відповідно 7,7 тис. осередків та 410 тис. членів), а статут Всеукраїнського товариства під назвою «Друзі дітей» було зареєстровано у березні 1926 р. » [Олянич, 2008 : 2].

Впродовж досліджуваного періоду товариство «Друзі дітей» зробило вагомий внесок у справу боротьби з безпритульністю дітей на Волині, зокрема, та загалом в Україні. Ці осередки проводили таку роботу: «шефство над дитячими установами, підбір, обстеження дітей, утримання установ за свої кошти, попередження безпритульності, індивідуальна допомога бідним родинам та дітям, індивідуальне патрунування підлітків, влаштування дітей на роботу, відправлення їх на батьківщину за кошти осередків тощо» [Власюк, 2018 : 67]. «Станом на 1926 р. товариство нараховувало по Україні 2115 міських осередків з 170 тис. членів, 300 сільських осередків з 73 тис. членів» [Власюк, 2018 : 67].

У Волинській губернії «станом на 1 жовтня 1924 р. нараховувалось 80 осередків цієї організації, які мали 5 585 членів, а на 1 квітня 1925 р. - 137 осередків (9 658 членів). У м. Житомирі осередки організації «Друзі дітей» самостійно утримували дитячі будинки, проводили шефську роботу над дитячими закладами по території Житомирського повіту. Губернський бюджет осередків складав 11 375 крб. » [Власюк, 2018 : 68].

Висновки. Отже, в 1921-1928 рр. рівень дитячої безпритульності на території Житомирщини був досить високим. Причинами цього негативного явища були: важке соціально-економічне становище українського населення, наслідки Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. В досліджуваній нами період відбувається і організаційне становлення системи допомоги безпритульним дітям в Україні. Спочатку центральним органом, який займався вирішенням проблемами сирітства, стала Рада захисту дітей. Пізніше було створено інспекції при відділах народної освіти.

Важливе значення для розв'язання проблеми дитячої безпритульності в регіональному масштабі мало створення Житомирської комісії допомоги дітям в грудні 1924 р. Житомирщина на той час входила до складу Волинської губернії і в її районах з жовтня 1923 р. діяла Волинська губерньська комісія допомоги дітям. Також повноваження комісії поширювалися на територію Коростенської та Шепетівської округ. Зокрема, завдяки діяльності цього органу, на території Житомирщини було відкрито низку дитячих заходів, які надавали допомогу безпритульним дітям (трудова дитяча колонія в с. Вацьків (1921 р.); дитячий будинок в с. Лука (1921 р.) та Житомирі (1924 р.). Важливий вклад в подолання проявів дитячої безпритульності в Україні загалом і на території Житомирщини, зокрема, зробила громадська організація «Друзі дітей». Це товариство надавало також грошові кошти на відкриття дитячих закладів, забезпечувало їх найнеобхіднішим.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Букрєєв, Т. (2016). Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Вип. 45, т. 1, С. 221–226.

Букрєєв, Т. (2017). Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. 1(1). С. 88-94

Виноградова-Бондаренко, В. Є. (2001). *Виховання безпритульних дітей в Україні в 20-х роках ХХ століття*: (Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 – Історія України). Київ, 21 с.

Власюк, І. М. (2014-2015). Державні та суспільні заходи подолання дитячої безпритульності на Волині в 1920-х роках. *Гуржіївські історичні читання*: Збірник наукових праць. 8–9, С. 100–103.

Власюк, І. М. (2018). Діяльність державних комісій допомоги дітям на Волині у роки НЕПу (1921-1928 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*, № 1 (21) (січень-березень), т. 3. С. 66-70.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

Діптан, І. І. (2008). Спеціальні державні інституції боротьби з дитячою безпритульністю в Українській СРР (1919–1932 рр.): чинники з організації, механізм і результати діяльності. *Рідний край*. № 2 (19).

Другий зимовий похід. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/2020/10/31>.

Зінченко, А. Г. (2002). *Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х –першій половині 30-х років ХХ століття* (автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Одеса, 17 с.

Зінченко, А. Г. (2007). Діяльність центральних державних органів з питань подолання дитячої безпритульності у 20–30-х роках ХХ ст. в Україні. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Вип. 10*, С. 54–67.

- Іваненко, В.В., Іщенко, І.В.** (2006). *Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону*. Моногр.. Дніпропетровськ, 280 с.
- Іщенко, І.В.** (2001). Жебракування та бродяжництво як соціальні аномалії в Україні періоду непу (1921-1928 рр.): об'єктивні й суб'єктивні чинники поширення. *Грані*, 1(15) січень-лютий. С.26-34.
- Іщенко, І. В.** (2003). *Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України)* (авторeref. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Дніпропетровськ, 16 с.
- Комар, Є. Г.** (2015). *Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. XX ст.*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Київ, 213 с.
- Кондратюк, Р. Ю., Самолюк, Д.Я., Табачник, Б.Ш.** (2007). *Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795-2006 рр.*: Довідник: Офіційне видання. Житомир: «Волинь». 620 с.
- Лебина, Н.** (2015). Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. *М.: Новое Литературное Обозрение*, 488 с.
- Лебина, Н. Б.** (1999). *Повседневная жизнь советского города : нормы и аномалии : 1920–1930 годы*. СПб. : Журнал «Нева» : Летний Сад, 316 с.
- Маслова, О. Б.** (2010). *Ликвидация массовой детской беспризорности в Советской России в 1920-е годы*: (авторeref. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02). Пятигорск, 19 с.
- Олянич, Л. В.** (2008). *Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції*. (автореферат... к. істор. наук спец.: 07.00.01 – історія України). Харків, с. 12.
- Паращевіна, О.** (2005). Діти і голод 1921–1922 рр. в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. Вип. 14*. С. 137-146.
- Пашин, В. П.** (2006). *Советская Россия в 1920-е годы: власть, социальные аномалии, общество*: [моногр.]. Курск : Курский гос. технический университет, 296 с.
- Пришляк, С. О.** (2012). Дитяча безпритульність у 20–30-х рр. ХХ століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. №2. С. 54–61.
- Стародубець, Г. М., Стародубець, В. О.** (2019). «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія (27), С. 19-25. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-27-19-25
- Starodubets, G., Vlasuk, I.** (2019). Social anomalies in Volyn in the period of nep and the fight against them. *East European Historical Bulletin. Drohobych: Publishing House «Helvetica»*. 13, p. 114-124.

Николай Бондарчук

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
аспирант (Украина)

Детская беспризорность на Житомирщине в 1921-1928 годах и пути ее преодоления

Аннотация. Целью исследования является комплексный анализ мероприятий, осуществляемых соответствующими органами советской власти на Житомирщине периода новой экономической политики (НЭП) с целью ликвидации проявлений детской беспризорности. Задачи исследования: определить основные причины развития детской беспризорности и ее проявления в регионе в условиях НЭПа; исследовать способы и методы борьбы советской власти с ними. **Методологической основой** исследования являются общенаучные (логический, сравнительный), специальные исторические методы (проблемно-хронологический). Они позволили определиться с данным периодом, в котором проблема детской беспризорности исследуется конкретно, в хронологической и логической последовательности. По изучению отдельных явлений этого процесса применялся сравнительный анализ. Исследование базируется также на принципах научности, историзма и объективности. **Научная новизна исследования** заключается в том, что впервые осуществлен комплексный анализ проблемы проявлений указанной проблематики в регионе в 1921-1928 гг. и способов борьбы с ними. Введено в научный оборот новые архивные документы по данной проблеме и материалы периодики тех лет. Сделана попытка дать объективную, непредвзятую оценку этих явлений и действий советской власти в указанные годы. **Выводы.** Новая экономическая политика советского государства в течение 1920-х гг. Реализовывалась на фоне усиления проявлений разного рода социальных аномалий. Борьба с ними происходило на фоне тяжелого социально-экономического положения, в котором оказалось общество после гражданской войны. Как показывает анализ архивных источников, советская власть предоставляла этим мерам, а прежде всего их прекращению важное значение. Проблемы эти были вызваны различными факторами, однако в первую очередь –

разрушительными процессами в самом обществе и борьбой большевиков за утверждение своей власти. Также это касается и событий и недавней в то время Гражданской войны на территории бывшей Российской империи и государственно-освободительной борьбы в Украине 1917-1921 гг. Создание Волынской комиссии помощи детям 1923 способствовало уменьшению развития детской беспризорности в регионе, создан ряд учреждений для проживания таких детей.

Ключевые слова: социальные аномалии, Житомирщина, новая экономическая политика, советская власть, детская беспризорность.

Mykola O. Bondarchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University

postgraduate student (Ukraine)

The Child Homelessness as a Kind of Social Anomalies in the Zhytomyr Region in 1921-1928s and Ways to Overcome it by the Soviet Authorities

The purpose of the study is a comprehensive analysis of the measures taken by the relevant Soviet authorities in the Zhytomyr region during the New Economic Policy (NEP) to eliminate the manifestations of child homelessness. Objectives of the study: to determine the main causes of child homelessness and its manifestations in the region during the NEP; to explore the ways and the methods of struggle by the Soviet authorities against them. **The methodological basis of the study** are general scientific (logical, comparative), special historical methods (problem-chronological). They allowed us to determine this period, in which the problem of child homelessness is studied specifically, in chronological and logical sequence. Comparative analysis was used to study individual phenomena of this process. The study based on the principles of science, historicism and objectivity. **The scientific novelty of the study** is that for the first time a comprehensive analysis of the problem of manifestations of this problem has been conducted in this region in 1921-1928 and ways to combat them. New archival documents on this problem and materials of periodicals of those years were put into scientific circulation. The attempt has been made to give an objective, unbiased assessment of these phenomena and the actions of the Soviet authorities in those years.

Conclusions. The new economic policy of the Soviet state during the 1920's was implemented against the background of increasing manifestations of various social anomalies. The struggle against them took place against the background of the difficult socio-economic situation in which society found itself after the civil war. According to the analysis of archival sources, the Soviet authorities paid great importance to these measures, and first of all to their termination. These problems were caused by various factors, but primarily - the destructive processes in society itself and the struggle of the Soviet authorities for the establishment of their power. This also applies to the events and the recent Civil War in the former Russian Empire and the state liberation struggle in Ukraine in 1917-1921. The establishment of the Volyn Commission for Assistance to Children in 1923 helped reduce the development of child homelessness in this region.

Key words: social anomalies, Zhytomyr region, New economic policy, Soviet government, child homelessness.

References:

Bukreev, T. (2016). Dosvid podolannya dutiachoi bezprutylnosti v drugiy polovuni 20 rokiv na pivdni Ukrainu. [The experience of overcoming child homelessness in the second half of the 20s of the twentieth century in the South of Ukraine (according to the materials of Kherson region)]. *Naukovi praci istorichnoho facultetu Zaporizhskogo natsionalnogo universitetu - Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*. 45, 1, pp. 221–226. [in Ukrainian].

Bukreev, T. (2017). Dutachiy budunok yak "istorichna neobhidnist" v period formyvannya radanskoj totalitarnoi sustemu [Orphanage as a "historical necessity" during the formation of the Soviet totalitarian system]. *Naukovi zapuski Ternopilskogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodymyra Hnatyuka - Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University of Volodymyr Hnatyuk. Series: History, Issue. 1 (1)*. Pp. 88-94. [in Ukrainian].

DAZhO – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrskoj oblasti. [State Archives of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].

Diptan, I. (2008). Specialni derzhavni instutuscii borotbu z dutiachou bezprutylnostu v Ukrainiskij SRR (1919-1932): chynnuki z organizatsii, mechanism i rezultatu dialnosti. [Special state institutions to combat child homelessness in the Ukrainian SSR (1919–1932): factors of organization, mechanism and results of activities]. *Ridnyy kray - Homeland*. № 2 (19). [in Ukrainian].

Druhij zumovuy pohid [The second winter hike]: electronic resource URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/2020/10/31>. [in Ukrainian].

- Gudz, A.** (2013). Stanovlennya ta rozvutok zakonodavstva pro socialnyi zahust bezprutylnuh osib ta bezprutylnuh ditey. [Formation and development of legislation on social protection of homeless people and homeless children]. *Naukovyy visnik Mizhnarodnoho humanitarnogo universitetu. Jurisprudencia - Scientific Bulletin of the International Humanities University. Jurisprudence*. 5. pp. 88-92. [in Ukrainian].
- Ishchenko, I.** (2001). Zhebrakuvannya i brodiazhnustvo yak socialni anomalii v Ukraina period Nepu (1921-1928): objectivni ta subjectivni chunnuki pochurenniya. [Begging and vagrancy as social anomalies in Ukraine during the NEP period (1921-1928): objective and subjective factors of spread]. *Grani - Faces*, 1 (15) January-February. P.26-34. [in Ukrainian].
- Ishchenko, I.** (2003). *Derzhavna polituka u sferi borotbu z socialnymey anomakiamu period NEPu 1921-1928): dosvid, proturicha, uroku (za materialamu Hsvdnyia Ukrainu)*. [State policy in the field of combating social anomalies of the NEP period (1921-1928): experience, contradictions, lessons (according to the materials of the South of Ukraine)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnepropetrovsk. [in Ukrainian].
- Ivanenko, V., Ishchenko, I. V.** (2006). *Ukraina Nepivska: analys socialneh anomalii v pivdennuh regionah*. [Nepivska Ukraine: an analysis of social anomalies in the southern region]. Monograph. Dnepropetrovsk, 280 p. [in Ukrainian].
- Komar, E.** (2015). *Socialni anomalii povsaddennogo zhuttya naseleennya USRR v 20 roky*. [Social anomalies in the everyday life of the population of the USSR in the 1920s]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 213 p. [in Ukrainian].
- Kondratyuk, R.Yu., Samolyuk, D.Ya., Tabachnik, B. Sh.** (2007) *Administrativno-teritorialnuy ustriy Zhytomyrchynu: 1795-2006*. [Administrative and territorial structure of Zhytomyr region]: 1795-2006: Dovidnik - Handbook: Official publication / Zhytomyr: "Volyn". 620 p. [in Ukrainian].
- Lebina, N.** (1999). *Povsednevnoya zhuzn sovetskogo goroda: normy i anomalii 1920-1930*. [Everyday life of the Soviet city: norms and anomalies: 1920-1930]. Saint Petersburg : Neva Magazine: letniy sad - Saint Petersburg : Neva Magazine: Summer Garden, 316 p. [in Russian].
- Lebina, N.** (2015). *Sovetskaya povsednevnost: normu i anomalii. Ot voennogo komunizma k bylchomu stilu*. [Soviet everyday life: norms and anomalies. From military communism to great style]. *M.: Novoye literaturnoe obozrenie - M.: New Literary Review*, 488 p. [in Russian].
- Maslova, O.** (2010). *Likvidatsia masovoy detskoy bezprizornosti v Sovetskoy Rossii v 1920 godah*. [Elimination of mass child homelessness in Soviet Russia in the 1920s]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Pyatigorsk. [in Russian].
- Olyanich, L.** (2008). *Stvorennya ta dialnist Vseukrainskogo tovarustva "Druzi ditey" (1924-1936): organizatsiynuy status, structura i funktsii*. [Establishment and activity of the All-Ukrainian Society "Friends of Children" (1924-1936): organizational status, structure and functions]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Parashchevina, O.** (2005). Dity i golod v 1921-1922 rokah v Ukraini. [Children and the famine of 1921-1922 in Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainu: facty, sudjennia, pochuki: mizhvidomchyi zbirnik. Nauka bf inche. - Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches: interdepartmental. zb. Science. etc.* 14. pp. 137-146. [in Ukrainian].
- Pashin, V.** (2006). *Sovetskaya Rossia v 1920 godah: vlast, socialnye anomalii, obchestvo*. [Soviet Russia in the 1920s: power, social anomalies, society]: [monograph]. Kursk: Kursk gosudarstvennyi techniveskiy universitet - Kursk: Kursk state. Technical University, 296 p. [in Russian].
- Prishlyak, S.** (2012). Dutiacha bezprutulnist v 1920 i 1930 rokah. [Child homelessness in the 1920s and 1930s]. *Naukvyi visnik Lvivskoho derzhavnoho universitetu vnutrichnich sprav - Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*. №2. Pp. 54-61. [in Ukrainian].
- Starodubets, G., Starodubets, V.** (2019). "Posbavlentsi" v socialniy structure radianckogo sela 1920 rokiv. ["Deprived" in the social structure of the Soviet village of the 1920s]. *Naukovi zapuski Vinnitskogo derzhavnoho universitetu Mykhaila Kotsyubynskogo - Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History (27)*. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-27-19-25 [in Ukrainian].
- Starodubets, G., Vlasuk, I.** (2019). Socialni anomalii na Volyni v period NEPu ta borotba z nymy. [Social anomalies in Volyn in the period of nep and the fight against them]. *Shidno Evropeiskiy istorichnyy visnik - East European Historical Bulletin. Drohobych: Publishing House «Helvetica»*. 13, p. 114-124. [in English].
- Vinogradova-Bondarenko, V.** (2001). *Vyhovannia bezprutylnuh ditey v Ukraini v 20 rokah XX stolittya*. [Education of homeless children in Ukraine in the 20s of the XX century]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Vlasyuk, I.** (2014-2015). Derzhavni ta suspilni zahodu podolannia dutiachoi bezprutylnosti na Volyni v 20 rokah. [State and public measures to overcome child homelessness in Volhynia in the 1920s]. *Gurzhiyevski istorichni chutannia: Zbirnik naukovykh pracs - Gurzhiyev's historical readings: Collection of aukovyh works*. 8-9, pp. 100-103. [in Ukrainian].

.....
Vlasyuk, I. (2018). Dialnist derzhavnuh komisiiy dopomogu ditiam na Volyni pid chas NEPu (1921-1928). [Activities of state commissions to help children in Volyn during the NEP years (1921-1928)]. *Eminak: naukovyy chokvartalnik - Eminak: scientific quarterly*, № 1 (21) (January-March), vol. 3. P. 66-70. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. (2002). *Dutiacha bezprutulnist v radyanskiy Ukrauni v 1920 I perchiy pokovuni 1930 rokiv*. [Child homelessness in Soviet Ukraine in the 1920s and the first half of the 1930s] (Extended abstract of Candidate's thesis). Odessa. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. (2007). Dialnist centralnuh derzhavnuh orhaniv z putan podolannya dutiachoi bezprutulnosti v 20-30x rorah dvatsatogo stolittya v Ukraini. [Activities of central state bodies on overcoming child homelessness in the 20-30s of the twentieth century in Ukraine]. *Intelligentsia / vlada. Seria: istoria - Intelligentsia and power. Series: History*. Vip. 10, pp. 54–67. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.11.2020 р.

Людмила Пінчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки

аспірантка (Україна)

e-mail: ludmyla.baletzka@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3091-3401>

Протистояння ОУН та УПА з радянською адміністрацією на Волині в 1944 – 1945 рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району)

Анотація. Мета статті – дослідити збройну та ідеологічну боротьбу ОУН та УПА з радянською адміністрацією в Камінь-Каширському районі в період з 1944 по 1945 роки. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу й узагальнення) у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та системності. В роботі використано джерелознавчий аналіз, методи класифікації і критики джерел та їх ідентифікація. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше в історіографії порушується питання про узагальнення та систематизацію наукових фактів щодо протистояння ОУН та УПА на теренах Камінь-Каширського району. До наукового обігу вперше вводяться свідчення очевидців подій та наукові матеріали які проливають світло на протистояння між націоналістичним підпіллям та місцевою радянською адміністрацією в зазначений період. **Висновки.** На основі наявної наукової інформації автор робить висновок, що протистояння ОУН та УПА з радянською адміністрацією в Камінь-Каширському районі було важливим етапом підпільної боротьби. Протистояння 1944–1945 років мало важливі військові результати для націоналістичного підпілля. Однак, під час дослідження автор прийшов до висновку, що аспект ідеологічної боротьби ОУН і УПА проти радянської адміністрації потребує детальнішого аналізу та дослідження.

Ключові слова: Волинь, Камінь-Каширський район, ОУН, УПА, радянська адміністрація, націоналістичне підпілля.

Постановка проблеми. Неупереджене дослідження боротьби українського націоналістичного підпілля на території Камінь-Каширського району дає можливість проаналізувати та узагальнити особливості даного протистояння на локальному рівні співставивши їх із загальними тенденціями в регіоні.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогоднішній день дослідження проблеми боротьби націоналістичного підпілля з радянською адміністрацією на території Камінь-Каширського району відсутні. Однак роботи А. І. Бондарчука та В. Г. Дмитрука [Бондарчук, 2011], [Дмитрук, 2006] містять фрагментарну інформацію про бойові дії підпілля проти місцевої адміністрації, спротив українського націоналістичного підпілля проти відновлення колгоспів. Питання збору продовольчих поставок, лісозаготівлі та перешкоджання цьому зі сторони УПА досить добре висвітлює радянська преса того періоду [Ленінським шляхом, 1945]. Важливою для розуміння процесів які відбувалися на території Волині в цей період є праця І. К. Патриляка [Патриляк, 2012].

Для розкриття питання боротьби підпільників проти радянської адміністрації в своїй роботі автор використовує цілий комплекс архівних джерел, які зберігаються в архівних фондах Державного архіву Волинської області (далі ДАВО) (Ф.П-13. Матеріали щодо посилення боротьби з бандитами; політінформація про становище в районі) тощо. У роботі також використовувались архівні матеріали, що зберігаються у фондах архіву Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі АУСБУ Волинь), зокрема особові справи повстанців, які діяли на території Камінь-Каширського району. Важливим джерелом для написання даної роботи є і збірник документів [Герасименко, Пилявець, 2010]. Також автор використовує джерела, які вміщені в працях С. Уса [Ус, 2019] та В. Сергійчука [Сергійчук, 2005]. Надзвичайно цінним джерелом, яке проливає світло на маловідомі аспекти боротьби підпільників проти радянських органів влади, є інтерв'ю з очевидцями тих подій.

Мета статті. У своїй статті автор ставить за мету дослідити та систематизувати особливості протистояння ОУН, УПА з радянською адміністрацією в Камінь-Каширському районі.

Виклад основного матеріалу. Звільнення території Волині від німецьких окупаційних військ ознаменувалось поверненням радянської тоталітарної системи з її карально-репресивною машиною. Паралельно з просуванням фронту на захід, на території, які були звільнені від німецько-нацистських окупантів, прибували радянські органи влади. Структура

радянської влади в післявоєнний період мала наступний вигляд: в селі – голова сільвиконкому та уповноважений міліції; в районах – райпарткоми КП(б)У; районний виконавчий комітет із відділами: освіти, фінансів, комунального господарства, сільського господарства, промисловості, управління доріг, зв'язку і пошти тощо; військовий комісаріат; суд та прокуратура; міліція та НКВС [Дмитрук, 2006 : 161, 162].

Після звільнення Камінь-Каширського району від німецької окупації районним центром стало с. Грива (квітень – липень 1944 р.), саме тут формувались перші структурні ланки радянської місцевої адміністрації. Задля своєї безпеки нова влада тримала в райцентрі війська, а саме село було обнесене фортифікаційними спорудами [Бондарчук, 2011 : 309].

Партійна система радянської влади на звільнених від німців територіях потребувала повторного будівництва. Тих працівників, що були в районах та областях до початку війни, залишалось дуже мало – частина була в армії, інша загинула. Були й ті, що перейшли на сторону німців та відступили разом з ними, або виїхали за межі Радянського Союзу ще під час активних бойових дій. Тому підбір та комплектування у райпарткоми, виконкоми рад та інші урядові установи потрібно було починати з початку. Бажаючих йти на роботу в партійно-адміністративні органи у західні області України було край мало [Дмитрук, 2006 : 161]. Тому, що більша частина району перебувала під контролем націоналістів.

Станом на жовтень 1944 р. в Камінь-Каширському районі було лише 50 працівників партійного активу [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.54. Арк. 39]. Начальник Камінь-Каширського РВ НКДБ Піддубний у своєму звіті за жовтень 1944 р. зазначав, що нестача партійного керівництва в багатьох селах району суттєво впливає на виконання партійного плану [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.54. Арк. 37].

З партійного звіту за жовтень – листопад 1944 р. відомо, що в районі був відсутній народний суддя, «...котрий в листопаді 1944 р. спрямований на роботу в Камінь-Каширський, але його й до цього часу нема, очевидно Камінь-Каширська бояться як чорт ладану» [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.5. Арк. 6]. Також відомо, що народного судді не було в районі і станом на липень [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр. 5. Арк.14].

Для партійних працівників радянських органів створювались різного роду школи та курси. Їхнім завданням було підвищення рівня кваліфікації партійних кадрів. Однак, навіть попри це, рівень спеціалістів в районі залишався вкрай низьким. За даними 1948 р. серед представників Камінь-Каширської партійної організації не було жодного з вищою освітою. Наприклад партійні діячі села Грива, як то голова сільської ради Григорій Приходько, секретар Іван Коніщук, голова колгоспу Андрій Літвінчук мали лише двокласну освіту. А були й такі партійні керманічі сіл, що мали однокласну освіту [Бондарчук, 2011 : 334]. Очевидно, що через брак кадрів відбір кандидатів не був прискіпливим і на рівень освіченості закривали очі, а на перший план виходила лояльність до партії.

Отже, після звільнення району від німецької окупації радянська влада зіткнулась з рядом проблем: недостатня кількість кадрів партійного активу; низький рівень фаховості та освіченості; засилля націоналістів в регіоні. Тому радянська адміністрація не мала цілковитого контролю над більшістю населених пунктів району.

Після відходу німців з території району перед УПА та підпіллям ОУН постало чітке завдання, знищити політичне керівництво та соціально-економічну систему Радянського Союзу. Боротьба почалась знизу, тобто першими, хто потрапив під «немилість підпілля» були місцеві партійні функціонери: сільські голови, які змушували населення здавати натуральні поставки; місцеві активісти та агітатори які поширювали чутки про злочини повстанців; дільничні міліціонери, за сприянням яких на підпілля влаштовувались численні рейди та засідки; уповноважені заготівлі, фінагенти. Разом з тим, підпілля намагалось знищувати й районне партійне керівництво. В період з 1944 по 1945 рр. підпілля використовувало тактику партизансько-диверсійної боротьби. Оперуючи невеликими відділами, практикувались несподівані напади (засідки), саботажі та диверсії.

Районним керівником ОУН «Миколою» (Халан Григорій Матвійович) були надані вказівки комендантам боївки, кущовим і станичним: спалювати мости, різати телефонні та телеграфні стовпи, робити лісові завали, зривати хлібопоставки. А також здійснювати терористичні акти над партійними працівниками та активом сіл [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.54. Арк. 46].

Тому підпілля негайно почало виконувати наказ. Так влітку 1944 р. поблизу с. Гута-Камінська повстанцями у засідці був вбитий заступник командира полку з технічної частини майор Пирогов, котрий разом з підлеглими їхав на перевірку батальйонів та рот, що дислокувались на території району [Дунаєць, 1968 : 2]. В серпні 1944 р. на хуторі Перегони Камінь-Каширського району повстанці спалили машину заступника начальника ОКР «Смерш» 70-ї армії підполковника Сірова [Ус, 2019 : 17].

Радянське керівництво було занепокоєне такими діями підпілля проти місцевої адміністрації, оскільки це заважало формуванню партійного апарату на місцях. У звіті секретаря

Камінь-Каширського РК КП(б)У за серпень 1944 р. зазначалось, що після відходу Червоної Армії в селах району націоналістичне підпілля почало діяти значно активніше. Така активність підпілля шляхом терористичних актів проти радянського сільського активу паралізувала роботу місцевих органів влади. Це підтверджується низкою замахів та вбивств щодо представників місцевої адміністрації. Так 4 липня була вбита депутатка обласної ради Оліферчук із села Яїно, 17 липня вбитий член виконкому сільської ради села Верхи, 22 липня вбитий заступник сільського голови села Сошично, 26 липня вбитий голова Яномислівської сільської ради Літвінчук, а 27 липня – сестра сільського голови Нових-Червищ. 30 липня вбитий сільський голова Малих-Голоб Сачковський, а також секретар Поліцейської сільської ради Пікуль [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.5. Арк. 40].

Боротьба проти радянської адміністрації не вщухала і восени 1944 р. Так, 15 вересня 1944 р. групою підпільників в кількості 50 чоловік в селі Вулька-Пнівненська в перестрілці був захоплений секретар сільської ради М. І. Довжик. В місцевій газеті зазначено, що секретар був підданий тортурам. В тому ж таки вересні в с. Фаринки, як зазначає автор статті «бандити з тризубами забрали життя у восьми радянських активістів, у тому чисті і батька голови сільради Федора Багнука та його 13-річного сина» [Сусик, 1989 : 3]. Крім того, в с. Ольбле-Ляцьке (нині – Осіївці) 30 (31) грудня 1944 р. повстанцем на псевдо «Тополя» з боївки «Збруч» був вбитий сільський голова Гончарук Трофим (Терентій) Тимофійович [АУСБУ Волинь. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 131], [Лис, 1987 : 3].

В жовтні 1944 р. начальник Камінь-Каширського РВ НКДБ старший лейтенант держбезпеки Піддубний доповідав керівництву, що через малу кількість військ в районі, повстанці, маючи зв'язок з сім'ями і прихильниками, здійснюють масові терористичні акти по відношенню до керівників сільських рад і активістів, тим самим залякуючи решту народу [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.54. Арк. 37]. З радянських звітів маємо показову статистику, яка свідчить про активність підпілля в цей період до прикладу, з липня по жовтень 1944 р. повстанцями вбито: голів сільських рад – 6; заступників сільських голів – 4; секретарів – 6; активістів – 25; військовослужбовців – 24; всього вбито по району 65 осіб; поранено – 11 [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.54. Арк. 37]. Загалом за період з 12 березня по 29 листопада 1944 р. від рук націоналістів загинуло більше 30 сільських голів та «активних товаришів села», а 4 сільських голів зі зброєю в руках перейшли в підпілля [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр. 5. Арк. 7]. А з 1 січня по 15 червня 1945 р. повстанцями в районі було знищено ще 52 особи партійного активу (включаючи цивільних громадян) [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр. 54. Арк. 40].

Складність для радянської влади в боротьбі з активним підпіллям в цей період полягала не лише в несформованій правоохоронній вертикалі, але й в тому, що після приходу сюди радянської адміністрації УПА і підпілля ОУН перегрупувалось. Підпільні групи стали більш мобільними, переважно знаходились в русі не маючи постійного місця дислокації. Таким чином органам НКВС і НКДБ було важко встановлювати та ліквідувати останніх [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр.54. Арк. 37 зв.].

Крім того переслідування повстанців досить часто наносило збитки і самій правоохоронній структурі району, яка і так на початковому етапі мала обмежений кадровий потенціал. Так 24 листопада 1944 р. повстанцями в селі Великий Обзир було вбито оперуповноваженого Камінь-Каширського райвідділу НКДБ молодшого лейтенанта Володимира Михайловича Колесника [Сімонов, 1985: 3].

Часта ліквідація підпіллям представників місцевої влади в районі спричинила ситуацію, коли в багатьох населених пунктах було відсутнє будь яке керівництво. Тому, щоб загальмувати активність підпілля, радянська влада посилила військово-чекістські операції. А обрання місцевої влади відбувалось не лише за участі партійного активу, але й з оперативниками РВ НКВС і НКДБ. Останні допомагали організувати і проводити загальні збори, на яких ставились завдання: призначення сільських голів там, де їх не було; підбір груп громадського порядку; призначення фінансових та земельних комісій [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр. 54. Арк. 50].

Населення району не було активним в політичному житті партії, тому переважно бойкотувало різного роду заходи. Підсилювало нейтральність до політичного життя, з боку селян і активність підпілля, членами якого були переважно місцеві мешканці. В січні 1945 р. районне керівництво доповідало, що в державно-політичних заходах не брали активної участі ряд сіл: Поліци, Сошично, Фаринки. В двох останніх не були призначені виконкоми сільрад через залякування УПА. В ряді сіл партійно-радянський актив не працював протягом трьох місяців. Подібна ситуація була в селах Старі Червища, Нові Червища, Седлище і Грива. Райком партії зобов'язався відновити в цих селах органи радянської влади. З цією метою з працівників партійного активу та співробітників НКВС і НКДБ були створені дві збройні групи по 30 осіб, які мали працювати в кожному селі не менше двох разів на місяць [ДАВО. Ф.П-13. Оп.1. Спр. 54. Арк. 50]. В квітні 1945 р. районне керівництво закликала «добити рештки націоналістичних

банд». Наводились приклади успішного знищення основних груп націоналістів на території району [Літвінов, 1945].

У відповідь на дії радянської адміністрації командування УПА в квітні – травні 1945 р. здійснює реорганізацію структурної мережі. Зокрема ліквідовувалась частина штабів, з метою більшої маневреності та мобільності консервувалось важке озброєння. Щодо особового складу, то повстанців які мали погане здоров'я чи виявились ідейно-нестійкими, легалізували. Частина повстанських груп розосереджувалась і збиралась лише для виконання бойових операцій [Патриляк, 2012 : 488]. Таким чином в період реорганізації підпілля «залягло», а радянські спецслужби звітували про суттєве скорочення чи розгромлення банд. Однак вже досить скоро повстанці (зберігши особовий склад) відновили свою активність. І вже восени 1945 р. в селі Мельники-Мостище повстанцями були захоплені 6 радянських активістів, які після допиту були розстріляні [АУСБУ Волинь. Спр. 13017. Т. 2. Арк. 95, 96]. В листопаді 1945 р. слідчий Заболотний А.І. зі слідчого відділу УКДБ рапортував, що з 30–31 листопада в с. Ольбле-Руське було вбито колишнього секретаря сільської ради Пацамай Петра Івановича [АУСБУ Волинь. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 87]. Загалом лише боївкою СБ ОУН під керівництвом «Збруча» в селах Грудки та Осівці Камінь-Каширського району в період 1944–1945 рр. було скоєно більше 40 вбивств радянсько-партійного активу [АУСБУ Волинь. Спр. 13017. Т. 1. Арк. 170].

Отже, збройна боротьба українського націоналістичного підпілля на початковому етапі боротьби з радянською адміністрацією на території Камінь-Каширського району мала ряд успішних операцій. Певний контроль більшості сіл в районі дав можливість останнім виграти час та активізувати свою боротьбу. Крім того, прихильне ставлення населення до місцевих повстанців сприяло реалізації поставлених завдань щодо перешкоджання встановленню місцевої адміністрації.

Повернення радянської влади сприймалось досить неоднозначно не лише серед націоналістичного середовища, або тих, кому загрожували розправи за співпрацю з німцями. Не вітали повернення радянської влади й деякі члени компартії, які не пішли до партизанських загонів та ухилились від служби в Червоній армії. Але найбільш схвильоване поверненням сталінської влади було селянство, передусім через перспективу відродження довоєнної колгоспної системи [Герасименко, Пилявець, 2010 : 191].

Отже, одним з напрямів боротьби підпілля на місцях був саме зрив відновлення колгоспного будівництва та боротьба з керівниками колгоспів. Варто зауважити, що велика ставка була покладена саме на протест населення, яке мало б відмовитись від заходів радянської влади по його цілковитому розоренню. Тому, саме на хвилі антирадянської риторики серед селян, підпілля намагалось похвалити пропагандистську роботу, закликаючи населення бойкотувати вступ в колгоспи. Однак ті, хто відмовлявся, ризикували потрапити до Сибіру з клеймом «ворог народу». Натомість ті, що погоджувались йти в колгоспи чи їх очолювати, могли стати жертвою розправи з боку підпілля. Погрози були одним з найпоширеніших способів донесення своєї позиції селянам. Балецька Ганна Максимівна, пригадує, що її батько Сахарук Максим Григорович був бригадиром (в Карпилівському колгоспі), і їхня сім'я неодноразово отримувала погрози від підпілля. Зазвичай погрози писались і підкидались під хату. Ганна Максимівна в своїй розповіді зазначала: «Батька спасло те, що односельчани його любили, бо він допомагав людям чим міг... Люди батька захищали. А «бульбаші» теж до людей прислухались, і не вбивали тих, хто до людей добре ставився, навіть якщо комуніст. Тож і в партію не йшли з доброї волі...» [Інтерв'ю з Балецькою Г.].

Разом з тим, підпілля розгорнуло активну кампанію по зриву обов'язкових продовольчих поставок від населення, які були запроваджені новою владою. В жовтні 1944 р. начальник Камінь-Каширського РВ НКДБ старший лейтенант державної безпеки Піддубний доповідав, що націоналісти шляхом терору, агітації та побиття забороняють здавати хліб і м'ясо державі [ДАВО. Ф.П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 37, 37 зв.]. Варто зазначити, що поставки в післявоєнний період були нестерпним тягарем для населення. Адже майже кожен населений пункт району був задіяний у бойових діях. Тому люди не мали надлишкових продуктів для здачі, більше того населення заледве годувало свої родини.

До прикладу, про обов'язкові поставки жителька с. Карпилівка Кондратюк Феодосія Григорівна розповідала так: «податок той для держави був страшний. Забирали все, що можна і не можна. Забирали все, ніде зернини не оставлять для посіву чи на хліб. А коли корови здавали, то, наприклад, якщо в мене було дві, і я за себе здала, то потім другу здавала і записувала ніби здала сусідка чи родичка». Також, Феодосія Григорівна зазначила, що селян зобов'язували підписувати документи в яких зазначалось, що і в якій кількості потрібно здати. Пригадала доповідачка цікавий інцидент, коли один селянин (Дмитрук Іван Никифорович, по вуличному «Іванко») відмовився підписувати документи, то представник місцевої влади в особі – фінагента вдарив його головою в стіну [Інтерв'ю з Кондратюк Ф. Г.].

Відповідальні за збір державних поставок часто виходили за рамки своїх повноважень та здорового глузду, буквально знущаючись над населенням. Наприклад, виконуючи свої обов'язки, уповноважений наркомату заготівель Іовенко у селі Рудка-Червинська самовільно забрав у Кузьмича (колишній сільський голова) за невиконання плану державних поставок корову, 5 овець та 18 пудів вівса. Крім того, в іншому селі він присвоїв собі 20 кілограмів сала, 15 кілограмів меду, 2 хустки, 2 свитки, 6 пудів пшениці [Бондарчук, 2011 : 336, 337].

Продовольчі поставки державі виконували дві функції: по-перше, забезпечували збір всього необхідного для радянського керівництва; по-друге, така політика суттєво завдавала збитків і продовольчій базі самого підпілля. Тому, що основним джерелом продовольства для підпілля теж були місцеві мешканці.

Забороняючи населенню здавати державні поставки, підпілляники теж певною мірою вирішували дві проблеми: по-перше, поповнювали свої продовольчі запаси, готуючись таким чином до тривалої боротьби; по-друге, це була одна із форм боротьби проти радянської адміністрації.

В жовтні 1944 р. районне керівництво звітувало, що повстанці почали заготовляти для себе на зимовий період продукти харчування, худобу та обмундирування [ДАВО. Ф.П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 37 зв.].

У політінформації для секретаря Волинського обкому Профілатова за жовтень-листопад 1944 р. Камінь-Каширський РК КП(б)У повідомляв: «банда не дає селянам здавати хліб державі, завертаючи з півдороги підводи з хлібом і картоплею, направляють в ліс до своїх складів, розвантажують і пусті підводи вручають селянам, видаючи на руки розписки, що від них прийняв командир відділу УПА таку то вагу продовольства». Такі випадки неодноразово траплялись в наступних напрямках: Нуйно – Камінь-Каширський; Кримно – Камінь-Каширський; Полиці – Камінь-Каширський; Набруска – Великий Обзир – Камінь-Каширський; Клітицьк – Яловацьк – Камінь-Каширський. Секретар РК КП(б)У в своєму донесенні зазначав, що саме такі дії націоналістів є основним гальмом у виконанні селянами обов'язкових поставок. 12 жовтня 1944 р. у вечірній період на автошляху Велика Глуша – Видерта група повстанці напала на автомашину з мукою, роззброїли 10 чоловік охорони, при цьому одного з них поранили та спалили машину.

Активні дії підпілля приносили непогані результати, саме тому Камінь-Каширський район не виконував плану господарських поставок державі. Зокрема, із передбачених планом 1394 т. картоплі – було здано лише 600 т., зерна з 923, 7 т. лише 500, 5 т., овочів з 237, 6 т. лише 34, 8 т. [Ус, 2019 : 28] [ДАВО. Ф.П-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2, 3].

Загалом, протягом липня-листопада 1944 р. на Волині та Поліссі УПА здійснило 21800 нападів на військові, господарські та адміністративні об'єкти [Патриляк, 2012 : 482]. Радянська влада протиставляла цьому військово-чекістські операції із залученням регулярних військ та винищувальних батальйонів (стрибків). Після проведеної військово-чекістської операції (16 січня по 26 січня 1945 р.) до державного фонду надійшло 35826 рублів [ДАВО. Ф.П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 50]. Проте вже в лютому 1945 р. районна газета опублікувала інформацію, що в більшості сіл району розрахунок з державою йде повільно. Гута-Боровенська, Стобихівська, Яномисьльська сільські ради не здали нічого. Загалом селяни району недодали державі 487 тон хліба [Більше хліба..., 1945].

Не припиняли свою діяльність й підпілляники. Так, станом на 30 травня 1945 р. районна боївка Камінь-Каширського району зробила засідку на «більшовиків», що збирали позику. В результаті операції було вбито 8 чоловік, серед них два працівники внутрішніх справ і три сільських голови [Сергійчук, 2005 : 542]. А 6 жовтня 1945 р. група УПА під проводом «Кубуса» напала в с. Видричі на сім стрибків та лейтенанта, які приїхали збирати зернопоставки. В процесі бою було вбито двох стрибків та поранено старшого лейтенанта [Сергійчук, 2005 : 551].

Отже, низький рівень організації працівників місцевої адміністрації негативно відображався на якості їх роботи. Попри те, що обласне керівництво партії всіляко наголошувало на припиненні хаосу в районі, ситуація кардинально не змінювалась. Крім того, нестача кадрів змушувала керівництво закривати очі на ряд помилок та прорахунків свої підлеглих. В свою чергу, українське націоналістичне підпілля, користуючись слабкістю місцевої адміністрації в районі, вдало вело свою боротьбу проти них.

Паралельно зі зривом державних поставок підпілля проводило акції щодо перешкодження лісозаготівлі в межах державних поставок. Перш за все тому, що така політика влади суттєво обмежувала рух повстанських груп лісом та значною мірою демаскувала місця їх дислокації. Фактично вирубка дерев витісняла підпілля з лісу.

6 листопада 1944 р. з Нуйнівського лісництва підпілляниками було вигнано 57 лісорубів, їм було наказано не повертатись до роботи, а якщо вони не послухають, то будуть вбиті. Секретар РК КП(б)У Литвин інформував обласне керівництво про те, що: «бульбаші виганяють із лісу селян, які прийшли на лісорозробку в Сошично, Нуйно і Олексіївку... якщо прийдете ще

.....
сюди рубати ліс для совєтов – ви будете всі вбиті». 10 листопада 1944 р. з Олексіївської лісосадівниці була вигнана «бульбашами» Любешівська група лісорубів в кількості 40 чоловік. Повстанці забрали в лісорубів продукти та попередили, що якщо ще раз з'являться, то будуть розстріляні. В політінформації секретар Літвінов наголошує на тому, що план який затвердив обком і виконком КП(б)У щодо лісової заготівлі, населення не в змозі виконати через активність націоналістів [ДАВО. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2, 3].

Секретар РК КП(б)У Літвінов в політдонесенні за 1944 р. до обласного керівництва зазначав, що наявний в районі батальйон внутрішніх військ НКВС по боротьбі з УПА впоратись з ліквідацією наявних банд не в силі. В свою чергу він просив обласне керівництво вислати додаткові збройні сили для ліквідації підпілля в районі [ДАВО. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 40].

Важливим фактором протистояння націоналістів та радянської адміністрації була ідеологічна боротьба. Після відступу німецьких військ і наступу радянських підпілля поширювало різного роду агітаційні матеріали проти повернення радянської влади. В агітаційних матеріалах повстанців зазначалось: [...] «Вони хочуть повернути колгоспну систему, трудодні, стахоновщину, сваволю НКВД, все, що перетворювало життя на пекло. Дальшим руїництвом намагаються вони досягнути своєї ганебної мети. Якщо ми самі не попередимо цього, та не знищимо їх, вони відберуть у нас власність, спалять наші будинки, вивезуть наших дітей» [ДАВО. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 51]. У відозві-листівці ОУН (б) станом на травень–червень 1944 р. представники радянської адміністрації – голови, секретарі сільрад, фінагенти, учителі та інші названі фактично агентами НКВД, яких, під страхом «передової» чи каторжними роботами, змушували шпигувати за діями українського підпілля [Кульчицький, 2009 : 213].

Повстанці також проводили ідеологічні заходи щодо зриву продовольчих поставок. Про це яскраво свідчать публікації в районній пресі. Зокрема, у вересні 1944 р. ряд статей було присвячено с. Набруска. В одній із них йшлося про націоналістів, які підбурюють селян на саботаж державних поставок: «Соратниця націоналістів Бібік Мотря сама не здає хліб і забороняє селянам [Багрянний, 1945 : 2]. Повідомлялось також, що в селі ширяться погрози від націоналістів «Якщо повезете хліб радянській державі, ви будете знищені». Констатовано, що село налаштоване проти радянської влади, а заступник сільського голови Наумик навіть сприяє націоналістам у просуванні антирадянської роботи. Схожу ситуацію відзначено і в с. Олексіївка.

Радянську районну владу дратувало те, що представники підпілля в них під боком вивозили продукти харчування на свої склади, тоді як цей ресурс мав дістатись їм в якості державних поставок, через що лише за серпень і 6 днів вересня невиконання складало 10 000 центнерів хліба [Багрянний, 1945 : 2]. Очевидно, що антирадянська агітація підпілля мала свої результати, оскільки районна преса рясніла інформацією про куркульський саботаж та виявлення порушників поставок для держави навіть серед сільських голів, які буцімто випадково пробрались в ряди партії для того, щоб сприяти підпіллю. Таким саботажником-куркулем у дописі виявився голова села Півно Павло Матіюк [Донецький, 1945 : 2].

Зрив підпіллям продовольчих поставок змусив радянське керівництво розгорнути агітаційну роботу. Вже в січні 1945 р. районні чиновники звітували про організацію хлібних валок для виконання хлібопоставок, відрегулювання грошових надходжень по сільськогосподарському податку [ДАВО. Ф.П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 50]. Але кардинально ситуацію в районі такі дії адміністрації на цьому етапі не змінили.

Висновки. Отже боротьба націоналістичного підпілля проти радянської адміністрації на теренах Камінь-Каширського району в зазначений період була достатньо ефективною. Націоналісти проводили успішні військові операції, активно боролися проти продовольчих поставок, тим самим заготовляючи продовольство для себе. Велася також і активна ідеологічна боротьба. Успішність націоналістів в значній мірі пояснювалась нестачею радянських кадрів на місцях, їх низькою фаховістю, неосвіченістю та небажанням їхати працювати в західні області через те, що цей регіон в більшій мірі контролювався націоналістами.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

АУСБУ Волинь – Архів Управління СБУ у Волинській області.

Багрянний, А. (1945). В Олексіївці миряться з саботажниками. *Ленінським шляхом*, 24, 2.

Багрянний, А. (1945). Розгромити куркульський саботаж в селі Набрусці. *Ленінським шляхом*, 25, 2.

Більше хліба... (1945) – Більше хліба ближче перемога. *Ленінським шляхом*, 2.

Бондарчук, А. І. (2011). *Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 896 с.

- Герасименко, Л., Пилявець, Р.** (Упорядн). (2010). *Друга світова війна в історичній пам'яті України*. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті). Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М. 247 с.
- ДАВО** – Державний архів Волинської області.
- Дмитрук, В.Г.** (2006). *Вони боролися за волю України* (т. 3). Луцьк: Волинська обласна друкарня. 404 с.
- Донецький, Н.** (1945) Куркуль саботажник в ролі голови сільради. *Ленінським шляхом*, 27, 2.
- Дунаєць, В.** (1968). Безсмертя майора. *Молодий ленінець*, 125, 2.
- Інтерв'ю з Балецькою Ганною Максимівною**, 1943 р. н., записане у с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, 5 лютого 2020 р. // Архів автора.
- Інтерв'ю з Кондратюк Феодосією Григорівною**, 1929 р. н., записане у с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, листопад 2020 р. // Архів автора.
- Кульчицький, С.** (відп. ред.). (2009). *ОУН і УПА в 1944 році: Документи*. (в 2 ч. Ч. 1.). Київ: Інститут історії України НАН України, 292 с.
- Лис, В.** (1987). Кривава тінь зрадника. *Радянська Волинь*, 204, 3.
- Літвінов, І.** (1945). Добити рештки націоналістичних банд. *Ленінським шляхом*, 6.
- Патриляк, І. К.** (2012). «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис. 592 с.
- Сергійчук, В.** (2005). *Український здвиг: Волинь 1939 – 1955*. (Т. 2). Київ: Українська видавнича спілка. 840 с.
- Сімонов, О. О.** (1985). Чекісти у Велику Вітчизняну. *Радянське Полісся*, 21, 3.
- Сусик, В.** (1989). Дзвони пам'яті лунають тривожно. *Радянське Полісся*, 156, 3.
- Ус, С. М.** (2019). *Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років* (т. 1). Луцьк: Надстир'я, 204 с.

Людмила Пинчук

Волинський національний університет імени Леси Українки
аспірант (Україна)

Противостояние ОУН и УПА с советской администрацией на Волыни в 1944-1945 гг. (на материалах Камень-Каширского района)

Аннотация. Цель статьи – исследовать вооруженную и идеологическую борьбу ОУН и УПА с советской администрацией в Камень-Каширском районе в период с 1944 по 1945 годы. **Методология исследования** основывается на использовании общенаучных методов (анализа, синтеза и обобщения) в сочетании с принципами историзма, объективности и системности. В работе использованы источниковедческий анализ, методы классификации и критики источников и их идентификация. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в историографии поднимается вопрос об обобщении и систематизации научных фактов о противостоянии ОУН и УПА на территории Камень-Каширского района. В научный оборот впервые вводятся свидетельства очевидцев событий и научные материалы которые проливают свет на противостояние между националистическим подпольем и местной советской администрацией в указанный период. **Выводы.** На основе имеющейся научной информации автор делает вывод, что противостояние ОУН и УПА с советской администрацией в Камень-Каширском районе было важным этапом подпольной борьбы в последующий период. Противостояние 1944–1945 годов имело важные военные результаты для националистического подполья. Однако, в ходе исследования автор пришел к выводу, что аспект идеологической борьбы ОУН и УПА против советской администрации требует более детального анализа и исследования.

Ключевые слова: Волинь, Камень-Каширский район, ОУН, УПА, советская администрация, националистическое подполье.

Lyudmyla V. Pinchuk

Lesya Ukrainka Volyn National University
postgraduate student (Ukraine)

Confrontation Between the OUN and the UPA with the Soviet Administration in Volyn in 1944–1945s (Based on Materials from the Kamin-Kashyrskiy District)

Abstract. The purpose of the article is to investigate the armed and ideological struggle of the OUN and UPA against the Soviet administration in the Kamin-Kashyrskiy district in the period from 1944 to 1945. The research **methodology** is based on the use of general scientific methods (analysis,

.....
synthesis and generalization) in combination with the principles of historicism, objectivity and systematics. The work uses source analysis, methods of classification and critique of sources and their identification. **The scientific novelty** of the work is that for the first time in historiography the question of generalization and systematization of scientific facts on the confrontation between the OUN and the UPA in the Kamin-Kashyrskiy district is raised. Eyewitness accounts and scientific materials that shed light on the confrontation between the nationalist underground and the local Soviet administration during this period are being introduced into scientific circulation for the first time. **Conclusions.** Based on the available scientific information, the author concludes that the confrontation between the OUN and the UPA and the Soviet administration in the Kamin-Kashyrskiy district was an important stage in the underground struggle in the future. The confrontation in 1944–1945 had important military results for the nationalist underground. However, during the research the author concluded that the aspect of the ideological struggle of the OUN and UPA against the Soviet administration needs more detailed analysis and research.

Key words: Volyn, Kamin-Kashyrskiy district, OUN, UPA, Soviet administration, nationalist underground.

References:

- AUSBU Volynj** – Arkhiv Upravlinnja SBU u Volynskij oblasti [Archive of the SBU Office in Volyn Region][in Ukrainian].
- Baghrjanyj, A.** (1945). Rozghromyty kurkuljskyj sabotazh v seli Nabrusci. *Leninsjkym shljakhom – Lenin's way*, 25, 2 [in Ukrainian].
- Baghrjanyj, A.** (1945). V Oleksijivci myrjatsja z sabotazhnykamy. *Leninsjkym shljakhom – Lenin's way*, 24, 2 [in Ukrainian].
- Biljshe khliba...** (1945) – Biljshe khliba blyzhche peremogha. *Leninsjkym shljakhom – Lenin's way*, 2 [in Ukrainian].
- Bondarchuk, A. I.** (2011). *Obirvane korinnja naciji. Volynska khrestomatija. [Torn roots of the nation. Volyn textbook.]* Kyjiv: Vydavnytvo imeni Oleny Telighy. 896 [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyj arkhiv Volynskoji oblasti [State Archives of Volyn Region]. [in Ukrainian].
- Dmytruk, V. Gh.** (2006). Vony borolysja za volju Ukrajinj [They fought for the freedom of Ukraine] (t. 3). Lucjk: Volynska oblasna drukarnja. 404 [in Ukrainian].
- Donecjkij N.** (1945) Kurkulj sabotazhnyk v roli gholovy siljrady. *Leninsjkym shljakhom – Lenin's way*, 27, 2 [in Ukrainian].
- Dunajecj V.** (1968). Bezsmertja majora. *Molodyj leninecj – A young Leninist*, 125, 2 [in Ukrainian].
- Gherasymenko, L., Pyljavecj, R.** (Comps.). (2010). *Drughha svitova vijna v istorychnij pam`jati Ukrajinj.[ World War II in the historical memory of Ukraine.]* (Za materialamy Ukrajinjskogho instytutu nacionaljnoji pam`jati). Kyjiv-Nizhyn: Vydavecj PP Lysenko M. M. 247 [in Ukrainian].
- Interv`ju z Baletska Gh. M.,** Personal communication, (5 ljutogho 2020) [in Ukrainian].
- Interv`ju z Kondratjuk F.Gh.,** Personal communication, (lystopad 2020) [in Ukrainian].
- Kuljchycjkij S.** (Ed.). (2009). *OUN i UPA v 1944 roci: Dokumenty. [OUN and UPA in 1944: Documents.]*(v 2 ch. Ch. 1.). Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajinj NAN Ukrajinj, 292 [in Ukrainian].
- Litvinov I.** (1945). Dobyty reshtky nacionalistychnykh band. *Leninsjkym shljakhom – Lenin's way*, 6 [in Ukrainian].
- Lys, V.** (1987). Kryvava tinj zradnyka. *Radjansjka Volynj – Soviet Volyn*, 204, 3. [in Ukrainian].
- Patryljak I. K.** (2012). «Vstanj i borysj! Slukhaj i vir...»: ukrajinsjke nacionalistychno pidpillja ta povstansjkij rukh (1939–1960 rr.) [“Get up and fight! Listen and believe...»: Ukrainian nationalist underground and insurgent movement (1939–1960)]. Ljviv: Chasopys. 592 [in Ukrainian].
- Serghijchuk V.** (2005). *Ukrajinsjkij zdvygh: Volynj 1939 –1955. [Ukrainian movement: Volyn 1939–1955.]* (Vol 2). Kyjiv: Ukrajinsjka vydavnycha spilka. 840 [in Ukrainian].
- Simonov O. O.** (1985). Chekisty u Velyku Vitchyznjanu. *Radjansjke Polissja – Soviet Polissya*, 21, 3 [in Ukrainian].
- Susyk V.** (1989). Dzvony pam`jati lunajutj tryvozhno. *Radjansjke Polissja – Soviet Polissya*, 156, 3 [in Ukrainian].
- Us S. M.** (2019). *Khronika Volynjskogho Polissja. Podiji 1944–1954 rokiv [Chronicle of Volyn Polissya. Events of 1944–1954]* (t. 1). Lucjk: Nadstyr`ja. 204 [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 22.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.11.2020 р.

Андрій СавченкоКременчуцький національний університет ім. М. Остроградського
аспірант (Україна)e-mail: savchenko_andii@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4332-9127>**Підприємницькі ініціативи українського селянства доби «відлиги» у сфері задоволення побутових потреб**

Анотація. Мета статті: проаналізувати підприємницький потенціал особистих присадибних господарств колгоспників доби «відлиги» у сфері задоволення побутових потреб. **Наукова новизна.** Опрацьовані нами селянські розповіді, зібрані під час польових досліджень, досить наглядно демонструють готовність селян заробити додаткові кошти, щоб задовольнити свої потреби. В загальній структурі грошових надходжень до селянського двору актуальним залишалось отримання доходів, наприклад, від таких ремісничо-кустарних промислів як пошиття й ремонт одягу та взуття. Український селянський соціум хрущовської доби залишався для держави другорядним суб'єктом соціально-економічного життя, тому лише селянська підприємницька ініціатива допомагала йому вижити й забезпечувати бодай достатній рівень та якість життя власній родині. **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах порівняльно-історичного й міждисциплінарного аналізу, соціокультурного підходу. **Висновки.** Повсякденне життя української селянської родини доби «відлиги» характеризувалось тим, що потреби селян постійно зростали, але їх задоволення з боку держави було мінімальним. Відповідно, активізувалась роль різних умільців-кустарів, які могли на місці задовольнити хоча б на примітивному, мінімальному рівні життєво-важливі потреби односельців. Опрацьовані нами селянські розповіді, зібрані під час польових досліджень, досить наглядно демонструють готовність селян заробити додаткові кошти, щоб задовольнити свої потреби. В загальній структурі грошових надходжень до селянського двору актуальним залишалось отримання доходів, наприклад, від таких ремісничо-кустарних промислів як пошиття й ремонт одягу та взуття. Український селянський соціум хрущовської доби залишався для держави другорядним суб'єктом соціально-економічного життя, тому лише селянська підприємницька ініціатива допомагала йому вижити й забезпечувати бодай достатній рівень та якість життя власній родині.

Ключові слова: доба «відлиги», колгоспне селянство, прибутки селян, матеріальний добробут, кустарі-умільці, побутові потреби.

Постановка проблеми. Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС держава анонсувала низку гучних заходів щодо необхідності переходу до політики покращення добробуту селянства, які не мали практичного втілення. Тому роки «відлиги» є досить яскравим прикладом прояву неабиякого вміння українського селянства економічно виживати в часто несприятливій для нього суспільно-політичній та соціально-економічній атмосфері. Проте і в лещатах тогочасного законодавства, все ще в цілому репресивного по відношенню до селянства, мав місце матеріально-економічний розвиток селянського двору. Підприємницька ініціатива селян допомагала їм не лише в реалізації землеробсько-скотарської продукції як основної складової неформальної економіки селянського двору. Водночас селяни активно розвивали і побутово-промислові види малого підприємництва.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивченню сутності повсякденного життя українських селян в добу «відлиги» присвячено низку наукових розвідок вітчизняних дослідників, в яких прослідковано стратегії виживання українських селян, можливості селян задовольняти свої нагальні життєві потреби, умови економічної діяльності селян, їх матеріальне повсякдення. Цінним джерелом для аналізу економічних реалій повсякденного життя сільського населення в перше постсталінське десятиліття є дослідження В. Лисак [Лисак, 2013], М. Кагальної [Кагальна, 2013], В. Кузьменка [Кузьменко, 2017]. Проте питання аналізу побутово-промислового сектору селянського підприємництва ще не було предметом наукового пошуку, що й зумовило актуальність даного дослідження.

Джерельною базою є матеріали польових досліджень Науково-дослідного інституту селянства. Свідчення сучасників дали змогу персоніфікувати історичні події хрущовської доби та прослідкувати джерела доходів українських селян в роки хрущовської «відлиги».

Мета статті: проаналізувати підприємницький потенціал особистих присадибних господарств колгоспників доби «відлиги» у сфері задоволення побутових потреб.

Виклад основного матеріалу. У вересні 1953 р. на засіданні пленуму ЦК КПРС із уст М. Хрущова, якому були вкрай необхідні політичні дивіденди у вигляді особистої популярності і, отже, підтримки широких верств населення, лунають лозунги про необхідність переходу до політики поліпшення добробуту народу, насамперед селянства, та посилення турботи про задоволення його першочергових матеріальних потреб. Хоч ці кроки й можна назвати поворотом кремлівських небожителів «обличчям до людей», проте у багатьох сферах життя селян ініційовані перетворення продовжували залишатися лише деклараціями, так як практика повсякдення свідчила, що політичні гасла, виголошені навіть найвищими особами партії і держави, мало впливали на реальне становище селянства.

Прибутки від ведення особистого присадибного господарства складали майже половину бюджету родини українського колгоспника. І саме ці прибутки суттєво сприяли в другій половині 1950-х рр. підвищенню купівельної спроможності селян. При цьому часто, коли селяни їздили торгувати виробленою у своєму господарстві сільськогосподарською продукцією як в районні та області центри, так і у великі промислові центри республіки та за її межі, вони бачили зовсім інший, відмінний від їх повсякдення, рівень та якість життя. Тому й не дивно, що вони під час таких поїздок намагались придбати і привезти до рідної домівки різного роду товари, які на селі були не те що дефіцитними, а часто й просто ніколи не баченими. Це було особливо вагомим з огляду на те, що тогочасні селяни в силу своєї залежності від роботи в колгоспі змушені були більшість часу проводити в своєму селі, де можливості щодо задоволення багатьох їх навіть мінімальних потреб у товарах промислового виробництва були просто мізерними.

В силу того, що і постсталінська держава мало що робила для реального покращення життєдіяльності селянського соціуму, левову більшість своїх матеріально-побутових проблем селяни продовжували вирішувати самостійно. Цьому в значній мірі сприяло пом'якшення адміністративних утисків і обмежень, якими радянська держава буквально тероризувала селянство до осені 1953 р. Відповідно, в сільській місцевості швидко пошвидко функціонування різноманітних кустарно-ремісничих промислів, активізувалась роль чисельних майстрів-умільців, які могли на місці хоча б на мінімально-примітивному рівні задовольняти життєво-важливі потреби односельців. Виготовлення різноманітної продукції та надання чисельних послуг місцевими майстрами було вигідним як їм самим, оскільки набуті ними вміння й навички приносили не просто додатковий, але й іноді досить суттєвий дохід, а й всьому сільському загалу, так як це з одного боку задовольняло багато повсякденних потреб, а з іншого – економило вільний час, якого у сільського трудівника, що левову частку часу (особливо у страдну пору) змушений був приділяти роботі в колгоспі та в особистому присадибному господарстві, було обмаль.

Знайти час, щоб добратись до міста, навіть за самим необхідним, за умов тогочасного бездоріжжя та повної відсутності будь-якого регулювання транспортного зв'язку більшості сільської місцевості із містами, було інколи просто неможливо. Тому, окрім грошових надходжень від реалізації вирощеної в особистому присадибному господарстві продукції, селяни також прагнули отримувати додаткові прибутки і від інших сфер (традиційних промислів, кустарних ремесел), що, відповідно, також сприяло підвищенню рівня матеріально-економічного добробуту селянської родини українського колгоспного села в добу «відлиги».

Про різноманіття, широту та інтенсивність розвитку різних сфер побутово-промислового сектору селянського підприємництва як відчутної складової неформальної економіки селянського двору свідчать матеріали польових досліджень, проведених фахівцями Науково-дослідного інституту селянства, опрацювання яких сприяло більш адекватному і об'єктивному аналізу соціально-економічних процесів в українському хрущовському селі.

Насамперед, маємо зазначити, що попит на роботу місцевих умільців був викликаний майже повною відсутністю на селі сфери побутових послуг. У вказаний період в сільській місцевості заклади побутового обслуговування споживчої кооперації (про державні мови взагалі не йшло), як то майстерні з пошиття одягу чи виготовлення взуття тощо були явищем виключно екзотичним. До того ж якість і термін виконання послуг, що ними надавались, здебільш викликали в селян обурення та незадоволення. Тому селяни просто змушені були звертатись за допомогою до своїх односельців, які мали ті чи інші ремісничі навички, могли виконати те чи інше замовлення в себе вдома. Щоправда, такі підробітки сталінська держава вважала явищем негативним і за допомогою адміністративних і фінансових утисків ретельно переслідувала осіб, які прагнули мати «нетрудові» доходи. Але селяни постійно намагались обійти законодавчі утиски, щоб отримати для задоволення пекучих потреб своєї сім'ї хоч якісь гроші. Цьому сприяло те, що і після обрання на посаду першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущов ще декілька років змушений був продовжувати запеклу боротьбу зі своїми конкурентами за одноосібну владу в партії та державі. Боротьба за владу всередині партійно-державного апарату об'єктивно послабила жорсткий тоталітарний контроль держави над селом. Фактично селянам на деякий

час було надано такий собі карт-бланш для пошуку додаткових джерел забезпечення існування себе та своїх родин [Задворних, 2012 : 152].

Опрацьовані нами чисельні селянські інтерв'ю-розповіді, зібрані під час польових досліджень, переконливо свідчать, що всі респонденти, які вказували на наявність джерела неформального заробітку, сумлінно працювали і в колгоспі. Тобто мали там значну зайнятість, проте мізерну оплату праці. Відповідно, вишукували будь-які шляхи, які залежали від їх професії, місця роботи, додаткових навичок і вмінь, які в умовах селянського життя органічно передавались з покоління в покоління.

Так, дуже обмеженими у селян були можливості задовольнити свої потреби в одязі через сільську торгівельну мережу, оскільки полиці сільських кооперативних крамниць були напівпорожні. Ніякого одягу чи взуття споживча кооперація просто не пропонувала, тому значна кількість замовлень надходила місцевим кравцям відносно пошиття буденного одягу членам селянської родини. Найчастіше цей промисел традиційно був характерним для жінок. Але серед зібраних матеріалів наявні й свідчення про те, що часто кравцями на селі були й чоловіки. Так, З. Сидоренко, мешканець с. Сагунівка Черкаського району Черкаської області, розповідаючи про власні неформальні заробітки в 1950-1960-ті рр., вказував, що в той час він займався пошиттям костюмів на продаж односельцям. За його словами, оскільки він мав добрий хист до кравецької справи, то в нього навіть завжди існувала черга щодо виконання замовлень. Це, зрозуміло, приносило чоловіку добрий прибуток. «Сім'я не бідувала», хоч і доводилось завжди остерігатись інспекторів райфінвідділу [Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 342/015, Арк. 1]

Інший сільський кравець із с. Ташлик Смілянського району Черкаської області О. Павленко згадує, що оскільки він також був доволі вправним кравцем, то шив досить широкий асортимент чоловічого верхнього одягу: піджаки, костюми, галіфе (чоловічі брюки), ленінградки (вид короткого зимового пальто). Часто ходив до сусіднього села Ротмистрівка на базар, де в нього робили замовлення на ці речі жителі довколишніх сіл. Але в основному для отримання більшого прибутку та водночас приховуючи масштаби своїх занять від фінінспекторів та працівників сільради, які любили «заглядати йому в кишеню», користуючись близькістю залізниці, возив продавати готовий одяг здебільшого на базар до Одеси [Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 342/015, Арк. 1]. Спогади О. Павленка, окрім іншого, свідчать і про високий рівень професійної майстерності сільських кравців, оскільки цілком зрозуміло, що неоковирно виготовлену річ в такому місті як Одеса ніхто б не купив.

Асортимент пропонованих послуг був різним: від найпростіших сорочок до костюмів та зимового верхнього одягу. Значною популярністю в жителів села користувався зручний і теплий одяг, що було спричинено всією сукупністю умов життя селян (як роботи, так і побуту), які в осінньо-зимову пору року майже суціль потерпали від нестачі палива та постійної холоднечі і вологості в помешканні. Тому широким був попит на різного роду жилети та накладки з вовни та хутра зайців, лисиць, а особливо кролів. Вправним та й не дуже майстрам це заняття приносило значний стабільний дохід. Особливе становище займали майстри з пошиття кожухів, оскільки для цього потрібно було мати спеціальні швейні машини. Як правило, це були дуже рідкі, ще дореволюційного випуску машини «Зінгер».

Серед причин, чому селяни постійно звертались до приватних майстрів, було не лише те, що останні були знаними майстрами й мали добрі професійні навички і вміння та виконували замовлення дуже кваліфіковано, а й те, що соціально-побутова інфраструктура в тогочасних українських селах була практично відсутня. Навіть офіційні статистичні дані свідчать про те, що майже 88 % селян в 1950-х рр. продовжували шити не лише одяг, але й спідню білизну у приватних осіб [ЦДАВО України. Ф. 582, Оп.24, Спр. 806, 231 арк]

Окрім пошиття та ремонту одягу й білизни, сільські умільці займались також такою вкрай важливою справою як пошиття та ремонт взуття. Взуття селянам в досліджуваний період було так само складно придбати на селі, як і в довоєнний період [Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба, 2014 : 625]. Воно було вкрай дефіцитним навіть у містах і райцентрах. Будь-яке модельне взуття селяни діставали як правило через знайомих, купували «з-під поли», привозили з далеких мандрівок у великі промислові міста, куди їздили продавати свою сільськогосподарську продукцію. Відповідно, великим попитом серед місцевого населення завжди користувались послуги місцевих майстрів, які вміли шити та ремонтувати взуття. Це заняття стабільно приносило останнім вагомий прибуток [Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 342/062, Арк. 1]. Статистичні дані 1950-60-х рр. щодо пошиття, а надто ремонту взуття в сільській місцевості дають інформацію про те, що в 25 випадках з 30 взуття віддавалось на ремонт приватним особам [ЦДАВО України, Ф. 582, Оп.24, Спр. 806, Арк. 32].

Щодо пошиття взуття, то в основному місцеві майстри (переважно це були чоловіки) виготовляли ті види взуття, які були селянам найнеобхідніші в умовах сільського способу життя.

Мова йде, насамперед, про традиційні ялові та кирзові чоботи, які були вкрай необхідними в селі, де селянин не лише весь час пересувався по ґрунтових дорогах без будь-якого твердого покриття, але й взагалі весь свій робочий час проводив, працюючи на землі чи біля худоби. Тому ці гумові вироби користувались (та власне і сьогодні користуються) на селі постійним попитом. Як правило, сільські чоботарі обшивали чоботами односельців та жителів сусідніх сіл. Проте деякі майстри, які виготовляли особливо якісні вироби (правда, для цього потрібно було мати доступ до дуже дефіцитної якісної «хромової» шкіри та аналогічного «товару» на підосшви), їздили продавати їх і за межі регіону, де торгували, як правило, не на офіційних, а на стихійних ринках. Так, за згадками А. Ратушної з с. Ташлик Смілянського району Черкаської області, її батько шив ночами чоботи. І, щоб не платити державі грабіжницькі податки (які накладались нею на тих, хто займався ремісництвом і сплата яких не те що б позбавила його будь-якого заробітку, але й просто розорила), возив їх продавати в м. Одеса [Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 342/072, Арк. 1].

Основною причиною вивозу готової продукції на продаж у віддалені від місця проживання райони було, як ми вже зазначали, те, що й в постсталінські роки селянин-колгоспник в разі, коли він додатково займався ремісничою діяльністю, мав за неї платити вкрай обтяжливий податок, не зважаючи навіть на те, що він значно перевиконував необхідну норму виробітку трудоднів, передбачених конкретним статутом колгоспу. Якби на нього подали скаргу чи то й просто донос про те, що «продає, але не платить», то в будинок міг би зайти з перевіркою фінагент. Тому взуття, одяг шили переважно вночі, а вивозили в віддалені райони по причині того, що там продавця ніхто не знав.

Але шкіряні чоботи, навіть кирзовий їх різновид (власне кирза – це не що інше, як щільна тканина типу «парусини», оброблена спеціальною хімічною сумішшю; із «кирзи» мали лише голінища, а головки і підосшва виготовлялись із шкіри), були рідчю дуже вартісною. Для більшості селян із-за їх дороговизни вони були практично недоступні. Тому народна винахідливість створила доволі зручний і дешевий замітник для того, щоб ходити по грязюці в будь-яку пору року, а саме шиті валянки, які носили як діти, так і дорослі. Переважно із-за дефіциту і високої вартості матеріалу (в основному валянки шили з сукна) місцеві майстри напрактикувались шити валянки зі старого одягу, найчастіше це були зношені шинелі. Більш ціліші «перелицьовували» й використовували повторно [Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба, 2014; 625].

Шиті валянки були найзручнішою і доступною по вартості осінньо-зимовою формою взуття, тому місцеві умільці (шили валянки й жінки, й чоловіки) мали на них постійні замовлення. Респонденти відзначають, що це заняття було для них стабільно-непоганим джерелом додаткових заробітків.

Ще одним цінним заняттям було виготовлення для шитих валянок саморобних глибоких резинових калош (на селі їх повсюдно називали «чуні»). Чуні взували поверх валянок, щоб ті не пропускали вологи, і для сільського бездоріжжя вони мали виключно важливе значення. Якщо в селі був на них майстер, то він користувався попитом, так як калоші були товаром дефіцитним. Їх важко було купити не лише в місцевих кооперативних магазинах, а й в районних центрах. До того ж там вони були дуже мілкі, розроблені для того, щоб ходити по брукувці, і фактично були не пристосовані для того, щоб ходити в них по сільській грязюці. Як згадує З. Сидоренко, мешканець с. Сагунівка Черкаської області, то він мав постійні замовлення як на виготовлення валянок, так і на клеєння чунь, тому що це був дуже ходовий товар, необхідний у кожній селянській родині [Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 342/015, Арк. 1]. Матеріалом для клеєння чунь були старі автомобільні камери, які за «могорич», якусь продукцію чи за певну грошову суму скупляли у знайомих водіїв, працівників автопарку. А потім за допомогою резинового клею вже клеїлись самі чуні. Такий тандем (шиті валянки й чуні) був найрозповсюдженішим видом взуття селянства в осінньо-зимову, та й взагалі в грузьку пору.

Держава робила деякі спроби покращити побутове обслуговування на селі, постійно видавалися директиви і розпорядження щодо розширення мережі закладів побутового обслуговування. Але, не зважаючи навіть на прийняття спільної Постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення», це суттєво не впливало на покращення ситуації [ЦДАВО України, Ф. 5111, Оп.1. Спр. 196, Арк. 118]. За підрахунками М. Кагальної, на початку 1960-х рр. українське селянство користувалося закладами побутового обслуговування все ще в 5 раз менше, ніж жителі міст [Кагальна. 2013 : 75].

Висновки. Отже, повсякденне життя української селянської родини доби «відлиги» характеризувалось тим, що потреби селян постійно зростали, але їх задоволення з боку держави було мінімальним. Відповідно, активізувалась роль різних умільців-кустарів, які могли на місці задовольнити хоча б на примітивному, мініальному рівні життєво-важливі потреби односельців. Опрацьовані нами селянські розповіді, зібрані під час польових досліджень, досить наглядно демонструють готовність селян заробити додаткові кошти, щоб задовольнити свої

потреби. В загальній структурі грошових надходжень до селянського двору актуальним залишалось отримання доходів, наприклад, від таких ремісничо-кустарних промислів як пошиття й ремонт одягу та взуття. Український селянський соціум хрущовської доби залишався для держави другорядним суб'єктом соціально-економічного життя, тому лише селянська підприємницька ініціатива допомагала йому вижити й забезпечувати бодай достатній рівень та якість життя власній родині.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність членам редакційної колеги журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Задворних, С. (2012). Періодизація тіньової економіки України від часів СРСР до сучасності. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія економічні науки*, 32, II, 151-154.

Кагальна, М. (2013). Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953-1964 рр.). *Архіви України*, 2, 70-78.

Кузьменко, В. (2017). *Повсякденне життя сільських жителів УРСР в другій половині 1940-х – 1960-х роках за матеріалами Чернігівської області*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 265 с.

Лисак, В. (2013). *Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950-1960-ті рр.)*. Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 341 с.

Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства.

Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба (2014). Київ : Інститут історії України, 697 с.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Андрей Савченко

Кременчугский национальный университет им. М. Остроградского
аспирант (Украина)

Предпринимательские инициативы украинского крестьянства эпохи «оттепели» в сфере удовлетворения бытовых нужд

Аннотация. Цель статьи: проанализировать предпринимательский потенциал личных приусадебных хозяйств колхозников эпохи «оттепели» в сфере удовлетворения бытовых нужд. **Научная новизна.** Разработанные нами крестьянские рассказы, собранные во время полевых исследований, достаточно наглядно демонстрируют готовность крестьян заработать дополнительные средства, чтобы удовлетворить свои потребности. В общей структуре денежных поступлений в крестьянского двора актуальным оставалось получения доходов, например, от таких ремесленно-кустарных промыслов как пошив и ремонт одежды и обуви. Украинский крестьянский социум хрущевской эпохи оставался для государства второстепенным субъектом социально-экономической жизни, поэтому только крестьянская предпринимательская инициатива помогала ему выжить и обеспечивать хотя бы достаточный уровень и качество жизни собственной семье. **Методология исследования** основывается на принципах сравнительно-исторического и междисциплинарного анализа, социокультурного подхода. **Выводы.** Повседневная жизнь украинской крестьянской семьи эпохи «оттепели» характеризовалась тем, что потребности крестьян постоянно росли, но их удовлетворения со стороны государства было минимальным. Соответственно, активизировалась роль различных умельцев-кустарей, которые могли на месте удовлетворить хотя бы на примитивном, минимальном уровне жизненно важные потребности односельчан. Проанализированные нами крестьянские рассказы, собранные во время полевых исследований, достаточно наглядно демонстрируют готовность крестьян заработать дополнительные средства, чтобы удовлетворить свои потребности. В общей структуре денежных поступлений крестьянского двора актуальным оставалось получения доходов, например, от таких ремесленно-кустарных промыслов как пошив и ремонт одежды и обуви. Украинский крестьянский социум хрущевской эпохи оставался для государства второстепенным субъектом социально-экономической жизни, поэтому только крестьянская предпринимательская инициатива помогала ему выжить и обеспечивать хотя бы достаточный уровень и качество жизни собственной семье.

Ключевые слова: время «оттепели», колхозное крестьянство, прибыли крестьян, материальное благосостояние, кустари-умельцы, бытовые нужды.

Andrii V. Savchenko

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
postgraduate (Ukraine)

Entrepreneurial Initiatives of the Ukrainian Peasants During the "Thaw" to Satisfy Everyday Needs

Abstract. The purpose of the article: to analyze the entrepreneurial potential of personal farms of collective farmers during "thaw" period in the field of household needs. **Scientific novelty.** The peasant stories we have collected during field research, clearly demonstrate the willingness of peasants to earn extra money to meet their needs. In the general structure of cash receipts to the peasant's homestead, it was important to receive income, for example, from such handicrafts as sewing and repairing clothes and shoes. The Ukrainian peasant society of the Khrushchev era remained a secondary subject of socio-economic life for the state, so only the peasant entrepreneurial initiative helped peasants to survive and provide at least a sufficient level and quality of life for their own families. **The methodology of the research** is based on the principles of comparative-historical and interdisciplinary analysis, socio-cultural approach. **Conclusions.** The everyday life of the Ukrainian peasant family of the "thaw" era was characterized by the fact that the needs of the peasants were constantly growing, but their satisfaction from the state was minimal. Accordingly, the role of various handicraftsmen became more active, who could satisfy on the spot, at least at a primitive, minimal level, the vital needs of fellow villagers. The peasant stories we have analyzed, collected during field research, clearly enough demonstrate the willingness of peasants to earn additional funds to satisfy their needs. In the general structure of monetary receipts of the peasant household, it remained relevant to obtain income, for example, from such handicraft trades as sewing and repairing clothes and shoes. The Ukrainian peasant society of the Khrushchev era remained for the state a secondary subject of socio-economic life, therefore only peasant entrepreneurial initiative helped him survive and ensure at least a sufficient level and quality of life for his own family.

Key words: "thaw" period, collective farm peasantry, peasants' incomes, material well-being, artisans, household needs.

References:

- Kagalna, M** (2013). Materialne zabezpechennia selianstva URSR u period khrushchovskoi «vidlyhy» kriz pryzmu povsiakdennia (1953-1964 rr.) [Material support of the peasantry of the USSR during the Khrushchev «thaw» through the prism of everyday life (1953-1964)]. *Arkhivy Ukrainy - Archives of Ukraine*, 2, 70–78. [in Ukrainian].
- Kuzmenko, V.** (2017). *Povsiakdenne zhyttia silskykh zhyteliv URSR v druhii polovyni 1940-kh – 1960-kh rokakh za materialamy Chernihivskoi oblasti* [Everyday life of rural residents of the USSR in the second half of the 1940s - 1960s according to the materials of the Chernihiv region]. Abstract of candidate's thesis. [in Ukrainian].
- Lysak, V.** (2013). *Povsiakdennist ukrainskykh selian v umovakh radianskoi diisnosti (1950-1960-ti rr.)*. [Everyday life of Ukrainian peasants in the conditions of the Soviet reality (1950-1960)]. Donetsk: Eastern Publishing House, 341 p. [in Ukrainian].
- Potochnyj arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu seljanstva** [Current archive of the Peasant Research Institute].
- Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba** [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era] (2014). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 697. [in Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine].
- Zadvornykh, S.** (2012). Periodyzatsiia tinovoi ekonomiky Ukrainy vid chasiv SRSR do suchasnosti [Periodization of the shadow economy of Ukraine from the times of the USSR to the present]. *Zbirnyk naukovykh prats ChDTU. Seriia ekonomichni nauky - Collection of scientific works of ChSTU. Economic sciences series*, 32, II, 151-154. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 20.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.11.2020 р.

Ольга Білобровець

Житомирський державний університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: bilobrovets@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6638-3815>
ResearcherID: H-5369-2016

Вікторія Венгерська

Житомирський державний університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: vengerska@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>
ResearcherID: H-5364-2016

Олександр Жуковський

Житомирський державний університет імені Івана Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: zhukov_2009@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1567-924X>

Толеризація релігійних відносин як фактор розвитку суспільно-політичного життя громад (на прикладі Житомирської області)

Анотація. *Метою статті є з'ясування умов та факторів, необхідних для толеризації міжрелігійних та владно-конфесійних відносин, розвитку партнерських стосунків і гармонізації суспільно-політичного життя на основі аналізу релігійної ситуації Житомирського регіону. Методологія.* Принципи системності і об'єктивності забезпечують аналіз релігійної ситуації в регіоні в контексті загальної картини церковно-релігійних відносин в Україні в системі суспільно-політичного життя та об'єктивно-неупереджене ставлення до діяльності різних конфесій. Методи – історико-типологічний, проблемно-хронологічний та компаративістики дозволили виділити типи проблемних питань в сучасному релігійному житті та прослідкувати динаміку релігійних уподобань населення у площині відносин держави і церкви, зокрема в регіональному розрізі. **Наукова новизна** роботи полягає у представленні та аналізі моделі партнерських стосунків владних структур регіонального рівня та релігійних об'єднань, визначення факторів толеризації суспільних відносин. **Висновки:** В ході проведеного аналізу релігійної ситуації в Україні та Житомирській області, визначення основних тенденцій державно-релігійних та міжконфесійних стосунків. З'ясовано, що основними факторами та умовами, що сприяють толеризації релігійного та суспільно-політичного життя є налагодження конструктивної взаємодії органів влади та релігійних об'єднань, вирішення питань майнового, політичного, особистісного характеру релігійних організацій, залучення їх до заходів державного, обласного, міського рівнів, підтримка ініціатив, спрямованих на розв'язання проблем суспільного розвитку, сприяння налагодженню міжконфесійного діалогу, створення майданчиків для міжрелігійних взаємин.

Ключові слова: держава, державно-конфесійні відносини, Житомирщина, релігійні об'єднання, толерантність, Томос, церква.

Постановка проблеми. Кардинальні зміни в суспільно-політичному та релігійному житті України останніх років позначилися на релігійних настроях населення. Релігійна ситуація в Україні має свої особливості в регіональному вимірі. Загальні тенденції релігійного життя знайшли своє переломлення у світлі суспільних подій Житомирщини, як одного з центральних регіонів України. Визначення специфіки регіону в сфері релігійних відносин зумовлює форми і методи взаємовідносин влади й релігійних організацій для успішного розвитку суспільно-політичного життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Взаємодії держави, Церкви й суспільства в Україні впродовж років незалежності присвятила свої дослідження А. Киридон [Киридон, 2010]. А. Колодний здійснив аналіз релігійної мережі України, в динаміці її розвитку та особливості релігійного життя України через представлення його діячів та дослідників [Колодний, 2013; Колодний, 2017]. Нові вектори функціонування релігії в суспільстві на сучасному етапі представила у своєму дослідженні Л. Филипович [Филипович, 2016]. На важливість взаємодії державних структур і релігійних об'єднань, як засобу уникнення релігійних конфліктів та фактору, що зумовлює толеризацію відносин у суспільстві вказує у своїх працях А. Кобетяк [Кобетяк,

.....
2014]. Регіональні аспекти державно-церковних відносин, аналіз релігійної ситуації в Житомирській області у 90-х рр. ХХ ст. та першому десятилітті ХХІ ст. здійснила К. Якуніна [Якуніна, 2009].

Мета статті полягає в з'ясуванні умов та факторів, необхідних для толеризації міжрелігійних та владно-конфесійних відносин, розвитку партнерських стосунків і гармонізації суспільно-політичного життя на основі аналізу релігійної ситуації в Україні та її особливостей в Житомирській області впродовж останніх п'яти років (2015 – 2020 рр.).

Виклад основного матеріалу. Кінець 1980-х – початок 1990-х років в Україні позначився відродженням та активізацією діяльності релігійних організацій. Криза радянського устрою та комуністичних ідеалів, призвела до посилення національно-державних прагнень. Релігія стала однією із відповідей на життєві виклики, спричиненні пошуком нових ціннісних та духовних орієнтирів. Церква виступила одним із чинників, який сприяв об'єднанню суспільства та надавав йому моральну підтримку. Відновлення і узаконення різних церков в незалежній Україні супроводжувалось низкою конфліктів як на центральному, так і регіональному рівнях. Враховуючи конституційно задеклароване неутручання держави у справи церкви й достатньо високу релігійність населення на сучасному етапі, питання толеризації релігійних відносин набуває все більш вагомого звучання.

Релігійне життя країни є чутливим фактором, що впливає на її політичну стабільність. На законодавчому рівні визначено неутручання держави у життя церкви, однак діяльність релігійних організацій тісно пов'язана з владними органами. Аналіз щорічної статистики щодо мережі релігійних організацій та соціологічні опитування, круглі столи із залученням науковців дають уявлення про динаміку релігійних настроїв у державі та визначення основних тенденцій у розвитку релігійного життя та державно-конфесійних відносин.

Як засвідчують статистичні дані за 2019 рік, зміна назв та статусу православних церков внаслідок припинення існування УПЦ КП та УАПЦ, які об'єдналися в єдину церкву – Православну Церкву України (ПЦУ), внесли корективи у конфігурацію релігійної ситуації. У 2019 та 2020 роках відбувається процес перереєстрації релігійних громад. До того ж, державна статистика переходів релігійних громад та статистика церков, зокрема УПЦ (МП) різняться. За даними Інституту релігійної свободи, що базуються на Звіті Міністерства культури України за 2019 рік, в Україні кількість релігійних організацій досягнула 36796 [В Україні зросла кількість, 2020]. Прикметним є те, що серед них збільшилась кількість громад без реєстрації – 1728. Серед усіх релігійних організацій України 97% відносяться до християнських конфесій, зокрема 53,7% – православні, 28,9% – євангельські (протестантські) церкви та 14,3% – католицькі. За статистикою, на початок 2020 р. в Україні діють 89 (-2) центрів релігійних об'єднань та 301 (+2) релігійних управлінь, епархій, дієцезій [В Україні зросла кількість, 2020].

Стан церковно-релігійних справ в Україні за 2019 рік було обговорено в рамках круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Ця форма спілкування започаткована у 1996 р. з ініціативи Центру Разумкова спільно з Представництвом Фонду Аденауера в Україні та за підтримки Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій України. До обговорення питань на засіданнях долучаються представники органів державної влади, громадськості, засобів масової інформації, науковці, експерти галузі. Головні питання, що піднімаються на засіданнях Круглого столу, стосуються толеризації релігійних стосунків, вдосконалення державно-конфесійних відносин, налагодження партнерських взаємин між державою і Церквою в Україні. У 2004 р. учасники Круглого столу напрацювали і представили громадськості Концепцію державно-конфесійних відносин і одержали підтримку Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій [Держава і церква, 2019].

Соціологічна служба Центру Разумкова проводила останнє дослідження з 4 по 9 жовтня 2019 р. У загальних висновках констатується, що суспільна свідомість у церковно-релігійному аспекті змінилася під впливом збройного конфлікту на Сході країни, спровокованого агресією РФ. У 2014 р. зафіксовано підвищення рівня релігійності населення в Україні та його довіри до Церкви. Це явище є характерним у стресові періоди життя людей. Минулий рік продемонстрував високу, але дещо знижену, у порівнянні з попереднім періодом, релігійність населення.

Так, віруючими себе вважають 66 % громадян, (у 2013 р. 67 %), більшість з яких належить до старших вікових груп, переважно жінок (70-72 %), незалежно від соціальних категорій та місця проживання (місто/село). У регіональному розрізі традиційно вищим є рівень релігійності жителів на Заході України – 81 %, у порівнянні зі Сходом та Півднем України (52-53 %). Ситуація на Заході демонструє зниження цього показника, у 2014 р. він складав 90 %. Найбільшу стабільність у цьому питанні демонструє Центр, де показник тримається на рівні 70 % [Держава і церква, 2019].

Ще однією тенденцією в релігійному житті України стала зміна церковно-конфесійного самовизначення православних громадян, пов'язана з позицією Московського Патріархату, що не засудив російську агресію. Така позиція церкви спровокувала новий та посилює вже існуючий

відхід вірних від УПЦ (МП). Зниження частки віруючих у цій церкві розпочалось з 2010 року (35 %) до 28 % у 2013 р., й до 19 % у 2018 р. [Держава і церква, 2019].

Останні роки позначені знаковою подією для України в церковно-релігійному житті – це проведення Об'єднавчого Собору, на якому на основі УПЦ-КП та УАПЦ була створена Православна Церква України (ПЦУ). Її головою обрано Предстоятеля – Митрополита Епіфанія. Від Вселенського Патріархату Церква одержала Томос про автокефалію. Цю подію на разі підтримують 34 % громадян України [Конфесійна, 2020]. Однак, у травні 2019 р. Почесний Патріарх ПЦУ Філарет проголосив відновлення Київського Патріархату, відкликавши свій підпис під рішенням про створення Автокефальної Церкви. Його рішення підтримали окремі єпископи і деякі вірні з УПЦ-КП. Оскільки процес утвердження нової ПЦУ і реєстрація належних до неї релігійних громад триває, говорити про певні тенденції у її житті і ставлення до її діяльності громадян не доречно. Однак, певні заміри громадської думки щодо цього питання проводяться різними інституціями, також і Центром Разумкова.

У зв'язку з подіями останніх років збільшилась частка громадян, які ідентифікуються православними і називають себе «просто православними» без стосунку до конкретної конфесії – з 35 % у 2018 р. до 47 % у 2019 р. Більшість таких знаходиться на Півдні і Сході України (53 % і 57 % відповідно) [Держава і церква, 2019].

Учасники Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин», на якому обговорювалась релігійна ситуація в Україні за 2019 р. також констатували, що загалом населення негативно сприймає ідею запровадження державної церкви та публічну демонстрацію представниками влади власної релігійності. Більшість громадян визнали позитивний вплив релігії на різні аспекти суспільного життя, проте знизилася частка тих, хто вважає, що релігія «підвищує моральність і духовність» (з 79 % у 2014 р. до 67 % у 2019 р.) [Держава і церква, 2019].

Останнє соціологічне опитування також констатувало, що українське суспільство залишається толерантним до сповідання різних релігій. Кількість таких складає 75 %. Тільки 9 % заявили, що визнають єдино правильною тільки ту релігію, яку сповідують [Держава і церква, 2019]. Разом з тим, за щорічними доповідями Уповноваженого з прав людини, в Україні присутня дискримінація за ознакою релігійних переконань чи недотриманням прав на свободу віросповідання. Це стосується насамперед дозвольного порядку проведення публічних зібрань, реєстрації релігійних громад, виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. Трапляються також утиски прихожан у зв'язку з конфесійною приналежністю, певні міжособистісні стосунки між представниками різних церков [Щорічна доповідь, 2016].

Специфікою українського суспільства є те, що міжконфесійні конфлікти викликані не тільки суттєвою церковних інтересів, а мають ширше підґрунтя і представляють собою зіткнення на основі етнокультурних ідентичностей, етнічного й геополітичного вибору громадян. Оскільки ці питання є невирішеними для певної групи населення, зокрема через війну на Сході України, поширення Росією і захист «руського мира», конфесійну відстороненість, упередженість, прагнення одержати привілеї окремими конфесіями, чи навпаки непримиренне ставлення до інших віросповідань, це підтверджує необхідність впровадження в суспільну свідомість політики толерантності [Кобетяк, 2014: 98].

Повертаючись до результатів соціологічного опитування, зазначимо, що за його результатами, серед причин міжцерковних конфліктів першість зберігають, як і раніше, майнові. «Почесне» друге місце посідають політичні, й третя сходинка закріплення за владними прагненнями церковних ієрархів. Ця ситуація показує й підтверджує думку, що «мирські» проблеми залишаються дуже близькими для церковних ієрархів, а конституційне положення про відділення церкви від держави закріплене лише на папері.

Думки громадян України щодо оцінки повноти свободи совісті та рівності віросповідань перед законом розділились таким чином: більшість (69 %) вважають що це право реалізується у повному обсязі, як і забезпечується рівність. Натомість частка тих, хто вважає, що така свобода тільки декларується, а не забезпечується державою складає 36 %. Таке співвідношення є фактично незмінним впродовж останніх п'яти років [Держава і церква, 2019].

Важливою умовою забезпечення та реалізації свобод і прав, серед яких і свобода віросповідання, є створення максимально сприятливого, толерантного середовища в країні. Насамперед, толерантність має виступати механізмом налагодження взаємодії та забезпечувати умови для проведення діалогу між представниками різних конфесій. Важливу роль тут відіграють органи влади різних рівнів, громадські організації та наукові інституції, міжособистісні контакти. В масштабах держави співпрацею з релігійними організаціями опікується новостворена Державна служба України з питань етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), підпорядкована Міністерству культури України, що заступила попередню структуру – Департамент у справах релігій та національностей цього ж міністерства. Проголошені нею принципи відкритості, відповідальності,

доброчинності та єдності в розмаїтості втілюються у життя через діалог з представниками різних конфесій та національностей [Державна служба, 2020].

За роки незалежності в Україні для конструктивного міжцерковного діалогу та для налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин було створено ряд міжконфесійних структур. Провідне місце тут належить Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), яка з'явилася у грудні 1996 р. з ініціативи Президента Л. Кучми. Нині до складу ВРЦіРО входять найбільші релігійні конфесії, які представляють понад 90 % релігійної мережі України. Міжконфесійна інституція постійно веде діалог з органами державної влади, у тому числі з найвищими посадовими особами держави, з інститутами громадянського суспільства, бере участь у розробці нормативних проектів у сфері державно-конфесійних відносин тощо [Інформація про ВРЦіРО, 2020].

У вересні 2020 р. відбулась зустріч ДЕСС і Всеукраїнської Ради релігійних об'єднань, на якій було анонсовано створення ще одного майданчику для міжрелігійного та міжконфесійного спілкування – Форуму релігійних спільнот, у межах якого працюватимуть різні тематичні групи [Державна служба, 2020].

Співпрацю з релігійним організаціям на всеукраїнському рівні проводять громадські організації, зокрема українська правозахисна організація – Інститут релігійної свободи, Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації. Так, у серпні 2020 р. вийшла електронна версія посібника «Твоє право на свободу віросповідання». Автор посібника М. Васін відзначив, що в ньому містяться ексклюзивні поради з юридичної практики та багаторічного досвіду діяльності Інституту релігійної свободи. Він призначений, насамперед, для релігійних діячів та посадовців державних органів у справах релігій, а також буде корисний викладачам і студентам, які вивчають богослов'я, релігієзнавство, право. Видання є на часі, оскільки віруючі, керівники релігійних громад не завжди знають свої права, часто не можуть зорієнтуватися у розмаїтості законодавчих актів і відтак уповні ними скористатися [ІПС провів, 2020].

Церковно-релігійна ситуація в Україні відображає загальні тенденції релігійного життя і характеризується своєю специфікою на регіональному рівні. Житомирська область належить до Центральної частини України і загалом відзначається певною стабільністю у цій сфері. Офіційна інформація щодо релігійної мережі області відсутня. Однак, конкретні дані щодо кількісного складу релігійних організацій, парафій, церковного майна, суспільної діяльності окремих великих конфесій відображені на їх офіційних сайтах та в публічному просторі. Ще одним джерелом інформації є офіційні особи, які на регіональному рівні опікуються релігійною сферою.

Як засвідчують результати соціологічних опитувань Центру Разумкова, більшість жителів центральних областей, в тому числі і Житомирська, відносять себе до православних – 74 %. Серед них найчисленнішою групою є «просто православні» - 38 %, група прихильників ПЦУ склала 18 %, УПЦ-КП – 10 % та УПЦ-МП – 9% [Держава і церква, 2019]. За даними Департаменту культури, молоді та спорту Житомирської ОДА, на території Житомирської області діють Житомирська і Овруцька єпархія, Житомирсько-Поліська єпархія (колишня єпархія УАПЦ), що входять до ПЦУ, Житомирська і Новоград-Волинська єпархія УПЦ-МП. Організованого осередку прихильників УПЦ-КП немає. Зважаючи на те, що в Житомирській області проживає найбільша кількість поляків в Україні, значну роль відіграє Києво-Житомирська дієцезія Римокатолицької Церкви. Останні роки зміцнило свої позиції Житомирське протопросвітеріанство Київської архієпархії УГКЦ. Активну участь у релігійному та суспільному житті області та міста Житомира беруть Обласне об'єднання церков евангельських християн-баптистів (ЄХБ), Обласне об'єднання церков християн віри евангельської (ХВЕ), об'єднання іудейських релігійних громад. Релігійна мережа міста за останні п'ять років, не враховуючи об'єднання двох церков, змінилося мало. В ній нараховується 125 структурних релігійних організацій двадцяти чотирьох конфесійних напрямків [Релігійне життя, 2011].

Характеристику релігійного життя області в останні роки представляють основні вектори розвитку релігійних організацій у площині взаємодії з органами регіональної влади, їхня участь у суспільному житті та міжрелігійно-церковні стосунки. Житомирська область впродовж всього часу незалежності відзначалась загалом толерантними релігійно-церковними відносинами. На початковому етапі найбільші конфлікти виникали з майнових причин. Зокрема, це конфлікт навколо Свято-Хрестовоздвиженського собору, в якому довгий час знаходився Музей природи. В протистоянні перебувало кілька конфесій, що претендували на нього – УПЦ-МП, УПЦ-КП та УАПЦ. У вересні 2011 р. рішенням Житомирської обласної ради було прийняте рішення про передачу храму у власність УПЦ-МП. Акції протесту представників інших конфесій не змогли вплинути на зміну ситуації [Сьогодні музей, 2011]. Вирішальним фактором у вирішенні суперечки на користь УПЦ-МП, стала належність діючого на той час голови Житомирської обласної адміністрації Сергія Рижука до «Партії Регіонів», та підтримка такого варіанту розв'язання конфлікту тогочасним міністром аграрної політики та продовольства Миколою Присяжнюком, який з

2014 р. знаходиться у розшуку. Як повідомлялось у місцевій пресі, саме М. Присяжнюк взяв на себе усі комплексні витрати з реставрації церкви [У Житомирі освящать, 2011]

Ключову роль у координації взаємодії влади й релігійних організацій відіграють відповідальні за цю галузь структури – сектор у справах релігій та національностей Житомирської ОДА та управління по зв'язках з громадськістю Житомирської міської ради, що надає дозвіл на проведення релігійних заходів у місті. Питання, що виникають у життєдіяльності релігійних громад знаходять відгук і практичне вирішення завдяки зусиллям цих структур. Регулярно відбуваються зустрічі керівництва Житомирської ОДА та міської влади з релігійними діячами. Важливо, що зміна владних команд в області та місті Житомирі не впливає на якість взаємодій влади і релігійних організацій.

З метою залучення громадськості, представників професійних та релігійних організацій у червні 2008 р. було утворено Громадську раду при Житомирському міському голові, до складу якої увійшли представники Церкви «Різдва» євангельських християн-баптистів, Церкви християн віри євангельської «Заповіт Ісуса Христа», Свято-Михайлівської Церкви (УПЦ-КП), Спасо-Преображенського кафедрального собору (УПЦ-МП), єпископ-ординарій Києво-Житомирської Дієцезії Римо-католицької церкви в Україні, головний рабин м. Житомира, Центральної та Північної України. Рада має консультативно-дорадчий характер і її діяльність спрямована на «реалізацію громадської експертизи проектів рішень органів місцевого самоврядування та сприяння реалізації ініційованих громадою соціальних проектів». Діяльність Громадської ради продовжується до сьогодні при певній зміні акцентів щодо кількісного та персонального складу, зменшення представництва релігійних організацій [Розпорядження, 2016].

Принцип представництва громадських організацій було покладено у створення Координаційної ради з питань сприяння розвитку громадянського суспільства при Житомирській ОДА в червні 2017 року. До її складу увійшли 35 представників інститутів громадянського суспільства, серед яких від релігійних організацій був обраний настоятель Свято-Михайлівського кафедрального собору отець Богдан Бойко [При Житомирській ОДА, 2019].

Однак, запропоновані владою майданчики спілкування для релігійних діячів були недостатніми. Гострі питання суспільного життя вимагали своєчасної реакції та участі релігійних громад у їх вирішенні. Тому, 29 березня 2016 р. була створена міжцерковна організація – Рада Християнських церков Житомира та області. У Положенні цієї організації зазначено, що Рада утворена з метою об'єднання зусиль християнських Церков (релігійних об'єднань) задля захисту принципів свободи совісті та віросповідання, рівності всіх релігійних організацій у своїх правах, поширення християнських цінностей і моралі. До її складу на добровільній основі увійшли керівники християнських Церков (релігійних об'єднань) м. Житомира і Житомирської області: Житомирська єпархія Української Автокефальної Православної Церкви, Керуючий Житомирською єпархією УАПЦ, Парафія Святої Софії Римо-Католицької Церкви м. Житомира, Житомирське протопресвітерство Київської архієпархії УГКЦ, Церква Адвентистів Сьомого Дня в м. Житомирі та Житомирській області, Незалежна Церква «Різдва» Євангельських Християн-Баптистів м. Житомира, Житомирське Обласне Об'єднання Церков Євангельських Християн-Баптистів, Обласне Об'єднання Церков Християн Віри Євангельської, Житомирське Обласне Управління Союзу Вільних Церков Християн Євангельської Віри України, Центр Об'єднання Християнських Євангельських Церков України [Рада християнських церков, 2020].

Проте, створення інституції регіонального рівня, до якої б входили представники релігійних об'єднань не тільки християнського спрямування, залишалося актуальним. Питання організації координаційної ради церков при ОДА за аналогією інших регіонів України було поставлено на зустрічі з головою Житомирської ОДА у вересні 2019 р. як пропозиція від представників релігійних конфесій Житомирщини. На зустрічі були озвучені й інші проблемні питання щодо виділення земельних ділянок під будівництво храмів. Позиція нової влади у відношенні до релігійних громад залишилася незмінною: невтручання у справи церков та допомога за їх потребою та за можливості [При Житомирській ОДА, 2019]. Управління культури Житомирської ОДА у 2018 р. виступило з ініціативою створення музею історії релігії з метою «об'єднати всі конфесії навколо добрих справ». Однак, ця ініціатива не знайшла свого втілення у життя [У Житомирській ОДА, 2018].

Важливим питанням, що стосується як влади, так і релігійних об'єднань є їх реєстрація. У зв'язку зі змінами у законодавстві України частина статутів релігійних організацій не завжди відповідала законодавчим нормам, тому потребувала оновлень. Цьому питанню було присвячено низку зустрічей голови Житомирської ОДА з представниками релігійних громад області, на якому роз'яснення надавав керівник сектору у справах релігій та національностей [У Житомирській ОДА відбулась, 2018]. У 2019 р. проходив процес прийняття рішення щодо входу до новоствореної ПЦУ. Усталеної цифри цього процесу на разі немає. Однак, за даними ОДА із 48 громад Житомирщини, що провели збори і прийняли рішення про приєднання

до ПЦУ в 2019 – 2020 рр., 10 громад офіційно змінили канонічну підлеглисть та перейшли із УПЦ Московського патріархату [Перелік громад, 2020].

Конструктивний діалог влади та релігійних організацій сприяє створенню в області позитивного морального клімату, необхідного для вирішення політичних та соціально-економічних питань життєдіяльності громад. Прикладом прийняття спільних рішень стала ситуація із запровадженням карантинних обмежень. У березні 2020 р. відбулись зустрічі голови Житомирської ОДА та Житомирського міського голови з представниками релігійних конфесій, результатом яких стало напрацювання низки рекомендацій щодо протиепідемічних заходів та обмежень у релігійних громадах під час проведення богослужінь та інших релігійних обрядів [Представники влади, 2020].

Впродовж останніх десятиліть в обласному центрі склалася позитивна практика спільного відзначення великих християнських свят, зокрема Різдва Христового, Богоявлення, Воскресіння Господнього як християн східного, так і західного обрядів. Представники різних християнських конфесій збираються на головній площі міста і проводять спільні богослужіння та святкування. З 2016 р. ініціатором таких заходів виступає Рада християнських церков Житомира [Благочинний, 2020].

Релігійні організації запрошуються до участі у відзначенні державних свят та різноманітних регіональних заходів. Так, традиційно представники релігійних об'єднань присутні на заходах з вшанування жертв політичних репресій, Голодомору, пам'яті Чорнобильської катастрофи, поминальних заходах, присвячених роковинам масових розстрілів на Майдані Незалежності та ін. Завдяки спільним міським заходам, участі у вирішенні загальних питань громад в обласному центрі сформувалися доброзичливі і дружні відносини між представниками різних конфесій. У рамках відзначення Дня Європи у Житомирі відбуваються молитовні сніданки, учасниками яких є представники релігійних організацій [Благочинний, 2020; Екуменічний, 2018; Колядки та молебень (2018); У центрі Житомира, 2015; Інформація, 2019].

Релігійні громади виступають також з різними ініціативами й закликають до участі в них представників інших конфесій, влади та громадськості. Так, у 2010 р. Церква «Заповіт Ісуса Христа» разом з єврейською месіанською общиною, іудейською прогресивною організацією «Штерн», церквою «Перемога» разом з представниками обласної влади провели у Житомирі «Марш життя», присвячений вшануванню трагедії єврейського народу, пам'яті жертв Голокосту у Другій світовій війні [В Житомире євреї, 2010].

У 2018 р. один із депутатів Житомирської обласної ради виступив з пропозицією щодо впровадження у навчальних закладах усіх рівнів акредитації викладання предмету «Основи християнської етики». Як реакція на депутатську ініціативу на сайті Житомирської міської ради з'явилися дві релігійні петиції протилежного змісту. Одна з них виступала за звернення Житомирської міської ради до Верховної Ради України та Міністерства освіти і науки України з підтримкою пропозиції, в іншій містилися аргументи проти запровадження предмету. В результаті суспільної дискусії, незважаючи на підтримку Ради церков Житомирщини, ця ініціатива не знайшла свого практичного втілення [Заступник мера, 2018].

Загальна картина міжконфесійної співпраці та конструктивних взаємовідносин з владою в Житомирській області не виключає непорозумінь, протиріч, певного суперництва чи конфліктів майнового, особистісного, міжцерковного характеру. Зокрема, трапляються відмови від участі в спільних богослужіннях священників УПЦ-МП, які передбачаються у проведенні певних заходів. Не вирішеним залишається питання вшанування пам'яті одного з діячів українського націоналістичного руху М. Сціборського, могила якого знаходиться на території Спасо-Преображенського собору УПЦ-МП. Однак, відкритих конфліктів, які б супроводжувалися відвертим протистоянням, в регіоні немає.

Висновки. Таким чином, релігійна ситуація в Житомирській області відповідає загальному стану державно-конфесійних відносин в Україні, відображає їх основні тенденції та релігійні настрої населення. Житомирщина, що належить до центрального регіону України, впродовж останніх років має позитивну характеристику міжконфесійних стосунків та співпраці релігійних об'єднань з органами влади. Протиріччя і конфлікти, що виникають в результаті майнових, політичних, міжособистісних претензій вирішуються завдяки посередництву органів влади та в ході конструктивного міжконфесійного та публічного діалогу з важливих питань суспільного розвитку. Така політика сприяє об'єднанню громадян різних конфесій, допомагає толеризувати відносини в межах регіонального простору, спрямовуючи енергію на вирішення нагальних суспільних проблем.

Завдяки постійній, добре налагодженій співпраці органів влади та релігійних об'єднань, створенню міжконфесійних та координаційних інституцій, вирішенню важливих для життєдіяльності релігійних організацій питань, можливо гармонізувати міжконфесійні стосунки та забезпечувати розвиток місцевих громад.

Подяка. Автори висловлюють щире вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Благочинний Житомирського району взяв участь в екуменічній молитві.** (2020). URL: <http://saint.in.ua/2020/01/>
- Васін, М.** (2014). Свобода думки, совісті та релігії в Україні URL: <http://www.irs.in.ua/index.php?option=com>
- В Житомирє євреї провели акцію «Марш життя».** (2010). URL: <http://zhzh.info/news/2010-08-19-7992>.
- В Україні зросла кількість незареєстрованих релігійних громад – статистика Мінкультури.** (2020). URL: <https://www.irs.in.ua/ua/statistics-of-religious-organizations-in-ukraine-2020>.
- Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали).** (2019). URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf
- Державна служба України з етнополітики та свободи совісті.** (2020). URL: <https://dcss.gov.ua/mission-and-values/>
- Екуменічній молебень в Житомирі** (2018) URL:<https://kzd.org.ua/news/ekumenichnyy-moleben-v-zhytomyri>
- Житомирська міська рада закликає посилити заходи проти епідемічної безпеки для релігійних громад.** (2020). URL: <http://zt-rada.gov.ua/?3398%5b0%5d=10498>
- Заступник мера відповіла на петиції щодо релігійних уроків у школах Житомира.** (2018). URL: https://www.zhitomir.info/news_178965.html
- Інформація про ВРЦІРО.** (2020). URL: <https://vrciro.org.ua/ua/council/info>.
- Інформація про діяльність управління по зв'язках з громадськістю.** (2019). URL: <http://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1580368094.pdf>.
- ІРС провів 8 вебінарів на тему релігійного законодавства.** (2020). URL: <https://irs.in.ua/ua/irf-conducted-webinars-on-religious-law>
- Кобетяк, А.** (2014) Трансформація конфесійної структури українського суспільства та ризику міжцерковних конфліктів. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. Вип. 7.95-100.
- Колодний, А.** (2013). Релігійна мережа України в її проблемах і перспективах. *Українське релігієзнавство*. Вип. 65. 55-62.
- Колодний, А.** (2017). *Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників*. Київ. 740.
- Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020р. соціологія).** (2020). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhenni>
- Колядки та молебень: як Житомир святкував Різдво Христове** (2018) URL: <https://WWW.5.UA/REGIONY/KOLIADKY-TA-MOLEBEN-IAK-ZHYTOMYR-SVIATKUVAV-RIZDVO-162661.HTML>
- Перелік громад, що змінили церковну юрисдикцію з УПЦ-МП на ПЦУ.** (2020). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BD%D1%83_%D1%8E%D1%
- Представник влади в Житомирі проводять зустрічі з керівниками релігійних громад та дають рекомендації на період карантину.** (2020). URL: https://www.zhitomir.info/news_190664.html
- При Житомирській ОДА пропонують створити координаційну раду церков.** (2019). URL: https://www.zhitomir.info/news_186974.html
- Рада християнських церков Житомира Житомирської області.** (2020) URL: <https://www.facebook.com/radachurchzt/posts/1855486124732224>
- Релігійне життя в Житомирі** (2011). URL: <http://zhzh.info/blog/2011-07-12-1934>
- Розпорядження міського голови від 22.11.2016 № 998 «Про створення Громадської ради при Житомирському міському голові».** (2016). URL: [http://zt-rada.gov.ua/documents?4033\[0\]=%D0%9F%D1](http://zt-rada.gov.ua/documents?4033[0]=%D0%9F%D1)
- Сьогодні музей природи офіційно "перетворився" на церкву.** (2011). URL: <https://zhitomir-online.com/suspilstvo/6311-sogodn-muzey-prirodi-ofcyno-peretvorivsvya-na-cerkvu.html>
- У Житомирській ОДА хочуть створити музей історії релігії.** (2018). URL: https://www.zhitomir.info/news_172471.html.
- У Житомирській ОДА відбулась зустріч з керівниками релігійних організацій Житомирщини.** (2018). URL: <https://zhitomir.life/4451-u-zhitomirskij-oda>.
- У Житомирі освящать відбудовану за підтримки Миколи Присяжнюка Христовоздвиженську церкву** (2011). URL: <http://ruporzt.com.ua/topnews/42081-u-zhitomir-osvyatyat-vdbudovanu-za-pdtrimki>
- У центрі Житомира відбудеться молебень за загиблими під час Революції гідності** (2015). URL: https://www.zhitomir.info/news_144532.html

Филипович, Л. (2016). Нові вектори функціонування релігії в сучасному українському соціумі. *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень*. Хмельницький: ХНУ. 99-104.

Щорічна доповідь Уповноваженого ВР з прав людини: витяг щодо свободи совісті та віросповідання. (2016). URL: <https://www.irs.in.ua/ua/2016>

Якуніна, К. Державно-церковні відносини на Житомирщині в роки незалежності. (2009). URL: <https://naub.oa.edu.ua/2009/derzhavno-tserkovni-vidnosyny>

Ольга Белобровец

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Виктория Венгерская

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Александр Жуковский

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Толеризация религиозных отношений как фактор развития общественно-политической жизни общин (на примере Житомирской области)

Аннотація. *Целью статьи является определение условий и факторов, необходимых для толеризации межрелигиозных и властно-конфессиональных отношений, развития партнерских отношений и гармонизации общественно-политической жизни на основе анализа религиозной ситуации Житомирского региона. Методология.* Принципы системности и объективности обеспечивают анализ религиозной ситуации в регионе в контексте общей картины церковно-религиозных отношений в Украине в системе общественно-политической жизни, а также обеспечивают объективно-непредвзятое отношение к деятельности различных конфессий. Методы - историко-типологический, проблемно-хронологический и компаративистики позволили выделить типы проблемных вопросов в современной религиозной жизни и проследить динамику религиозных предпочтений населения в плоскости отношений государства и церкви, в частности в региональном разрезе. **Научная новизна работы** заключается в представлении и анализе модели партнерских отношений властных структур регионального уровня и религиозных объединений, определение факторов толеризации общественных отношений. **Выводы:** В ходе проведенного анализа религиозной ситуации в Украине и Житомирской области, определены основные тенденции государственно-религиозных и межконфессиональных отношений. Установлено, что основными факторами и условиями, способствующими толеризации религиозной и общественно-политической жизни является налаживание конструктивного взаимодействия органов власти и религиозных объединений, решение вопросов имущественного, политического, личностного характера религиозных организаций, привлечения к мероприятиям государственного, областного, городского уровней, поддержка инициатив, направленных на решение проблем общественного развития, содействие налаживанию межконфессионального диалога, создание площадок для межрелигиозных отношений.

Ключевые слова: государство, государственно-конфессиональные отношения, Житомирщина, религиозные объединения, толерантность, Томос, церковь.

Olha M. Bilobrovets

Zhytomyr Ivan Franko State University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Victoria O. Vengerska

Zhytomyr Ivan Franko State University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleksandr I. Zhukovskyi

Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD (History) Associate Professor (Ukraine)

Tolerization of Religious Relations as a Factor in the Development of Social and Political Life of Communities (the Case Study of Zhytomyr Region)

Abstract. *The objective of this article is to determine the conditions and factors contributing to interreligious and state-confessional tolerance, development of partnerships, and harmonization of*

social and political life by means of examining the religious situation in Zhytomyr region. **Methodology.** The principles of systematicity and objectivity have sustained the analysis of the religious situation in the region within the general context of the church-religious relations in Ukraine in the system of social and political life and insured objective and impartial attitude to the activities of different confessions. The historical-typological, problem-chronological and comparative methods have allowed to identify problematic issues of contemporary religious life and trace the dynamics of the population's religious preferences in terms of relations between the state and the church, particularly in the regional context. **The scientific novelty** of the study lies in the fact that the research presents the model of partnership relations between the regional authorities and religious associations and determines the factors contributing to social tolerance. **Conclusions:** From the analysis of the religious situation in Ukraine and Zhytomyr region and the overview of the main trends in the state-religious and interfaith relations, it is possible to conclude that the most essential factors and conditions that promote religious, social, and political tolerance include constructive cooperation between authorities and religious associations, resolving property, political and personal issues of religious organizations, involving them in the activities on the state, regional, and city levels, supporting initiatives aimed to solve social development problems, promote interfaith dialogue, and create platforms for interreligious relations.

Key words: state, state-confessional relations, Zhytomyr region, religious associations, tolerance, Tomos, church.

References:

- Blaghochynyj Zhytomyrskogho rajonu vzbav uchastj v ekumenichnij molytvi** [The deacon of Zhytomyr district took part in the ecumenical prayer]. (2020). URL: <http://saint.in.ua/2020/01/> [in Ukrainian].
- Vasin, M.** (2014). Svoboda dumky, sovisti ta relighiji v Ukrajinі. [Freedom of thought, conscience and religion in Ukraine]. URL: <http://www.irs.in.ua/index.php?option=com> [in Ukrainian].
- V Zhytomyre evrey provely aktsyiu «Marsh zhyzny».** (2010). URL: <http://zhzh.info/news/2010-08-19-7992>. [in Russian].
- V Ukrajinі zrosła kiljkiť nezarejestrovanykh relighijnykh ghromad – statystyka Minkuljтуры.** [In Ukraine, the number of unregistered religious communities has increased - statistics from the Ministry of Culture]. (2020). URL: <https://www.irs.in.ua/ua/statistics-of-religious-organizations-in-ukraine-2020>. [in Ukrainian].
- Derzhava i cerkva v Ukrajinі-2019: pidsumky roku i perspektyvy rozvytku vidnosyn (informacijni materialy).** [State and Church in Ukraine 2019: results of the year and prospects for the development of relations (information materials)]. (2019). URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf [in Ukrainian].
- Derzhavna sluzhba Ukrajinі z etnopolityky ta svobody sovisti.** [State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience](2020). URL: <https://dess.gov.ua/mission-and-values/> [in Ukrainian].
- Ekumenichnij molebenj v Zhytomyri.** [Ecumenical prayer service in Zhytomyr] (2018) URL: <https://kzd.org.ua/news/ekumenichnyy-moleben-v-zhytomyri>. [in Ukrainian].
- Zhytomyrskja misjka rada zaklykaje posylyty zakhody protyepidemicnoji bezpeky dlja relighijnykh ghromady.** [Zhytomyr City Council calls for increased anti-epidemic security measures for religious communities] (2020). URL: <http://zt-rada.gov.ua/?3398%5b0%5d=10498>. [in Ukrainian].
- Zastupnyk mera vidpovila na petyciji shhodo relighijnykh urokiv u shkolakh Zhytomyra** [The deputy mayor responded to petitions regarding religious lessons in Zhytomyr schools] (2018). URL: https://www.zhitomir.info/news_178965.html. [in Ukrainian].
- Informacija pro VRCiRO** [Information about VRTsiRO] (2020). URL: <https://vrciro.org.ua/ua/council/info>. [in Ukrainian].
- Informatsiia pro diialnist upravlinnia po zviyazkakh z hromadskistiu** [Information on the activities of the public relations department]. (2019). URL: <http://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1580368094.pdf>. [in Ukrainian].
- IRS proviv 8 vebinariv na temu relighijnogho zakonodavstva** [IRS held 8 webinars on religious legislation]. (2020). URL: <https://irs.in.ua/ua/irf-conducted-webinars-on-religious-law>. [in Ukrainian].
- Kobetjak, A.** (2014) Transformacija konfesijnoji struktury ukrajinsjkogho suspiljstva ta ryzyky mizhcerkovnykh konfliktiv [Transformation of the confessional structure of Ukrainian society and the risks of inter-church conflicts]. *Filosofija i politologhija v konteksti suchasnoji kuljтуры*. Vyp. 7. 95-100. [in Ukrainian].
- Kolodnyj, A.** (2013). Relighijna merezha Ukrajinі v jiji problemakh i perspektyvakh [The religious network of Ukraine in its problems and prospects]. *Ukrajinjsjke relighijeznavstvo*. Vyp. 65. 55-62. [in Ukrainian].
- Kolodnyj, A.** (2017). Relighijne zhyttja Ukrajinі v osobakh jogho dijachiv i doslidnykiv [Religious life of Ukraine in the persons of its figures and researchers]. Kyjiv. 740. [in Ukrainian].

- .....
- Konfesijna ta cerkovna nalezhnistj ghromadjan Ukrajiny (sichenj 2020r. sociologhija)** [Confessional and ecclesiastical affiliation of citizens of Ukraine (January 2020. sociology)]. (2020). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhenni>. [in Ukrainian].
- Koljadky ta molebenj: jak Zhytomyr svjatkuvav Rizdvo Khrystove** [Carols and prayers: how Zhytomyr celebrated Christmas] (2018) URL: <https://www.5.ua/regiony/koliadky-ta-moleben-ia-k-zhytomyr-sviatkuvav-rizdvo-162661.html>. [in Ukrainian].
- Perelik ghromad, shho zminyly cerkovnu jursydykciju z UPC-MP na PCU** [List of communities that have changed church jurisdiction from UOC-MP to PCU] (2020). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F2%D0%BD%D1%83_%D1. [in Ukrainian].
- Predstavnyk vlady v Zhytomyri provodjatj zustrichi z kerivnykamy relighijnykh ghromad ta dajutj rekomendaciji na period karantynu** [Zhytomyr authorities hold meetings with leaders of religious communities and give recommendations for the quarantine period]. (2020). URL: https://www.zhitomir.info/news_190664.html. [in Ukrainian].
- Pry Zhytomyrskij ODA proponujutj stvoryty koordynacijnu radu cerkov** [The Zhytomyr Regional State Administration proposes to create a coordination council of churches]. (2019). URL: https://www.zhitomir.info/news_186974.html. [in Ukrainian].
- Rada khrystyjanskykh cerkov Zhytomyra Zhytomyrskoji oblasti** [Council of Christian Churches of Zhytomyr, Zhytomyr Region]. (2020) URL: <https://www.facebook.com/radachurchzt/posts/1855486124732224>. [in Ukrainian].
- Religijne zhyttja v Zhytomyri** [Religious life in Zhytomyr]. (2011). URL: <http://zhzh.info/blog/2011-07-12-1934>. [in Ukrainian].
- Rozporjadzhennja misjkocho gholovy vid 22.11.2016 # 998 «Pro stvorennja Ghromadsjkoi rady pry Zhytomyrskomu misjkomu gholovi»** [Order of the Mayor dated 22.11.2016 № 998 "On the establishment of the Public Council under the Zhytomyr Mayor"]. (2016). URL: [http://zt-rada.gov.ua/documents?4033\[0\]=%D0%9F%D](http://zt-rada.gov.ua/documents?4033[0]=%D0%9F%D). [in Ukrainian].
- Sjoghodni muzej pryrody oficijno "peretvoryvsja" na cerkvu** [Today, the Museum of Nature has officially "turned" into a church]. (2011). URL: <https://zhitomir-online.com/suspilstvo/6311-sogodn-muzej-prirody>. [in Ukrainian].
- U Zhytomyrskij ODA khochutj stvoryty muzej istoriji relighiji** [The Zhytomyr Regional State Administration wants to create a museum of the history of religion]. (2018). URL: https://www.zhitomir.info/news_172471.html. [in Ukrainian].
- U Zhytomyrskij ODA vidbulasj zustrich z kerivnykamy relighijnykh orghanizacij Zhytomyrshhyny** [A meeting with the leaders of religious organizations of Zhytomyr Region took place in Zhytomyr Regional State Administration]. (2018). URL: <https://zhitomir.life/4451-u-zhitomirskij-oda>. [in Ukrainian].
- U Zhytomyri osvjatjatj vidbudovanu za pidtrymky Mykoly Prysjazhnjuka Khrystovozdvyzhensjku cerkvu** [The Church of the Exaltation of the Holy Cross rebuilt with the support of Mykola Prysyazhniuk will be consecrated in Zhytomyr] (2011). URL: <http://ruporzt.com.ua/topnews/42081-u-zhitomir>. [in Ukrainian].
- U centri Zhytomyra vidbudetjsja molebenj za zaghyblymy pid chas Revoljuciji ghidnosti** [A prayer service for those killed during the Revolution of Dignity will be held in the center of Zhytomyr] (2015). URL: https://www.zhitomir.info/news_144532.html. [in Ukrainian].
- Fylypovych, L.** Novi vektory funkcionuvannja relighiji v suchasnomu ukrajinsjkomu sociumi [New vectors of religion functioning in modern Ukrainian society]. (2016). *Suspilystvo, derzhava i cerkva u spektri mizhdyscyplinarnykh doslidzhenj. Khmeljnycykj*: KhNU. 99-104. [in Ukrainian].
- Shhorichna dopovidj Upovnovazhenogho VR z prav ljudyny: vytjagh shhodo svobody sovisti ta virospovidannja** [Annual Report of the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights: Extract on Freedom of Conscience and Religion]. (2016). URL: <https://www.irs.in.ua/ua/2016>. [in Ukrainian].
- Jakunina, K.** Derzhavno-cerkovni vidnosyny na Zhytomyrshhyni v roky nezalezhnosti [State-church relations in the Zhytomyr region during the years of independence]. (2009). URL: <https://naub.oa.edu.ua/2009/derzhavno-tserkovni-vidnosyny>. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.11.2020 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94: [323.17] (460)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-61-68>**Валентина Годлевська**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)e-mail: maolpava@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8115-5116>

ResearcherID ABG-4490-2020

Галісійський націоналізм: історія та сучасність

Анотація. Метою статті є висвітлення історії та визначення актуальності галісійського націоналізму. Аналізується зародження і розвиток націоналістичного руху в регіоні. **Методологія дослідження** ґрунтується загальнонаукових методах (дедуктивні і індуктивні, аналіз і синтез), які були використані як конкретні пізнавальні засоби, необхідні для реалізації принципів історизму, системності та об'єктивізму. Загальні і спеціальні історичні методи (історико-типологічний, статистичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний) дозволили зробити комплексний аналіз проблеми галісійського націоналізму. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що автор вперше у вітчизняній історичній науці аналізує особливості галісійського націоналізму, історію його розвитку та сучасний стан. Галісійський націоналізм як соціально-політичний рух сформувався в XIX ст., пройшовши відповідні етапи свого становлення. Серед попередників галісійського націоналізму можна виділити три великі рухи: провінціалізм, федералізм та регіоналізм. Провінціалізм (пізніше названий Galicianism) був рухом, що народився в 1840 р. на захист цілісності території Галісії. Проміжною фазою еволюції галісійського руху між провінціалізмом і галісійським націоналізмом став регіоналізм. Починаючи з 1865 р. почав розвиватися галісійський федералізм. Федералісти виступали за те, щоб Галісія була сформована як кантон в межах Іспанії, і щоб вона регулювалась власною кантональною конституцією. **Висновки.** Будучи однією з чотирьох так званих національних або історичних автономних областей Іспанії (поряд з Каталонією, Країною Басків і Андалусією), Галісія суттєво відрізняється розумінням власного націоналізму. В той час як Каталонія і Країна Басків прагнуть до ще більшої незалежності аж до погроз виходу зі складу держави, націоналістичний рух в Галісії з кожним роком стає менш відчутним.

Ключові слова: Іспанія, Галісія, регіоналізм, федералізм, націоналізм, держава автономій, референдум, статут Галісії.

Постановка проблеми. В політичному житті сучасного суспільства роль націоналізму як системи ідейно-політичних поглядів і як соціального руху не тільки не знижується, а навпаки різко зростає. Бурхливий сплеск націоналістичних настроїв у Європі, в тому числі в Іспанії, зміцнили впевненість в тому, що в найближчі десятиліття проблеми націй і націоналізму будуть знаходитися в центрі світового політичного процесу.

Сама по собі етнічність не є політичним фактором і не породжує націоналістичної ідеології та практики. Ключовим тут, як і взагалі в політиці, є питання про владу, про прагнення етнічних еліт до неї, про роль еліт в мобілізації мас.

Галісійський націоналізм відрізняється від інших найбільш відомих видів іспанського містечкового націоналізму певними характеристиками. По-перше, він – спокійний і зовні неконфліктний, на відміну від каталонського або баскського. А по-друге, він існує у вигляді двох ідейних течій, кожна з яких виступає за визнання існування культурної, політичної та мовної спільності людей, що компактно проживають на певній території (має права автономії).

Перша течія має більше прихильників, які вважають, що автономне співтовариство Галісія є недостатньо автономним, і тому вони виступають за розширення прав регіону. Прихильники другої (їх значно менше) вважають, що «настав час порвати з Іспанією».

Евристична цінність даної статті полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці визначено особливості галісійського націоналізму, досліджено його витоки, історію розвитку та сучасний стан.

У нашому дослідженні було застосовано загальнонаукові та спеціальні історичні та політологічні методи. Загальнонаукові методи (дедуктивні і індуктивні, аналіз і синтез) були використані як конкретні пізнавальні засоби, необхідні для реалізації принципів історизму, системності та об'єктивізму. Загальні і спеціальні історичні методи (історико-типологічний,

.....
статистичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний) дозволили зробити комплексний аналіз проблеми галісійського націоналізму.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Емпіричною основою дослідження є такі види документів, як законодавчі акти Іспанії та Галісії, статистичні дані, опубліковані підсумки соціологічних опитувань, виступи партійних діячів, матеріали періодичної преси.

Ступінь наукової розробленості теми досить висока серед західних науковців. Ґрунтовна інформація про історію Іспанії різних періодів, яка була нами використана, міститься в дослідженнях Р. Котарело, Ч. Пауелла, В. Прего, Е. Гонсалеса Каллея та інші. [Cotarelo, 1992; Powell, 2001; Prego, 1995; González Calleja, 2005]. Історія Галісії та розвиток галісійського націоналізму досліджується Мігелем А. Бастос Боубета, Карлосом А. Антунія Соуто, Рамоном М. Суаресом [Bastos Boubeta, 2009; Antuña Souto, 2000; Suárez Ramón, 2000]. В роботах зазначених науковців висвітлюються витоки галісійського націоналізму та його особливості. Так, зокрема, Мігель А. Бастос Боубета зазначає, що перші стадії галіціанства (Galicianismo) характеризуються ефемерними організаціями, мало згуртованими, з низьким ступенем інституціоналізації і мізерними результатами на політичному рівні. Сучасний етап, на думку автора, незважаючи на слабкий теоретичний розвиток, характеризується наявністю дуже добре організованих політичних структур [Bastos Boubeta, 2009 : 53]. Карлос А. Антунія Соуто вважає, що націоналістичний рух в Галісії виник в першій третині 20-го століття, на горизонті якого було «відродження» Галісії як особливого культурного утворення. Цей рух з плином часу намагався наділити галіцьку культуру своїм політичним периметром, тобто досягнення автономії та самоврядування [Antuña Souto, 2000 : 428]. Значний доробок з досліджуваної проблематики належить російським іспаністам. Це праці В. Данилевич, С. Дронової, В. Калініна, В. Кутузової, С. Хенкіна та ін. [Данилевич, 1995; Дронова, 2019; Калинин, 1996; Кутузова, 2005; Хенкин, 1993]. У вітчизняній історичній науці питання галісійського націоналізму є недослідженим.

Метою статті є висвітлення історії та визначення актуальності галісійського націоналізму. Аналізується зародження і розвиток націоналістичного руху в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Свого часу, у 1065-1072 рр., Галісія була незалежним королівством, «столицею» якого було привілейоване своїм становищем місто Туї. У 1072 р. вона була приєднана до Кастилії, але до кінця XV століття її залежність була майже номінальна: Галісія управлялася своїми сеньйорами, як самостійними правителями. XV ст. відзначене посиленням втручання Кастилії в справи Галісії, де неодноразово спалахують народні повстання. Репресії короля проти галісійської знаті (1475 – 1480) і позбавлення її права посилати свого представника в кортеси втихомирили країну, і остаточно позбавили Галісію самостійності, перетворивши її в одну з провінцій Іспанської монархії [Большая советская энциклопедия, 1971 : 63]. Ескурос ("темні століття") Галісії почалися в XV ст., а галісійська мова вижила в народних масах, тоді як вищі класи і буржуазія прийняли, здебільшого, кастильську для просування вгору по соціальній ієрархії.

Серед попередників галісійського націоналізму можна виділити три великі рухи: провінціалізм, федералізм та регіоналізм.

Провінціалізм (пізніше названий Galicianism) був рухом, що народився в 1840 р. на захист цілісності території Галісії. Ця цілісність була під загрозою через проект поділу Іспанії на провінції, який почав розроблятися після смерті Фернандо VII. Метою цього руху було відновлення Галісії як єдиної провінції, що підтримувала адміністративну, соціальну, культурну та економічну єдність, яку було втрачено під час провінційного поділу 1833 р. (офіційно поклав край королівству Галісія).

Як рух, провінціалізм ніколи не мав чітких і однорідних ідеалів. Він мав за мету законодавчу та податкову автономію Галісії, нечітко визначену, а також реформу університетської системи. Ці ідеї набули широкого розповсюдження серед інтелігенції, породивши галісійське відродження – Ресурхім'єнто (Resurgimiento) – літературний і культурний рух в Галісії другої половини XIX ст., що характеризувався пошуком ідентичності, становленням і розвитком національної самосвідомості галісійців, початком боротьби за визнання галісійської мови [Нарумов, 1987 : 24]. Рух сприяв появі галісійського націоналізму, який виступав за надання політичної та економічної автономії Галісії.

Починаючи з 1865 р. почав розвивався галісійський федералізм. Разом із ним з'явилися перші протонаціоналістичні ідеологи, такі як Альфредо Браньяс. Федералісти виступали за те, щоб Галісія була сформована як кантон в межах Іспанії, і щоб вона регулювалась власною кантональною конституцією. В цей рух були реінтегровані і провінціалісти.

Проміжною фазою еволюції галісійського руху між провінціалізмом і галісійським націоналізмом став регіоналізм. Ключовою фігурою та ідеологом галісійського регіоналізму був Мануель Мурґія. В одній із своїх публікацій він визначив галісійців як націю, а Галісію як один з регіонів, що складала територію іспанської держави. Звідси і назва регіоналізму. У 1890 р. на Квіткових іграх у Барселоні М. Мурґія виголосив промову про історію галісійського регіоналізму, а

в кінці року був обраний президентом Галісійської Регіоналістичної Асоціації (Asociación Rexionalista Galega) – першої істинно політичної організації за надання автономії Галісії. Цій асоціації галісійці зобов'язані політико-культурними ініціативами. М. Мурґія очолив друкований орган Асоціації, газету *La Patria Gallega*. У 1891 р. на Квіткових іграх в Туїї вимовлена Мурґія промова фактично ознаменувала повернення галісійської мови в публічний узус.

Рух регіоналістів, на думку деяких істориків, був представлений трьома різними і суперечливими течіями. Першою була ліберальна, достатньо прогресивна і чисельна течія, очолювана Мануелем Мурґією. Її представники були проти політико-економічної та культурної централізації та захищали існування власної законодавчої влади в Галісії. З цієї течії також виникає бачення Галісії як «живої нації», що наближається до національної моделі.

Традиціоналістична течія була другою за кількістю прихильників на чолі з Альфредо Браньясом. Це була суто консервативна течія, представники якої виступали проти централізму, капіталізму, а також проти лібералізму, а їх основною метою було відновлення старого політичного та соціального ладу.

Федералістичну течію очолював Ауреліано Перейра. Більшість її прихильників, що належали до Федералістичної республіканської партії, виступали за те, щоб Галісія регулювалась власною конституцією.

Кожна з трьох течій виступала за політичну автономію Галісії, яка повинна була відновити та зберегти свої культурні та мовні особливості. Навіть незважаючи на суттєві зрушення галісійського руху, регіоналізм зазнав поразки через неспроможність залучити значну кількість галісійських громадян, а також економічні еліти. На додаток до цього, він зазнав великої кризи через смерть Альфредо Браньяса і перехід Ауреліано Перейри до ліберальної партії. У будь-якому випадку, шлях для подальшого галісійського націоналізму вже був підготовлений.

Датою народження галісійського націоналізму слід вважати 1916 р., коли з'явилася асоціація «Братство друзів Фала» (*Irmadade de Amigos da Fala*), формально проголосила метою своєї діяльності «збереження галісійської культури і мовної особливості», фактично ж що була гуртком любителів філології, літератури та історії краю [Antuñía Souto, 2000 : 433]. Фала – старий, майже забутий діалект португальської мови, що вважається прабатьком галісійської, теж більше схожої на португальську, ніж на кастильську. Ініціатива створення асоціації належить братам Антону і Рамону Вільяр Понте, що почали в січні 1916 р. в газеті «Голос Галісії» (*La Voz de Galicia*) кампанію за створення «Ліги друзів галісійської мови». У березні цього ж року Антон Вільяр Понте опублікував свою брошуру «Галісійський націоналізм. Наше регіональне твердження. Начерки для книги» (*Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional. Apuntes para un libro*), де сформулював принципи, на яких ґрунтується захист національної гідності, мови і культури галісійців. З 18 травня цього ж року брати Вільяр Понте організують зустріч в приміщенні галісійської Королівської Академії в Ла Коруньї, на яку зібралися близько 20 ревнителів «національної мови та культури», що увійшли в підсумку до складу в цей же день створеного «Братства». Відразу ж після створення головного осередку асоціації почали організовуватися філії на місцях – протягом декількох років їх кількість зростає до 28 з охопленням практично всієї території регіону, а також в Мадриді, Гавані і Буенос-Айресі [Antuñía Souto, 2000 : 420].

17-18 листопада 1917 р. відбулася Перша Націоналістична Асамблея, яка прийняла Націоналістичний Маніфест, що визначав Галісію як національне утворення, інтегроване в Іспанію, і що містив програму дій, основними пунктами якої було домогтися статусу автономії для регіону і затвердження галісійської мови офіційною нарівні з кастильською (іспанською). На цій першій Асамблеї зроблено висновок про претензію на повну автономію Галісії щодо федерації націй півострова; співіснування галісійської та іспанської мов у Галісії, а також місце для Галісії в Лізі Націй.

З 1918 р. через безсумнівний вплив пробудження європейських націй після поразки і фрагментації центральноєвропейських імперій в Першій світовій війні, галісійський рух починає використовувати ярлик націоналістів і вимагати права, якими володіють окремі нації. У тому ж році до галісійського руху приєднався Вісенте Ріско, який починає активно писати серії творів, серед яких виділяється його теорія галісійського націоналізму. Саме ці праці складуть теоретичну основу галісійського націоналізму 20-х і 30-х років, а В. Ріско посяде місце великого теоретика галісійського націоналізму [Suárez Ramón Máiz, 2000 : 201].

У вересні 1923 р. в Іспанії був здійснений державний переворот. Уряд очолив Мігель Прімо де Рівера, ставши фактичним диктатором Іспанії. Було призупинено дію конституції, розпущено уряд і парламент, введена цензура. Диктатура генерала Мігеля Прімо де Рівера означала шестирічну перерву в політичній діяльності галісійських груп, які були заборонені [González Calleja, 2005].

В квітні 1931 р. в Іспанії відбулись муніципальні вибори, на яких перемогли прихильники республіки. Так, мирним шляхом відбулась демократична революція. До влади прийшов

.....
тимчасовий уряд на чолі з А. Саморо. Після проголошення Іспанської республіки республіканці Галісії виробили проект галісійської автономії. У 1931 р. «Братство друзів Фала» було перетворено в політичну партію Партія Галегістів (Partido Galeguista, тобто Партія галісійців), покликану об'єднати всіх прихильників галісійського націоналізму – галегізму (galleguismo), від якого і походить назва організації в її мовній галісійській інтерпретації. Партія Галегістів мала надзвичайний успіх: за чотири роки вона зросла від 700 до 6 000 членів, від 30 місцевих груп до 150. Її кінцевою метою було перетворення Іспанії на федерацію з Галісійською республікою у її складі. Однак для початку вони прагнули отримати статут автономії.

Реалізувати претензії на статус автономного утворення регіону вдалося в 1936 р.: після перемоги «Народного фронту» на загальних виборах в Іспанії в січні галегісти в блоці з лівими партіями домоглися проведення регіонального референдуму з питання про статус автономії. Згідно з офіційними даними, на дільниці 28 червня прийшли 74,52 % виборців, що мали право голосу, 99,05 % з яких висловились за автономію [Antuñá Souto, 2000 : 435]. Праві опротестували результати плебісциту, заявивши, що насправді проголосувала лише п'ята частина електорату, а все інше – фальсифікація. Протести не завадили депутатській комісії поїхати до Мадриду, щоб представити статут іспанським Кортесам. Однак створення автономії галісійському регіону завадив військовий путч 17-18 липня 1936 р. і громадянська війна, яка завершилась у 1939 р. перемогою правих сил на чолі з генералом Ф. Франко.

Втім, галісійські націоналісти спробували оформити автономний статус свого краю не залишили, тим більше що поки йшла війна, легітимною вважалася зовсім не влада Ф. Франко, а республіканський парламент країни Республіканські Кортеси (Cortes Republicanas), які іменувалися в політичному побуті також Конгресом депутатів або просто Конгресом. Кортесам, правда, довелося перенести столицю Другої Республіки з Мадриду до Валенсії, а потім переміститися в бенедиктинський монастир Санта-Марія-де-Монсеррат (Santa María de Montserrat) на кордоні провінцій Барселона і Лерида.

1 лютого 1938 р. в монастирі Монсеррат був затверджений автономний статус Галісії. Втім, жодних привілеїв регіону це не принесло, оскільки перебував він у той час вже під контролем франкістів.

Під час диктатури Франко весь рух, пов'язаний з націоналізмом та галісійською мовою, був жорстко репресований. Каудильйо був переконаним прихильником єдиної Іспанії, де всі громадяни – це іспанці і жодних інших національностей не існує. Деякі націоналістичні лідери, такі як Олександр Боведа або Анхель Касал (мер Сантьяго де Компостела), були розстріляні під час Громадянської війни, хоча інші, такі як Вісенте Ріско або Рамон Отеро Педрайо, як політкоректно пишуть іспанські історики, «змігли адаптуватися до нового режиму».

Тільки в 60-х роках ХХ ст. національна ідея в регіоні знову прийшла в рух. У 1964 р. був заснований Народний Союз Галісії (Unión do Povo Galego - UPG), що створювався спочатку як націоналістичний фронт, а в 1966 р. перетворений в партію комуністичної орієнтації з усіма наслідками, що випливають звідси. Ідеологією організації був обраний марксизм-ленінізм, пропагуючи який, партійці стали вважати галісійське суспільство пролетарської нацією, проголошуючи право її на самовизначення і ставлячи завданням домогтися суверенітету для Галісії і народовладдя в ній. Члени Народного Союзу Галісії вважали свій край внутрішньою іспанською колонією і готувалися до боротьби проти центральної влади збройним шляхом. У 1971 р. почали створювати «Комітети допомоги аграріям» (Comités de Axuda á Loita Labrega), в 1973 р. з'явилася студентська революційна організація (Estudiantes Revolucionarios Galegos).

В 1975 р. помирає Ф. Франко і в Іспанії почалося нове життя, у тому числі у Галісії. Галегізм як національна ідея знову зайняв своє місце в промовах політиків, завдяки чому виникла організація лівого спрямування Галісійська Національно-народна Асамблея (Asemblea Nacional-Popular Galega), що ставила собі за мету об'єднати партії, рухи та окремих осіб, яким близька національна ідея.

З приходом демократії в галісійському середовищі робиться спроба реанімувати галісійський центр. У 1975 р. з'явилися Демократичний Центр (Unión Democrática) та Ліва Демократія (Izquierda Democrática), які були об'єднані в Галісійську Народну Партію.

У 1976 р. з ініціативи Народного Союзу Галісії була створена Галісійська Рада політичних сил, до якої увійшли представники найрізноманітніших партій і рухів регіону, починаючи від самого Народного Союзу Галісії, соціалістів і закінчуючи комуністами.

Незважаючи на спробу об'єднання, галісійський націоналізм на перших після смерті диктатора виборах виступив у вигляді розрізнених груп, які більше лякали електорат революційними гаслами, ніж об'єднували його, пояснюючи, чому важлива і цінна національна галісійська ідея. Галісійські націоналісти набрали більше 10 відсотків голосів, найбільше голосували за Галісійський Народний Націоналістичний Блок (Bloque Nacional Popular Galego) з 5,86 % голосів та коаліцію Галісійська Єдність (Unidade Galega: Partido Galeguista, Partido

Socialista Galego, Partido Obreiro Galego) з 5,54 % голосів. В результаті галісійські націоналісти залишилися поза межами Генеральних Кортесів.

У грудні 1980 р. в Галісії на референдумі був ухвалений проект регіонального автономного статуту згідно 151 статті конституції [Испания. Конституция и законодательные акты, 1982]. Цікавим є те, що абсентеїзм громадян склав 70 %. 73,3 % тих, хто голосував, висловились «за» і 19,8 (майже кожен п'ятий) «проти». Це була «моральна перемога» тих, хто розглядав процес децентралізації як не потрібний і небезпечний.

Статус автономії Галісія отримала 6 квітня 1981 р., будучи визнаною історичною національністю, так само як Каталонія і Країна Басків. В цей день був прийнятий «Органічний закон про статус автономії Галісії» [Ley Orgánica, 1981]. Вибори до автономного парламенту відбулися у жовтні 1981 р., на яких Галісійська Соціалістична Партія разом з Іспанською Соціалістичною Робітничою Партією отримали – 19,4 % (16 місць), Галісійський Народний Націоналістичний Блок 6,2 % (3 місця), Ескерда Галлега 3,3 % (1 місце), Комуністична партія Галісії – 2,9 % (1 місце) [Годлевская, 2013 : 168].

У 80-і роки посилюється регіональна преса. В Галісії це «Ель Коррео галлего» (El Correo gallego), «Ель Ідеал галлего» (El Ideal gallego – католицьке видання, пропагувало регіоналізм), «Фаро де Віго» (Faro de Vigo – центристської ідеології). Автономне галісійське телебачення (TVG) почало трансляцію регулярно у вересні 1985 р. галісійською мовою. Тривалість трансляції дорівнювала 39 годин на тиждень. Правовою базою виступили статут автономії від 1981 р. (стаття 34.3) і відповідні закони [Ley de 11 de julio de 1984; Ley de 9 de diciembre de 1983].

Галісійська партійна субсистема остаточно сформувалася після загальнонаціональних виборів 1982 р. В цьому році був сформований Галісійський націоналістичний блок (ГНБ) – націоналістична коаліція лівих сил, яка самовизначала себе як «патріотичний фронт». ГНБ виступав за передачу повноважень парламенту Галісії і офіційне визнання Галісії як країни. У 1986 р. Блок провів кампанію проти вступу Іспанії в НАТО [Годлевська, 2011 : 280].

В Галісії традиціоналізм і консерватизм виявились значно міцнішими за націоналізм, який не мав в регіоні політичної спрямованості. Слабкість національних партій Галісії була спричинена їхніми переконаннями, що економічна недорозвиненість регіону є результатом централізації. Галісійців турбували найбільше соціально-економічні проблеми, а не політичні. Вони вважали, що питання політичного характеру необхідно вирішувати на загальнодержавному рівні.

Ставлення населення до націоналістичних ідей було досить стриманим. Місцевий електорат на виборах керувався більше дихотомією праві/ліві, ніж дихотомією націоналісти/не націоналісти, демонструючи при цьому верховенство прагматизму над ідеологією. Політична самосвідомість галісійців була орієнтована не на передвиборні платформи та ідеологію партій, а на кандидатів [Кутузова, 2005 : 62].

Однією з причин незатребуваності націоналістичних ідей в Галісії стала надмірна фрагментація націоналістичного проекту. Не було єдиної націоналістичної партії.

Галісійський націоналістичний блок був сформований з багатьох політичних партій, що приєдналися упродовж 80–х–початку 90-х рр.: Галісійський народний союз, Націоналістичні ліві, Націоналістична галісійська партія – Галегістська партія, Галісійська єдність, Соціалістична група та інші. Найбільшою партією і головним ідеологічним центром був Галісійський Народний Союз, який відстоював ідею галісійської незалежності. Але з 1990 р. ГНБ поступово відходить від сепаратистських ідей, вимоги щодо самовизначення рідко висуваються і блок займає помірковану позицію, а в галісійському суспільстві націоналістичні настрої почали занепадати.

Основною причиною цього є економічна. Націоналістична боротьба безпосередньо пов'язана з економічними показниками регіону. Галісія не може похвалитися наявністю сильною економіки або можливістю встановлення економічної незалежності від Іспанії, хоча її показники значно покращилися за останні роки.

Друга причина ослаблення націоналізму в регіоні полягає в постійній еміграції з Галісії в більш економічно багаті регіони або країни. Рівень безробіття в регіоні досяг 23,2% на початок 2014 р. і до початку 2019 р. він хоча і знизився, але не повернувся до докризових показників [Дронова, 2019].

Слід також відзначити особливості розуміння націоналізму у галісійців. Галісійський націоналізм має в собі в основному культурну та емоційну складову, позбавлену політичної активності, хоча з Галісії і вийшло багато відомих іспанських політиків, починаючи з диктатора Ф. Франко і закінчуючи колишнім прем'єр-міністром М. Рахоем.

Висновки. Галісійський націоналізм як соціально-політичний рух сформувалася в XIX ст., пройшовши відповідні етапи свого становлення. Але будучи однією з чотирьох так званих національних або історичних автономних областей Іспанії (поряд з Каталонією, Країною Басків і Андалусією), Галісія суттєво відрізняється розумінням власного націоналізму. В той час як Каталонія і Країна Басків прагнуть до ще більшої незалежності аж до погроз виходу зі складу

.....
держави, націоналістичний рух в Галісії з кожним роком стає менш відчутним. Тільки 22,8% населення відчувають себе «галісійцями за національністю і ніким іншим», а 65,2% зараховують себе до іспанців.

Не можна сказати, що галісійський націоналізм зійшов нанівець, але абсолютно точно, що втратив активність. Виражається він в основному у вигляді словесної критики центру і більше в чисто теоретичному захисті прав інших автономій на самовизначення і визнання їхніх мов. Виглядає це імітацією бурхливої діяльності і не більше. Відсутність великої тяги до відокремлення від решти Іспанії пояснюється не особливим ставленням до Мадриду, а елементарним економічним розрахунком.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редакційної колеги журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Большая советская энциклопедия**, (1971). Москва : Советская энциклопедия, Т.6. 63.
- Годлевская, В.** (2013). Формирование государства автономий в Испании в условиях установления и консолидации демократии. *Вестник Томского государственного университета. История*, (25), 165–173.
- Годлевська, В.** (2011). Регіональні партії Іспанії в період консолідації демократії (1982–1996 рр.) *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки*, 20, 377–389.
- Данилевич, И.** (1995). Автономизация Испании. *Полис*, 5, 121–129.
- Дронова, С.** (2019). Упадок и перспективы восстановления галисийского национализма. *Общество: политика, экономика, право*. 8(73).
- Испания.** (1982). *Испания. Конституция и законодательные акты*. Москва : Прогресс, 351.
- Калинин, В.** (1996). Испанская конституция 1978 г. *Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португалия*, 123-125.
- Кутузова, В.** (2005). Националистические партии в политической системе Испании. *Латинская Америка*, 11, 62.
- Нарумов, Б.** (1987). *Галисийский язык в XIX в. Формирование романских литературных языков. Современный галисийский язык*. Москва : Наука, 166.
- Хенкин, С.** (1993). *Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии)*. М. : Наука, 200.
- Antuñá Souto, Carlos A.** (2000). El nacionalismo gallego (1916-1936). Una madurez inconclusa *Espacio. Tiempo y Forma*, 13, 415-440.
- Bastos Boubeta, Miguel A.** (2009). *El nacionalismo gallego. Crítica*, 961, 50-55.
- Cotarelo, R.** (1992). Valores y principios de la Constitución de 1978. *Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986)*, 163-201.
- González Calleja, E.** (2005). *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*. Madrid : Alianza Editorial, 463.
- Ley de 11 de julio de 1984 de creación de la compañía de radio-televisión de Galicia.** *Boletín Oficial del Estado*, 139, 11/6/1985, 17745-17748.
- Ley de 9 de diciembre de 1983, reguladora del consejo asesor de RTVE en Galicia.** *Boletín Oficial del Estado*, 13, 15/1/1985, 1120 -1121.
- Ley Orgánica 1/1981, de 6 de abril, de Estatuto de Autonomía para Galicia.** *Boletín Oficial del Estado*, 101, 28/4/1981, 8997- 9003.
- Powell, Ch.** (2001), *España en democracia. 1975 – 2000*. Barcelona : Plaza Janez, 685.
- Prego, V.** (1995). *Así se hizo la Transición*. Barcelona : Plaza Janez, 690.
- Suárez Ramón, M.** (2000). "España" y "Estado español" en el discurso político del nacionalismo gallego histórico (1886 - 1993). *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, 4, 171-208.

Валентина Годлевская

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Галисийских национализм: история и современность

Аннотация. Целью статьи является освещение истории и определение актуальности галисийского национализма. Анализируется зарождение и развитие националистического движения в регионе. **Методология исследования** основана на общенаучных методах (дедуктивные и индуктивные, анализ и синтез), которые были

использованы как конкретные познавательные средства, необходимые для реализации принципов историзма, системности и объективизма. Общие и специальные исторические методы (историко-типологический, статистический, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический) позволили сделать комплексный анализ проблемы галисийского национализма. **Научная новизна** работы заключается в том, что автор впервые в отечественной исторической науке анализирует особенности галисийского национализма, историю его развития и современное состояние. Галисийский национализм как социально-политическое движение сформировался в XIX в., пройдя соответствующие этапы своего становления. Среди предшественников галисийского национализма можно выделить три большие движения: провинциализм, федерализм и регионализм. Провинциализм (позже названный *Galicianism*) был движением, появившимся в 1840 г. с целью защиты целостности территории Галисии. Промежуточной фазой эволюции галисийского движения между провинциализмом и национализмом стал регионализм. Начиная с 1865 г. начал развиваться галисийский федерализм. Федералисты выступали за то, чтобы Галисия была сформирована как кантон в пределах Испании, и чтобы она регулировалась собственной кантональной конституцией. **Выводы.** Будучи одной из четырех так называемых национальных или исторических автономных областей Испании (наряду с Каталонией, Страны Басков и Андалусией), Галисия существенно отличается пониманием собственного национализма. В то время как Каталония и Страна Басков стремятся к еще большей независимости вплоть до угроз выхода из состава государства, националистическое движение в Галисии с каждым годом становится менее осязаемым.

Ключевые слова: Испания, Галисия, регионализм, федерализм, национализм, государство автономий, референдум, устав Галисии.

Valentyna Ju. Hodlevska

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Galician Nationalism: History and Modernity

Abstract. *The purpose of the article is to cover the history and determine the relevance of Galician nationalism. The origin and development of the nationalist movement in the region is analyzed. In our study general scientific and special historical and political science methods were applied. The general scientific methods (deductive and inductive, analysis and synthesis) were used as specific cognitive tools necessary to implement the principles of historicism, systematicism and objectivity. The general and special historical methods (historical-typological, statistical, comparative-historical, problem-chronological) allowed us to make a comprehensive analysis of the problem of Galician nationalism. The scientific novelty of the work lies in the fact that the author, for the first time in the national historical science, analyzes the features of Galician nationalism, the history of its development and the current state. Galician nationalism took shape in the 19th century. Among the predecessors of Galician nationalism, three movements can be distinguished: provincialism, federalism, and regionalism. Provincialism (later called Galicianism) was a movement that emerged in 1840 with the aim of protecting the integrity of the territory of Galicia. Regionalism became an intermediate phase in the evolution of the Galician movement between provincialism and nationalism. Galician federalism began to develop in 1865. The federalists argued that Galicia should be formed as a canton within Spain and that it be governed by its own cantonal constitution. Conclusions.* As one of the four historic autonomous regions of Spain (along with Catalonia, the Basque Country and Andalusia), Galicia is significantly different in its understanding of its own nationalism. While Catalonia and the Basque Country strive for even greater independence, including threats of secession from the state, the nationalist movement in Galicia is becoming less tangible.

Key words: Spain, Galicia, regionalism, federalism, nationalism, state of autonomy, referendum, statute of Galicia.

References:

- Bolshaya sovetskaya entsiklopediya.** (1971). [Great Soviet Encyclopedia] / gl. red. A. M. Prokhorov. 3-e izd. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, T.6. 63. [in Russian].
- Ghodlevska, V.** (2011). Regionalni partiji Ispaniji v period konsolidaciji demokratiji (1982–1996 rr.) [Regional parties of Spain in the period of consolidation of democracy (1982-1996)]. *Mizhnarodni zv'jazky Ukrajinjy: naukovy poshuky ta znakhidky – International relations of Ukraine: scientific research and discoveries*, 20, 377–389. [in Ukrainian].
- Godlevskaya, V.** (2013). Formirovanie gosudarstva avtonomiy v Ispanii v usloviyakh ustanovleniya i konsolidatsii demokratii [Formation of the State of autonomies in Spain in the context of the

- .....
establishment and consolidation of democracy]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija – Bulletin of Tomsk State University. History*, (25), 165–173. [in Russian].
- Danilevich, I.** (1995). Avtonomizatsiya Ispanii [Autonomization of Spain]. *Polis - Political Studies*, 5, 121–129. [in Russian].
- Dronova, S.** (2019). Upadok i perspektivy vosstanovleniya galisiyskogo natsionalizma [Decline and prospects for the restoration of Galician nationalism]. *Obshchestvo: politika, ekonomika, pravo – Society: politics, economics, law*. 8(73). [in Russian].
- Ispanija.** (1982). *Ispanija. Konstitucija i zakonodatel'nye akty [Spain. Constitution and laws]*. M. : Progress, 351. [in Russian].
- Kalinin, V.** (1996). *Ispanskaja konstitucija 1978 g. Iz istorii evropejskogo parlamentarizma: Ispanija i Portugaliya . [Spanish constitution of 1978. From the history of European parliamentarism: Spain and Portugal]*. 123-125. [in Russian].
- Kutuzova, V. M.** (2005). Nacionalisticheskie partii v politicheskoj sisteme Ispanii [Nationalist parties in the political system of Spain]. *Latinskaja Amerika – Latin America*, 11, 62. [in Russian]
- Narumov, B. P.** (1987). *Galisijskij jazyk v XIX v. Formirovanie romanskih literaturnyh jazykov. Sovremennyj galisijskij jazyk [Galician language in the 19th century. Formation of Romance literary languages. Modern Galician language]*. M. : Nauka, 166. [in Russian].
- Khenkin, S.** (1993). *Ispaniya posle diktatury (sotsialno-poli-ticheskie problemy perekhoda k demokratii) [Spain after the dictatorship (socio-political problems of the transition to democracy)]*. M. : Nauka, 200. [in Russian].
- Antuña Souto Carlos, A.** (2000). El nacionalismo gallego (1916-1936). Una madurez inconclusa Espacio. *Tiempo y Forma*, 13, 415-440. [in Spanish].
- Cotarelo, R.** (1992). Valores y principios de la Constitucion de 1978. *Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986)*, 163-201. [in Spanish].
- Bastos Boubeta Miguel Anxo.** (2009). *El nacionalismo gallego. Crítica*, 961, 50-55. [in Spanish].
- González Calleja, E.** (2005). *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*. Madrid : Alianza Editorial, 463. [in Spanish].
- Ley Orgánica 1/1981, de 6 de abril, de Estatuto de Autonomía para Galicia.** *Boletín Oficial del Estado*, 101, 28/4/1981, 8997- 9003. [in Spanish].
- Ley de 11 de julio de 1984 de creacion de la compañía de radio-television de Galicia.** *Boletín Oficial del Estado*, 139, 11/6/1985, 17745-17748. [in Spanish].
- Ley de 9 de diciembre de 1983, reguladora del consejo asesor de RTVE en Galicia.** *Boletín Oficial del Estado*, 13, 15/1/1985, 1120 -1121. [in Spanish].
- Powell, Ch.** (2001), *Espana en democracia. 1975 – 2000*, Barcelona : Plaza Janez, 685. [in Spanish].
- Prego, V.** (1995). *Asi se hizo la Transicion*. Barcelona : Plaza Janez, 690. [in Spanish].
- Suárez Ramón Máiz.** (2000). "España" y "Estado español" en el discurso político del nacionalismo gallego histórico (1886-1993). *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, 4, 171-208. [in Spanish].

Статтю надіслано до редколегії 18.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.11.2020 р.

Ольга Колястрок

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>
ResearcherID: publons.com/researcher/3308378/olha-kolyastruk/

Олександр Колястрок

Інститут історії України НАН України
кандидат історичних наук, науковий співробітник(Україна)
e-mail: york223@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7520-9157>
ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3446670/oleksandr-koliastruk/>

Радянські політичні ритуали і практики повсякдення

Анотація. Метою статті є аналіз радянських політичних ритуалів і повсякденних практик, що склались під їх впливом. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальних і спеціально-історичних методах пізнання минулого з залученням методів соціокультурної та політичної антропології. Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше проаналізовано роль радянських політичних ритуалів різного типу у становленні норм і практик радянського повсякденного життя; виявлено впливовість радянської ритуальної культури у зміцненні радянського режиму. Масові календарні свята-ритуали (День Жовтневої революції, День солідарності трудящих) не тільки означали нову еру в історії, а й нівелювали сакральність християнського циклу (Різдво Христове – Великдень). Простежено еволюцію не лише формальної організації радянського ритуалу (від інсценування-імітації через карнавалізацію до монументальної наративізації), а й вдосконалення його змістового наповнення (номінація – сакралізація – монументалізація – меморіалізація). Святкова комеморація від самого початку була покликана формувати радянську ідентичність і конструювати колективне минуле, задавати рамки колективної пам'яті. Офіційні ритуали поступово проникали і в повсякдення (святкові сімейні і товариські застілля, прибирання оселі, придбання обновок, вітальні листівки). **Висновки.** Радянські ритуали від їх зародження стали надійною ідеологічною зброєю, інструментом комуністичної індоктринації населення країни. Політичні ритуали відіграли визначальну роль у легітимації більшовицької влади, стали дієвим засобом її комунікації з суспільством, уможливили його консолідацію в рамках радянського політичного канону, мінімізували соціальну конфліктність, нівелювали відкрите невдоволення владою, сприяли формуванню ідеологічної одностайності. Радянські політичні ритуали поруч з репресивними методами прислужились створенню нової політичної реальності, уможливили її засвоєння і прийняття масами, сформували свідомість, стимулювали до відповідних політичних дій і практики повсякдення.

Ключові слова: ритуал, політичний ритуал, більшовики, повсякденне життя, повсякденні практики.

Постановка проблеми. Формування нового радянського ладу і зміцнення своїх керівних позицій були першочерговими завданнями, що їх мала розв'язувати більшовицька влада як засадничі. Відтак, радянське будівництво в усіх сферах мало наскрізний ідеологічний характер. По суті, атестувавши себе єдиною силою, спроможною швидко змінити країну, більшовики заходились усіма доступними засобами реалізовувати власний ідеал майбутнього. Не загасивши вогнищ громадянської війни й остаточно не здолавши національного спротиву колишніх імперських колоній, вони прагнули встановити суцільний контроль над усіма сферами життя, скерувати поступ країни і нав'язати свої ідеали. Для цього на додаток до репресивних методів, уже апробованих під час жовтневого перевороту і закріплення влади, була розроблена програма монументальної пропаганди, складником якої був ритуал, оскільки за його допомогою можна було наочно, доступно, зрозуміло і переконливо впроваджувати в суспільну свідомість потрібні ідеї. Завдяки добре продуманому і організованому дійству ритуали не лише опановували свідомістю неосвічених мас, а й закріплювалися в ній, ставали чинниками поведінки у буденному житті і відкладали у пам'яті відповідні символи.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Ритуал як соціокультурне явище здавна знаходиться в полі інтересів етнологів, істориків, політологів, культурних антропологів, соціологів. Можна виділити кілька підходів до з'ясування сутності його дієвості не лише в

архаїчних культурах, де він первинно постав, а й у зрілих суспільствах. Дослідники первісної культури, міфології та релігії М. Еліаде, В. Топоров, Дж. Фрезер вказували на визначальну роль ритуалу в сакралізації ключових для життя первісної спільноти явищ. У концепціях структурної антропології та функціоналізму аналізували ритуал етнологи А. Редкліф-Браун, К. Леві-Строс, Б. Малиновський. Втім перший комплексний аналіз соціально-політичних функцій ритуалу був здійснений соціологом Е. Дюркгеймом, який відзначив його консолідуючий, інтегруючий та аксіологічний потенціал. Культурологу К. Гірцу йшлося про значимість ритуальних практик для соціальної комунікації та культурної символізації. Важливими для розуміння перформативної дії ритуалів є напрацювання К. Вульфа, І. Гофмана, П. Бурдьє, Р. Коллінза, Ю. Прозорової. Оригінальну ретроспективно-прогностичну аналітику радянських і пострадянських ритуалів запропонував Г. Мусіхін.

На роль ритуалу в радянській політичній культурі звернули увагу соціологи Ю. Левада, Б. Дубін, Л. Гудков під час реалізації спеціального проекту «Радянська проста людина» (1989-1999 рр.). На особливу увагу заслуговує праця російського культуролога В. Глебкіна «Ритуал в радянській культурі» (М., 1998), в якій він здійснив семантичний аналіз театралізованих інсценувань 1920-х рр., а також масових заходів (демонстрацій, мітингів, спортивних свят, з'їздів) від раннього сталінського до брежнєвського часу.

Серед сучасних українських авторів відзначимо напрацювання політологів О. Заславської, С. Кривенка, Ю. Малиновської, М. Юрія. Знана українська лінгвістка Л. Масенко присвятила увагу радянським мовленнєвим практикам (офіційним і буденним), а її колега О. Калиновська спеціально виокремила феномен вербального ритуалу на прикладі пізньорадянського часу.

З історичних досліджень вартує виокремити праці С. Єкельчика «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (К., 2008) та «Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни» (К., 2018). Якщо у першій з названих книг автор застерігає від спрощеного пояснення ідеологічної ситуації в УРСР як наслідку суто московської окупації, ілюструючи численними прикладами про адаптивну й мобілізаційну функцію радянських ритуалів, то в другій – напряду ставить ритуали спеціальним предметом авторського аналізу повоєнного повсякдення (1943-1953 рр.). Дослідник системно розкриває форми і змісти повсякденних радянських ритуалів. Показує, які цілі мала влада, впроваджуючи той чи інший ритуал, як домагалася його результативності при наступних повторях. З іншого боку, автор показує, як люди, прагнучи вижити, намагались уникнути участі в ритуалі або удавали слухняність у разі неприйнятності чи обтяжливості.

Мета статті полягає в аналізі радянських політичних ритуалів і повсякденних практик, що склались під їх впливом.

Виклад основного матеріалу. Політичний ритуал, за класичним визначенням, являє собою стандартизований повтор дій, політично значущих, ідеологічно санкціонованих і драматично інсценізованих, з метою регулярного підтвердження й зміцнення соціально-політичного устрою.

Політичні ритуали через їх видовищний аспект влада експлуатує, передусім, в традиційних суспільствах або в постреволуційних ситуаціях невизначеності, маючи їх за зручний інструмент залучення мас до сприйняття нових реалій, які потребують забезпечення стійкої легітимізації. Легітимність при цьому тлумачиться як здатність системи підтримувати віру населення в те, що існуючі політичні інститути найбільш відповідні інтересам суспільства. На неподільність міфу і ритуалу вказував ще Е. Кассіер, який розглядав міф як епічну, а ритуал – як драматичну сторони однієї медалі, стверджуючи, що ритуал є «життєвим принципом» міфу. Міф і ритуал утворюють «взаємовигідну політичну коаліцію»: перший наділяє другий легітимністю, а другий, в свою чергу, забезпечує першому механізм підтримки в повсякденному житті, чи то стійкий наратив, чи монументальна пропаганда чи якась форма афективного залучення [Мусихин, 2015 : 101].

Відтак політичний ритуал є процесом узаконення влади і засобом політичної комунікації. Свого часу К. Гірец зауважив на тому, що правляча еліта у складно організованому суспільстві вдається до символічних форм, які не тільки виражають сам факт її правління, а й легітимізують його: «Не важливо, наскільки демократичним чином члени еліти були обрані (почасти не дуже демократичним), вони виправдовують своє існування і оформлюють дії у такі форми як церемонії, інсигнії, передання, формальності, збірки історій, які вони або успадкували від попередньої влади, або, у більш революційних ситуаціях, винайшли спеціально» [Гірец, 2004 : 112]. Саме після жовтневого перевороту з'явилась настанова на створення власних комуністичних ритуалів, що мали протистояти релігійним. Сенс цілком прозорий: як релігійні ритуали робили видимою єдину сакральну спільноту – Християнську Церкву, так і більшовицькі ритуали мали підтвердити наявність нового сакрального утворення – держави Рад.

Театралізований ритуал мав створити і просувати в маси в доступній формі нову історичну міфологію, подавати спрощену соціологічну схему соціальної справедливості і

класової боротьби. Підкреслимо, що настанову театралізації життя обстоювали лідери Пролеткульту. В ранньорадянський період більшовики практикували «революційні інсценування», до яких поруч із пролеткультівцями залучали митців-авангардистів (до прикладу, М. Бойчука – у Києві, К. Малевича – у Вітебську, О. Екстер – в Одесі, В. Татліна – в Москві, Д. Бурлюка – у Петербурзі). Ці грандіозні театральні вистави, в яких могли брати участь від кількох сотень до кількох тисяч людей, вражали і масштабами дійства, і режисурою, і декоруванням (скажімо, під час святкування першої річниці штурму Зимового палацу всі будинки на Палацовій площі були суцільно задрапіровані кумачем). За цією монументальністю і епічним характером, на думку В. Глебкіна, крилося «прагнення зняти перепони між театральною виставою і життям, між глядачем і актором, і в такий спосіб наповнити театр пафосом і пристрастю вируючого життя, а життю надати яскравість, насиченість і сакральну значущість театральної дії» [Глебкін, 1998 : 74-75].

За аналітикою Е. Дюркгейма та І. Гофмана, ритуал являє собою сформований взаємно сфокусованими емоціями і увагою механізм, який щохвилини продукує учасниками взаємодії нову реальність. У ритуалі, відповідно, немає «глядачів» як сторонніх спостерігачів чи байдужих перехожих. Він обов'язково передбачає ту або іншу форму залучення, а не просто глядацького сприйняття.

На відміну від суто вербальних форм комунікації ритуали являли собою соціальні композиції, в яких встановлюється порядок та ієрархія у спільному соціальному дійстві та його інтерпретації. Відбувається взаємодія як соціальною драматургією запрограмована на результат: «Виконавці і публіка, перед якою вони стараються, діють так, наче між ними існує мовчазна домовленість підтримувати певну рівновагу і згоду. Ця рівновага тримається почасти на несвідомій моральній пізнавальній згоді не вводити один одного в оману надто сильно, тому що створювані людьми ефекти і враження – це, зазвичай, єдиний шлях пізнання іншого, його намірів і діяльності» [Гофман, 2000 : 196]. Діючі ритуально люди своєю тілесністю вносять у соціальну ситуацію «більше», ніж проста мовна комунікація. Це «більше» закладено в матеріальності тіла і в екзистенції людини. У ритуалах завдяки інсценуванню долаються відмінності і створюється спільність. Відбувається це не тільки комунікативно-мовним, а й тілесно-матеріальним чином. Люди інсценують себе, своє ставлення до інших і створюють соціальне [Вульф, 2010 : 23-24]. Ритуал, як інсценування з емоційним зарядом і динамікою людського тіла, надається до організації переходу (ініціації) особи всередині спільноти і між спільнотами. Як про це на початку ХХ ст. висновкував американський філософ і соціолог Дж. Мід: «...соціально-психологічні налаштування інших людей піддаються генералізації, з'являється «усуспільнений інший» (the generalized other), уявний в поняттях «народ», «мораль», «Бог», «суспільство» тощо» [Мід, 2000 : 77]. Цей «усуспільнений інший» і є наслідком реалізації супер-завдання режисерського задуму, асоціюється з формуванням загальних абстрактних правил поведінки, дотримання яких підтримує існування цього суспільства як цілого.

На середину 1920-х рр. масові театралізації практично вичерпали себе. Основними формами відтоді стали демонстрації, марші, триумфальна хода, в яких мала відобразитись монолітність і одностайність, потуга і енергійність, сила і впевненість. Досягаючи стабілізації та стійкості переважно за допомогою репресій, влада дедалі вдавалась до масових політичних заходів, аби переконати, що «жити стало краще, жити стало веселіше». Офіційна карнавалізація мала погасити спротив і розвіяти сумнів. Так насаджувався дискурс радості і щастя, натомість незадоволених можна було маркувати «чужими», незгодні потрапляли в розряд «ворогів народу». К. Вульф розкривав цей механізм таким чином: «Оскільки ритуальна композиція запрошує до «підігрування», то вона веде до того, щоб прийняти артикульовані в ній порядок і відносини влади. Той, хто не приймає запрошення «підіграти», виділяється, виключається і може стати цапом-відбувайлом і тим самим набути проєкції негативності і насильства» [Вульф, 2010 : 26].

Для переконливості масовим заходам надавали ознак народного гуляння, використовувалася трансформована на радянський лад обрядовість (до прикладу, після заборони Різдва ялинка як обов'язковий атрибут свята з ініціативи П.Постишева у 1934 р. була реабілітована в новій іпостасі – «новорічної» ялинка). Навіть у стереотипні партійні з'їзди і урядові наради стали вводити додаткові ритуальні елементи: вітання піонерів, рапорти передовиків, зачитування звернень трудящих тощо. Поступово в менталітеті і повсякденній культурі стали мирно сусідити колись несумісні явища і практики. Радянські святкові ритуали розширювали свій ареал і тривалість. Вже до початку Другої світової війни «жовтневі» і «травневі» свята ввійшли в норму

Усі найбільш значимі ритуали, включаючи політичні, мають тричленну структуру: спочатку вони передбачають відокремлення учасників ритуалу від повсякденного життя («обраність» і

«довіра»), потім їх переміщення у надзвичайні умови («ініціація» і «сакралізація») й, нарешті, повернення в повсякденність, але вже в якості «посвячених».

Радянські ритуали стали насаджувати і через родинні звичаєві практики. Для цього цілком придатними були механізми елементарної матеріальної тріади повсякденності (їжа – одяг – житло), яка системно підпадала під вплив державної ритуалістики. Оновлення чи прибирання помешкання «до свята», придбання обновок скеровувалось радянським календарем. З року в рік дедалі більше виграшно вводився привабливий «гастрономічний» елемент: багаті буфетні ятки у день виборів, додаткові продуктові пайки, поява дефіциту напередодні свята. З іншого боку, доступність дефіцитних товарів і послуг напередодні «червоного дня» календаря (від «Советского шампанского», майонезу, горошку, «Московської» ковбаси до отримання ключів від квартири) мала спрацьовувати на ефект близькості народу і правлячої верхівки, «батьківську» турботу влади.

Ритуал неминуче корегувався профанним: від вуличного розпивання «чекушки» біля вантажівки з закинутими в її кузов гаслами і транспарантами та пивних забігайлівок люди все частіше стали повертатися до налагодженого сімейного чи невимушеного товариського застілля. Бенкети після урочистих демонстрацій наповнювались родинною і довірливою атмосферою (спільні спогади, співання пісень, ігри з дітьми, жарти). Так державні і політичні події отримували «домашню» прописку, приживлювались і ставали «народними» й «своїми» поруч з днями народження, весіллями, витісняючи (чи утискуючи) релігійні свята. Поширення ритуальної норми на приватну сферу буття шляхом привласнення обернулось її етатизацією (до прикладу, обов'язкове для молодят покладання квітів до пам'ятника Леніну, меморіалу героїв війни, до Вічного вогню). «Регулярність святкового ритуалу, – говорить Мусихін, – надає людському життю певний ритм, який одночасно суголосний з повсякденністю і виходить за її межі, оскільки значущі політичні річниці відзначаються щороку, хоча першоджерело цієї події може відстояти від нас вже на століття» [Мусихін, 2015 : 104]. Така політична експансія державного розмивала межі приватного, уможлиблювала маніпулювання суспільством на рівні щоденного життя.

Більшість дослідників визнають, що засадничими функціями політичного ритуалу є 1) формування стереотипів поведінки; 2) закріплення однодумства; 3) запобігання соціальним конфліктам; 4) маніпулювання ціннісними орієнтирами; 5) соціально-психологічна легітимація влади.

Сучасні політичні антропологи наполягають на драматургічному чиннику політичного ритуального дійства: «...це особливі соціальні практики, які не можна ототожнювати зі звичками, обрядами, традиціями, через їх особливий перформативний ефект, який виникає завдяки регулярному повторюванню заздалегідь засвоєних знакових дій з очевидним «драматургічним» навантаженням» [Мусихін, 2015 : 99]. Відтак соціолог І. Гофман вважав, що для комплексного аналізу соціальної історії, окрім традиційних технічного, структурного, політичного і культурного підходів слід використовувати і драматургічну перспективу, що дозволить не лише розпізнати ролі, побачити маски, але й з'ясувати скриті смисли соціальної драматургії. Він наголошував, що соціалізація передбачає виконання відповідних ролей і сценаріїв, які часто бувають накинутими і примусовими. Людина, аби вижити мімікрує: «Життєва практика людини театралізується. І тут її в першу чергу починає цікавити проблема, аморальна за своєю суттю, створення видимості, переконливого для інших враження, ніби в її діях дотримані всі норми моралі і законності. Саме тому повсякденне життя часто робить зі звичайних людей досвідчених знавців сценічної майстерності» на політичній арені. Прикметно, що епіграфом до своєї фундаментальної праці «Представлення себе іншим у повсякденному житті» він взяв слово іспанського філософа Дж. Сантаяни, фрагмент дозволимо собі процитувати: «Живі організми, стикаючись з зовнішнім середовищем, змушені набувати захисну оболонку, і ніхто не протестує проти таких оболонок на тій підставі, що вони, мовляв, не головні їх частини» [Гофман, 2000 : 27]. Так і в учасників конструйованого радянського соціуму з'являлася захисна маска, наростала рятівна мушля, оскільки «структури «порядку взаємодії» формується під впливом протилежних сил, що діють на виконавців. З одного боку, їх повсякденне життя обплутане моральними обмеженнями, так що вони суб'єктивно і об'єктивно перебувають в сфері моральних відносин. З іншого боку, кожна людина в круговороті повсякденних справ рано чи пізно стикається з ситуацією, коли для користі справи потрібно сконцентрувати і трошки підправити враження (тобто вдатися до маніпуляції), вироблені її діями на інших. Ділові дії по суті перетворюються тоді в «жести», адресовані аудиторії» [Гофман, 2000 : 196-197].

Висновки. Ритуали як колективна символічна дія лежать в основі конструювання соціальної і політичної реальності (К. Вульф, І. Гофман). Вони одночасно і виражають, і формують характер реального світу. Вони формують його, виховуючи в людині певні схильності, здібності, навички, звички, обов'язки, які надають мотивації і сталості її діяльності та її досвіду. Соціальні теоретики схильні аналізувати ритуал як консервативне утворення, що передбачає

поклоніння традиціям, закладеним у глибокій давнині, як механізм відтворення соціальної структури в тому вигляді, як вона існувала завжди. Втім радянський політичний ритуал був динамічним – маючи стійкий ідеологічний стрижень, вдосконалювався під тиском досвіду його практичного засвоєння. Політичне повсякденне життя радянської людини формувалось як досвід засвоєння ланцюжка політичних ритуалів інтеракції.

Радянські ритуали від їх зародження стали надійною ідеологічною зброєю, інструментом комуністичної індоктринації населення країни. Політичні ритуали відіграли визначальну роль у легітимації більшовицької влади, стали дієвим засобом її комунікації з суспільством, уможливили його консолідацію в рамках радянського політичного канону, мінімізували соціальну конфліктність, нівелювали відкрите невдоволення владою, сприяли формуванню ідеологічної однаковості. Радянські політичні ритуали поруч з репресивними методами прислужились створенню нової політичної реальності, уможливили її засвоєння і прийняття масами, сформували свідомість, стимулювали до відповідних політичних дій і практики повсякдення.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку. Висловлюємо також подяку Центральному міжрегіональному відділу Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах УІНП за можливість апробувати напрацювання на семінарі-тренінгу для освітян та працівників культури на тему «Декомунізація свідомості» з циклу «Декомунізація – дерадянізація – деколонізація».

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Вульф, К.** (2010) .Производство социального: ритуал, эмоции, воспоминания *Журнал социологии и социальной антропологии*. Т. 8 (3), 23-50.
- Гирц, К.** (2004) *Интерпретация культур*. Москва : РОССПЭН, 560 с.
- Глебкин, В.В.** (1998) *Ритуал в советской культуре*. Москва : «Янус-К», 168 с.
- Гофман И.** (2000). *Представление себя другим в повседневной жизни*. Москва : КАНОН-пресс-Ц, 304 с.
- Мід Дж. Г.** (2000) *Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста*. Київ : Український Центр духовної культури, 416 с.
- Мусихин, Г.И.** (2015) «Блеск и нищета» политических ритуалов. *Журнал политической философии и социологии политики «Полития. Анализ. Хроника. Прогноз»* (2), 98-109 DOI: 10.30570/2078-5089-2015-77-2-98-109

Ольга Коляструк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Александр Коляструк

Институт истории Украины НАН Украины
кандидат исторических наук, научный сотрудник (Украина)

Советские политические ритуалы и практики повседневности

Аннотация. Целью статьи является анализ советских политических ритуалов и повседневных практик, сформировавшихся под их влиянием. **Методология исследования** основана на общих и специально-исторических методах изучения прошлого с использованием методов социокультурной и политической антропологии. **Научная новизна** работы состоит в том, что впервые проанализирована роль советских политических ритуалов разного типа в становлении норм и практик советской повседневной жизни; определено влияние советской ритуальной культуры в укреплении советского режима. Массовые календарные праздники-ритуалы (День Октябрьской революции, День солидарности трудящихся) не только знаменовали новую эпоху в истории, но и нивелировали сакральность христианского цикла (Рождество Христово – Пасха). Прослежена эволюция не только формальной организации советского ритуала (от инсценировки-имитации через карнавализацию к монументальной нарративности), а и усовершенствование его смыслового наполнения (номинация – сакрализация – монументализация – мемориализация). Праздничная коммеморация изначально была призвана формировать советскую идентичность и конструировать коллективное прошлое, определять рамки коллективной памяти. Официальные ритуалы постепенно проникали и в повседневность (праздничные семейные и дружеские застолья, уборка дома, приобретение обновок, поздравительные открытки). **Выводы.** Советские ритуалы от их сождания были надежным идеологическим оружием, инструментом коммунистической индоктринации населения страны.

.....
Политические ритуалы сыграли определяющую роль в легитимации большевистской власти, стали действенным способом ее коммуникации с обществом, содействовали его консолидации в рамках советского политического канона, снизили социальную конфликтность и открытое недовольство властью, содействовали формированию идеологического единства. Советские политические ритуалы вместе с репрессивными методами послужили созданию новой политической реальности, содействовали ее усвоению и принятию массами, сформировали сознание, стимулировали определённые политические поступки и практики повседневности.

Ключевые слова: ритуал, политический ритуал, большевики, повседневная жизнь, повседневные практики.

Olha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Oleksandr P. Koliastruk

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine
PhD (History), Researcher (Ukraine)

Soviet Political Rituals and Daily Practices

Abstract. *The purpose of this article is the analysis of the Soviet political rituals and daily practices that developed under their influence. The methodology of the research is based on the general and special historical methods of cognition of the past involving the methods of socio-cultural and political anthropology. The scientific novelty of the paper consists in the fact that the role of various Soviet political rituals in establishing of the norms and practices of the Soviet daily life has been analyzed for the first time and the influence of the Soviet ritual culture in the Soviet regime strengthening has been found. Mass calendar holidays-rituals (October Revolution Day, Workers' Solidarity Day) not only marked a new era in the history, but also leveled the sacredness of the Christian cycle (Christmas – Easter). Evolution of the formal organization of the Soviet ritual (from staging-imitation through carnivalization to monumental narrativization) and improvement of its semantic content (nomination – sacralization – monumentalization – memorialization) have been traced. From the beginning, festive commemoration was meant to form the Soviet identity, design the collective past and set the framework of collective memory. Official rituals gradually penetrated into the daily life (family and friendly holiday feasts, house cleaning, novelties purchase and greeting cards). Conclusions. From the beginning, the Soviet rituals were a reliable ideological weapon, an instrument of the communist indoctrination of the country's population. Political rituals played a major role in legitimization of the Bolsheviks power, became an effective means of communication with society, enabled its consolidation within the framework of the Soviet political canon, minimized the social conflicts, leveled open dissatisfaction with the governmental authorities and assisted in the formation of ideological unanimity. Along with repressive methods, the Soviet political rituals served to create new political reality, enabled its acceptance by the masses of people, formed consciousness, encouraged relevant political actions and practices of the daily life.*

Key words: ritual, political ritual, the Bolsheviks, daily life, daily practices.

References:

- Vulf, K.** (2010). Proizvodstvo sotsialnogo: ritual, emotsii, vospominaniya [Production of the social: ritual, emotions, memories] *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii - Journal of Sociology and Social Anthropology*. T. 8 (3), 23-50. [in Russian]
- Girts, K.** (2004) *Interpretatsiya kultur* [The Interpretation of Cultures]. Moskva : ROSSPEN, 560 s. [in Russian]
- Glebin, V.V.** (1998). *Ritual v sovetskoy kulture* [The Ritual in Soviet culture]. Moskva : «Yanus-K», 168 s. [in Russian]
- Gofman I.** (2000) *Predstavlenie sebya drugim v povsednevnoy zhizni* [The Presentation of Self in Everyday Life]. Moskva : KANON-press-Ts, 304 s. [in Russian]
- Mid Dzh. Gh.** (2000). *Dukh, samistj i suspiljstvo. Z tochky zoru socialjnogho bikheviorysta* [Mind, self and society. From the Standpoint of a Social Behaviorist]. Kyjiv : Ukrajinjskij Centr dukhovnoji kuljture, 416 s. [in Ukrainian]
- Musikhin, G.I.** (2015) «Blesk i nishcheta» politicheskikh ritualov [«Shine and poverty» of political rituals] *Zhurnal politicheskoy filosofii i sotsiologii politiki «Politiya. Analiz. Khronika. Prognoz» - Journal of Political Philosophy and Sociology of Politics "Politics. Analysis. Chronicle. Forecast"* (2), 98-109 DOI: 10.30570/2078-5089-2015-77-2 [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 21.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.11.2020 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 9303.85(47+57):39(47.44)"20"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-75-82>**Наталка Жмуд**

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: zmudnataлка@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3419665/zmud-nataлка/>**Образи «радянського» та «радянськості» у культурному ландшафті Вінниччини
(за польовими етнографічними матеріалами)**

Анотація. Метою статті є аналіз образів «радянського» та «радянськості» у візуальних об'єктах культурного ландшафту Вінниччини на основі польових етнографічних матеріалів, зібраних в процесі колективних та індивідуальних експедицій студентами факультету історії, права і публічного управління та викладачами кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського у 2018-19 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації і здійснюється в міждисциплінарній площині – у розрізі «культурландшафтного» (в контексті антропології простору) і пам'яттєвого дискурсу та методології візуальної антропології. **Наукова новизна** роботи полягає у спробі розведення понять «радянське» і «радянськість». Шляхом аналізу візуальних об'єктів культурного ландшафту авторка простежила органічне поєднання об'єктів матеріальної культури (топоніміка, символіка, різнофункціональна архітектура, транспортні засоби, меморіальні місця тощо) з різновидами людських практик (щоденні, ритуальні, символічні, мистецькі тощо), акцентуючи на зв'язку візуалізації з когнітивною формою пізнання, що підкреслює соціокультурні особливості при створенні та розумінні цих візуальних образів. Дослідниця торкнулася також питання труднощів (не)зчитування образів «радянського» та «радянськості» у візуальному просторі, їх (не)сприйняття та (не)переосмислення різними поколіннями. **Висновки.** Перспективність окресленої теми є важливою не лише в науковій, а й суспільній площині, що увиразнює її прикладний вектор. Оскільки головною метою візуального в радянський час було досягнення гомогенності та уніфікації суспільства у всіх його сферах, тому ключові завдання сучасного «культурландшафтного» дискурсу – це трансформація культурного ландшафту в бік конструювання свого «обличчя» з чіткою локальною ідентичністю його мешканців та увиразненням «індивідуалізації» простору для репрезентування соціокультурної гетерогенності. Це й повинно визначити модус формування, насамперед, його туристичної привабливості для «інших» та комфортності для «себе».

Ключові слова: культурний ландшафт, «радянське», «радянськість», польові етнографічні матеріали, Вінниччина.

Постановка проблеми. Одним із мейнстримних напрямків у науковому гуманітарному дискурсі, зокрема, в його суспільно-історичному контексті, є вивчення радянського минулого, яке резонує й сьогодні. В радянський час відбулась соціалізація більшої частини дорослого населення сучасної України. За результатами останніх соціологічних опитувань, практично третина населення ностальгує за СРСР. До того ж, значна частка серед них – це молодь, яка народилася вже у пострадянський період.

З огляду на це, актуалізувалися студії пам'яті, які ставлять за мету вивчення пам'яті як культурного явища, соціальної практики, психічно-ментальної складової людської самосвідомості, що є детермінантом культурної ідентичності, історичної (само)свідомості та національної тотожності особи / спільноти. У з'ясуванні пам'яттєвих смислів, комунікативних кодів опису / пригадування минулого вагоме місце посідає візуалізація.

У пам'яті міцно й довго тримається, насамперед, те, що постійно перед очима. Виразніше «побачити» й «зчитати» залишки радянського минулого у візуальних образах (видимій формі чи прихованих контекстах) уможлиблює саме «культурландшафтний» дискурс в контексті антропології простору, оскільки він дозволяє поєднати матеріальні об'єкти із різноманітними моделями поведінки та їх проекціями в колективній та індивідуальній пам'яті.

Аналіз джерел та останніх досліджень. В пострадянський період представники різних спеціальностей почали працювати над цією проблематикою [Головаха, Панина, 1994], [Каганский, 2012] та ін., торкаючись лише окремих її аспектів. Але означена проблема не увиразнювалась у предмет спеціального дослідження. Останніми роками активізувались міждисциплінарні студії [Киридон, 2016], [Гримич, 2017], [Полек, Брайченко, Годованська, 2019], що уможливають за допомогою поєднання різних методологічно-методичних принципів препарувати проблему комплексно й у сучасних українських реаліях виходити на нові якісні рівні її осмислення.

Основною джерельною базою дослідження стали раніше не публіковані польові матеріали, зібрані студентами й викладачами факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Мета статті. У дослідженні авторка поставила за мету на основі першоджерел та наукових праць відстежити та проаналізувати найбільш «живучі» образи «радянського» та «радянськості» у візуальних об'єктах сучасного культурного ландшафту Вінниччини крізь призму їхньої взаємодії.

Виклад основного матеріалу. «Антропологічна парадигма» культурного ландшафту уможливила розуміння того, що довколишнє не просто сприймається, а моделюється свідомістю людини, тобто окреслюється й наділяється певними змістами залежно від місця й ролі у її житті [Гримич, 2017]. Тобто інтерпретація та аналіз смислів передбачає розуміння контексту, яким ці смисли були породжені. При цьому важливо враховувати ефект взаємодії візуального і соціального як поєднання модусу «візуального конструювання соціальності» і модусу «соціального конструювання візуальності» (за В. Дж. Т. Мітчел).

Вивчення радянського минулого у візуальних об'єктах культурного ландшафту є дуже важливим джерелом для розуміння сутності радянського з огляду на те, що метою дзеркальності повсякденного і візуального в радянський час було досягнення гомогенності та уніфікації суспільства. Ключовим завданням є зрозуміти: як, ким і з якою метою формувався й споживався образ радянського.

Але на сьогодні не все «радянське» є «видимим», тому не відразу діагностується як «радянське» за своєю природою. Часто воно завуальовується під інші, а інколи навіть декларативно протилежні образи й світоглядно-поведінкові конструкти, продовжує мімікрувати, тому є вкрай небезпечним.

Вважаємо, що більш коректно говорити про два взаємопов'язаних, але не тотожних дискурси радянського минулого – «радянське» і «радянськість».

Так, у поняття «радянське» вкладаємо, насамперед, ті візуальні об'єкти з радянських часів, певна частина з яких має виразні ознаки комуністичного тоталітарного режиму, була декомунізована чи ще підлягає декомунізації [Закон України, 2015]. До таких об'єктів відносимо знакову символіку, топоніміку, пам'ятники, фото і плакати пропагандистського характеру, назви підприємств, установ та організацій на честь комуністичних діячів.

Під «радянськістю» розуміємо приховану, завуальовану радянську семантику вже у пострадянських візуальних об'єктах, але які створені за радянськими принципами та канонами.

Є сподівання, що розмежування категорій «радянського» та «радянськості» дозволить краще відстежувати автентичну природу власне «радянського», труднощі (не)зчитування якого полягають також у відсутності чітких критеріїв діагностування цієї природи. А також протистояти подальшому конструюванню світоглядно-поведінкових практик за радянськими лекалами.

Аналізуючи радянську спадщину, маємо також враховувати, що минуле здебільшого є конструктом пам'яті. Візуалізуючи об'єкти в контексті пам'яттєвого дискурсу, важливо враховувати двоїсту природу образно-символічного простору: його створення / фіксація в радянську добу (він є продуктом конкретного періоду) і відтворення / конструювання спогаду про нього в пострадянський період з іншою контекстною складовою. Спогади і відповідне потрактування візуальних образів минулого особами, які мали реальний досвід проживання в Радянському Союзі, й наступних поколінь мають відмінні характеристики.

Безпосередні учасники формують образ минулого з апелюванням до досвіду, емоційного стану, інших характеристик індивіда. Натомість покоління пострадянського виховання формуватиме «спогад про спогад» або «спогад-інтерпретованого» (в розповідях, підручниках, ЗМІ тощо). Тому труднощі зчитування природи «радянського» простежуються ще й у суб'єктивному «баченні» кожного окремого індивіда [Полек, Брайченко, Годованська, 2019].

Наріжним питанням залишається з'ясувати, чому ґрунт для трансформацій «радянського» (особливо «радянськості») є ще досить плідним, і чи вбачаємо ми у цьому небезпеку.

З цією метою у 2017-2018 н. р. під час етнографічної експедиції викладачами й студентами факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було зібрано польові матеріали у 104 населених пунктах Вінниччини [РФ ННЛЕ]. Основними завданнями було провести фото-, відео-

фіксацію всіх об'єктів різних сегментів простору (громадські будови і установи; промислові об'єкти; гуртожитки; дошка пошани; вокзали, зупинки і транспортні засоби; пам'ятники тощо) із зазначенням назви населеного пункту, вулиці, офіційної назви об'єкту та його юридичної адреси, де ведеться обстеження та підготувати списки декомунізованих топонімів та візуальних об'єктів. Увага дослідників зосереджувалася, насамперед, на особливостях планування простору, місці розташування, назвах, оформленні, наповненні простору, дрес-кодів працівників, коменоративних практик біля пам'ятників тощо.

Як засвідчили результати досліджень, найуспішніше декомунізовано топоніми (назви населених пунктів, вулиць, громадських установ та організацій) й місцеву символіку.

Десь у третині обстежених пунктів нам все ж вдалося зафіксувати об'єкти комуністичного походження (пам'ятники або їх рештки; геральдичні знаки; назви, пов'язані з комуністичними керівниками та героями, річницями Жовтневого перевороту тощо). Переважно вони зустрічаються на різних типах громадських споруд в контексті тих чи інших частин архітектури (барельєфах, мозаїках, фресках, настінному розписі, меморіальних дошках). Але як елементи архітектури та образотворчого мистецтва радянської доби становлять мистецьку цінність, тому декомунізації не підлягають. З'ясувати причини, чому ж все таки вчасно не відбулася декомунізація тих об'єктів, які підлягають списку, не вдалося.

На деяких промислових підприємствах та функціонуючих приміщеннях колишніх колгоспів (контора, ферма, комора тощо) нам вдалося зафіксувати кілька прикладів «радянського» інтер'єру – плакати-«ляльки» щодо охорони праці, техніки безпеки та плакати-інструктаж до роботи. Вони розроблялися в СРСР на початку індустріалізації для недосвідчених робітників, яких варто було забезпечити від травм. Такі плакати могли слугувати навіть тим робітникам, які не вміли читати [Інтернет-видання «Історична правда», 2013]. Досить частим явищем стали радянські пропагандистські плакати щодо дотримання здорового способу життя та систематичних занять спортом, а також новорічні плакати-оголошення із традиційними образами Діда Мороза, й Снігурки, які візуально відображали досягнення та гордість радянського народу у різні періоди (ялинка із зіркою, ракета, космонавт, прикордонник, олімпійський ведмідь тощо). У текстах щорічно переправляються лише рік та дата проведення балу-маскараду. Оскільки плакатами продовжують користуватися, то їх також треба до уваги у процесі формування когнітивно-поведінкових практик.

Набагато важче саме через прихований характер радянської семантики виявилось зчитувати образи «радянськості». Йдеться, насамперед, про концепцію організації публічних місць «по-радянськи» (за радянським зразком). Тобто, національними кольорами, зазвичай, маркуються місця, значимість яких, на думку або місцевої влади, або громадськості, треба підкреслити. У цьому контексті нерідко зустрічаємо абсурдність ситуації, коли в блакитно-жовтий колір фарбуються чисто побутові речі, предмети (лавки, ворота, огорожі біля громадських будов, установ й промислових об'єктів, транспортні засоби чи зупинки, дерева, бордюри, урни, асфальт тощо).

Припускаємо, що такі приклади засвідчують досить часто формальну, неусвідомлену заміну одних ідеологічних наративів на інші, що фактично є своєрідною мімікрією під «радянське». Труднощі переосмислення пов'язані з рядом взаємозалежних причин. З одного боку, після звільнення від тоталітарного тиску начебто прочитуються щирі, непідробні патріотичні почуття та настрої населення, свобода у їхньому вираженні. Хоча занепад ідеологій є загальносвітовим трендом, проте у пострадянській політичній культурі ідеології дискредитовані і девальвовані більшою мірою з іншої причини: люди перенасичились ідеологією в часи СРСР, і сьогодні вони хочуть свободи від будь-яких політичних ідей, політики загалом.

Радянський культурний ландшафт є похідним від каркасу адміністративного поділу. Сконструйований і організований не власне територіальними (горизонтальними), а владно-адміністративними відношеннями цей ландшафт має єдино характерний вектор – «центр-периферія» [Каганский, 2012 : 26]. Тому виразним проявом «радянськості» за так званим патерналістським «кремлівським» зразком є традиція симетрично насаджувати хвойні дерева перед адміністративними будівлями, що міцно увійшло в радянські практики планування простору перед важливими об'єктами державного значення після смерті Леніна та надання мавзолейній площі сучасного вигляду. Звичайно, тут має місце чисто раціональний підхід, адже хвойні дерева набагато витриваліші за листяні. Але наслідування непохитному «топосу Кремля» призводить до розуміння владних інститутів не як громадянсько-державного партнерства, а, передовсім, як недоторканих, священних, всемогутніх інстанцій, що мають право контролювати та диктувати свої правила одноосібно, почуватися господарями (власниками) країни. Тобто, йдеться про кодування образу «сакральності» влади, її обоження, а відтак – маркування з виразною біполярністю «влада-народ». Варто зазначити, що у народній традиції хвойні мають конотацію неповсякденного, святково-пафосного, ритуально-поминального, тобто вічного й недосяжного. Звідси насаджувати їх в приватному просторі завжди було табуованим, а в

.....
публічному стало чітко регламентованим. Символічність саме цих видів дерев підкреслює вічність хронотопу і концепту влади.

Контекст «сакральності» влади простежується у ще одному радянському атавізмі – червоному килимі, що у ряді випадків став трансформованим проявом «радянськості» – фарбування центральної частини сходів чи сцени в блакитно-жовтий колір. Звичайно, його етично-естетичне походження як символічного п'єдесталу успіху й багатства не є безпосередньо радянським. Але й до сьогодні особливо у державних установах та різних типах закладів має місце традиція застеляти червоний килим з метою підкреслити важливість місця, значимість гостей та урочистість заходів, що там відбуваються. Вона залишається своєрідним маркером «обраності», ідеологічно «зрежисованого» сценарію. Тому саме такий акцент все ж вважаємо радянським когнітивно-поведінковим конструктом. Згадуємо також конотацію достатку й забезпеченості, які мали килими і в приватному просторі радянської людини.

Незважаючи на те, що після ліквідації СРСР і зміни політичного й економічного ладу на початку 1990-х років використання дошок пошани на законодавчому рівні припинилося, вона продовжує існувати в сучасному культурному ландшафті як ще один промовистий образ «радянськості». Не будучи безпосереднім породженням радянської системи, можна говорити все ж про дошку пошани радянського типу, яка зародилася й розвивалася у дискурсі радянського соціалістичного змагання [Бакуменко, 2013]. Адже окрім прямої функції – демонстрації прикладів успішної повсякденної діяльності, мотивації і спрямування на успіх, вона є соціально активним інструментом управління масовою і індивідуальною свідомістю у запрограмованому ключі.

Звичайно, на сьогодні продовжує зазнавати поступової руйнації імперська біполярна парадигма. У нашому контексті це виявлялося в існуванні дихотомічної пари дошки пошани – так званої «дошки ганьби», або «чорної дошки», на яку заносилися імена й фото так званих шкідників радянської системи (п'яниць, прогульників, ледарів тощо). Але і сучасні дошки продовжують будуватися «по-радянськими». По-перше, вони мають агітаційно-пропагандистське навантаження (наявність державної символіки; проведення/відзначення біля них важливих державних та місцевих свят/заходів). По-друге, вони закладають основи деструктивного змагальництва і суперництва, результати якого, зазвичай, жодним чином не відображаються на статусі працівника-«передовика» (підвищенні зарплатні чи просуванні по кар'єрній драбині). Тобто дошка пошани фактично продовжує залишатися платформою лише формальної відзнаки, формуючи позицію залежного й слухняного конформіста-виконавця.

Виявом «радянськості», на нашу думку, є міцна традиція фарбування панелей у житлових, громадських та промислових приміщеннях у синій чи зелений колір. У Радянському Союзі зелену фарбу використовували для камуфляжу військової техніки та фарбування пасажирських вагонів на залізниці. Синій колір застосовували на автомобільних заводах – фарбували кабіни вантажівок ЗІЛ і ГАЗ. Грошей на ці галузі не шкодували і випускали фарбу у величезній кількості, тому обидва відтінки завжди були в продажу в доступній кількості. Існує також версія, що після Другої світової війни залишилося так багато невитраченої зеленої фарби, що за часів хрущовського будівельного буму з'явилося розпорядження використовувати військові запаси для оформлення новобудов. В зелений і синій фарбували не тільки під'їзди нових будинків, а й стіни в кухнях, туалетах і ванних кімнатах. Крім доступності, ці пігменти – самі концентровані, тому фарба на їх основі коштувала дешевше і витрачалася повільніше, ніж будь-яка інша. Також колір захищав від бруду, плісняви і приховував будівельні вади. А оскільки все було державною власністю, то кошти виділялися державою, вказівкою якої було фарбувати стіни у публічному просторі саме в ці два кольори [Цирулева, 2019]. Тому, окрім безпосереднього раціонального підходу, й на сьогодні прочитується другорядність місця й ролі окремої людини в конструюванні та облаштуванні громадського простору.

Проявом «радянськості» при облаштуванні сегментів внутрішнього простору громадських об'єктів (підприємств, організацій, військових частин, гуртожитків тощо) залишаються трансформовані «ленінські кімнати» у так звані «кімнати побуту». Попри їхню ніби-то формальну ліквідацію, ідейно вони продовжують функціонувати, насамперед, не скільки як кімнати для дозвілля та побутових потреб, а за впізнаваними ідеологічними патернами – об'єднують колектив під ідейними гаслами і формують «програмні» сенси й смисли (замість радянської символіки – українська державна символіка; замість бюстів та портретів комуністичних партійних діячів – українські державні та громадські постаті; стендовий матеріал із відповідним ідеологічним наративом). Проблема полягає, насамперед, в тому, що такий спільний колективний простір навіть у щоденному житті залишається своєрідним майданчиком конструювання та маніпулювання повсякденною свідомістю, натомість часто навіть і не пропонуючи альтернативних варіантів єднання.

Обстеження у культурному ландшафті меморіальних об'єктів та комеморативних практик також увиразнило певні коди «радянськості». Під «комеморацією» розуміємо свідомий акт

передачі світоглядно значимої інформації про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті» (за П'єром Нора).

Сучасні комеморативні практики мають переважно радянський характер, що виявляється у формалістсько-бюрократичних затягнутих церемоніях з підкресленими пафосно-патетичними промовами; патерналістську риторичку та стилістику (ієрархічність щодо виконання ритуалів; конструювання владою «потрібних» наративів і формування нових образів-міфологем; домінування мілітаристської тематики); схиляння більшості опитуваних до віктимно-глюрифікованих форм увіковічення та пам'ятання, аніж до абстрактно-символічних.

У комеморативних стратегіях виразно прочитується також амбівавалентність сучасного соціокультурного простору, якому властиві взаємно виключні риси, тобто двоїстість як специфічна соціопатія в умовах посттоталітарного розвитку [Головаха, Панина, 1994 : 132–133]. Це виявляється у співіснуванні радянських та пострадянських пам'ятників (часто навіть їхньому взаємодоповненні – пам'ятник Невідомому солдатові і банер, присвячений Небесній Сотні і кіборгам) чи дат (одночасне відзначення 8 Травня і 9 Травня); поєднанні радянських форматів комеморації (парадів, мітингів, концертів) із православними панахидами та сучасними інтерактивними платформами (інсталяціями, флешмоби, перформансами); «по-піонерськи» вилаштувана змінна варта школярів у синьо-жовтій чи козацькій символіці й атрибутиці, часто із навчальною зброєю тощо.

Все ж попри численні приклади «радянського» та «радянськості» саме у міському культурному ландшафті спостерігається тенденція до руйнування радянського методології організації та формування простору на якісно інших засадничих принципах.

Хоча влада продовжує ретельно охороняти і контролювати певні місця «публічності» (центральні міські площі та інші громадські місця) з метою попередити «зловживання публічністю» для певних санкціонованих владою типів громадської активності (концертів, офіційних свят, карнавалів, демонстрацій, комерційних ярмарків тощо), громадський простір починає змінюватися шляхом зменшення «ідеологічних» локусів (місця досить часто примусового гуртування та регламентовані щодо вільного доступу) як платформ для маніфестації ідеологічних сенсів. Тому пострадянські публічні простори перетворюються у більш «спільні», ніж публічними. Важливо ставити питання також і про деконструкцію класичного змісту поняття «публічний простір». Класичні міські публічні простори стрімко занепадають і зникають, що пов'язано як із їхньою приватизацією, так і з занепадом публічного життя як такого, зникненням самого феномену публічної людини, і з розмиванням поняття місця у сучасній культурі і втратою своєї антропологічної складової. Наприклад, навіть «середні» та «малі» публічні простори (будинки культури, бібліотеки, площі тощо) продовжують втрачати чи вже втратили остаточно свої звичні функції гуртування та цінність комунікаційних соціальних практик.

Спостерігається поступове витіснення громадських об'єктів гомогенного (однорідного) та уніфікованого характеру гетерогенними (багатогранними) формами та змістами. Йдеться про «індивідуалізацію» простору – появу місць для репрезентації «себе» різноманітними соціокультурними групами (для повсякденної соціальної активності – зібрань, спілкування, прогулянок, фланування, споживання). Пропонуючи інклюзію та багатофункціональність, міста стають «успішними» та «живими». Акцент на вітальній необхідності громадських просторів для міського життя та їх ретельному дизайні поєднує цей підхід як з політичним, так і з економічним одночасно. У витоків цієї моделі, яка досі є однією з ключових у сучасних підходах до осмислення міст, стоять теорії публічної сфери Юргена Габермаса і Ханни Арендт, Анрі Лефевра, і в першу чергу – його концепція «права на місто» [Тищенко, 2019]. Творення культурного ландшафту набуває рис інтерактивності, де громадський простір стає одночасно і ціллю, і засобом, що передбачає співучасть у його творенні та засвоєнні.

Звичайно, ми повинні бути свідомі того, що у цих трансформаціях має місце не лише деконструкція «радянського» і «радянськості», а й загальні глобалізаційні процеси.

Висновки. Студії із вивчення радянської спадщини у сучасному культурному ландшафті загалом та у його візуальних складових зокрема лише розпочалися. Вони ведуться у різних напрямках, площинах і є проблемними через ряд причин. Пострадянськість, що передбачалася як тимчасовий стан, затягнулася і, на жаль, є відмінною ознакою українського суспільства, для якого стали характерні декларація демократичних інститутів, але зовсім недемократичні практики. Тому часто на рівні установок, які трансформуються набагато повільніше, ніж моделі поведінки, це набуває рис класичного радянського устрою. Звідси, посттоталітарна людина, яка мислить й поводить себе амбівавалентно, досить часто просто не здатна раціонально оцінювати різні альтернативи та сценарії подій і процесів.

У науковому дискурсі – це процес напрацювання теоретико-методологічної бази щодо появи чіткіших маркерів діагностики «радянського» і «радянськості» та методичного інструментарію для систематичного обстеження, класифікації та характеристики різних

.....
сегментів культурного ландшафту. Труднощі полягають також в тому, що інтерпретація «радянського» і «радянськості» обумовлюються паралельно кількома детермінантами: не лише уявленнями, що таке радянське як таке, емоційними контекстами (ставленням до радянського), а й тим, що різні соціальні групи й покоління пам'ятають по-різному.

Сподіваємось, що систематичні наукові розвідки у ключі реформ децентралізації значно пришвидшать трансформацію пострадянського культурного ландшафту в бік (ре)конструювання свого «обличчя» населених пунктів Вінниччини з увиразненням локальної ідентичності та «індивідуалізації» простору для репрезентації соціокультурної мозаїчності сучасного українського соціуму.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність студентам та професорсько-викладацькому колективу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського за допомогу у зборі польового матеріалу, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

Бакуменко, Г. (2013). *Доска почета: определение предмета исследования* / Режим доступу: http://sciarticle.ru/stat.php?i=doska_pocheta:_opredelenie_predmeta_issledovaniya.

Головаха, Е. Панина, Н. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев : Абрис, 168 с.

Гримич, М. (Упорядн.). (2017). *Культурний ландшафт Києва та околиць. Антропологія простору: збірник наукових праць у 4 т.* Київ: Дуліби, 316 с.

Закон України. (2015). Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Відомості Верховної Ради (ВВР), № 26, ст.219. / Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

Інтернет-видання «Історична правда». (2013). Радянські плакати-лякалки про техніку безпеки. Фото. /

Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/07/15/130661>.

Каганский, В. (2012). Советское пространство: ландшафтный и экологический аспект Лабиринт. *Журнал социально-гуманитарных исследований*. С.26-36.

Киридон, А. (2016). *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ : Ніка-Центр, 320 с.

Полек, Т. Брайченко, О. Годованська, О. (2019). Доповідь Коляструк О. на тему «Візуальне радянське у повсякденні – повсякдення у радянському візуальному: дзеркала бачення» / Режим доступу: <http://uamoderna.com/event/hodovanka-polek-braichenko-review>.

РФ ННЛЕП – Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Тищенко, І. (2019). *Що таке міський публічний простір* / Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/shcho-take-miskyi-publichnyi-prostir>.

Цирулева, Ю. (2019). Почему подъезды в СССР красили в синий и зеленый цвета / Режим доступу: <https://realty.rbc.ru/news/5cc5806d9a794719f26f9483>.

Наталка Жмуд

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Образы «советского» и «советскости» в культурном ландшафте Винниччины (за полевыми этнографическими материалами)

Аннотація. *Целью статьи является анализ образов «советского» и «советскости» в визуальных объектах культурного ландшафта Винниччины на основе полевых этнографических материалов, собранных в процессе коллективных и индивидуальных экспедиций студентами факультета истории, права и публичного управления и преподавателями кафедры истории и культуры Украины Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского в 2018-19 гг. Методология исследования основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) методов принципам историзма, системности, научности и верификации и осуществляется в междисциплинарной плоскости - в разрезе «культурландшафтного» (в контексте*

антропології пространства) и дискурсів пам'яті и методології візуальної антропології. **Научна новизна** роботи заключається в спробі розведення понять «советське» и «советськості». Путем аналізу візуальних об'єктів культурного ландшафту автор проследила органічне поєднання об'єктів матеріальної культури (топоніміка, символіка, різнофункціональна архітектура, транспортні засоби, меморіальні місця и т.п.) с різноманітностями людських практик (щоденні, ритуальні, символічні, художественні и т.д.), акцентуючи на зв'язі візуалізації с когнітивною формою пізнання, підкреслює соціокультурні особливості при створенні и розумінні цих візуальних образів. Дослідниця коснулася також питання складності (не)считування образів «советського» и «советськості» в візуальному пространстві, їх (не)всприйняття и (не)переосмислення різними поколіннями. **Висновки.** Перспективність означеної теми важка не тільки в науковій, но и громадській площині, підкреслює її прикладний вектор. Оскільки головною метою візуального в советське час було досягнення гомогенності и уніфікації суспільства во всіх його сферах, тому ключовими завданнями сучасного «культурного ландшафтного» дискурсу – це трансформація культурного ландшафту в бік конструювання свого «лиця» с чіткою локальною ідентичністю його жителів и виразительності «індивідуалізації» пространства для репрезентації соціокультурної гетерогенності. Це и повинно визначити модус формування, перше за все, його туристичної привабливості для «других» и комфортності для «себя».

Ключові слова: культурний ландшафт, «советське», «советськість», польові етнографічні матеріали, Вінницька область.

Natalka V. Zhmud

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Images of "Soviet" and "Sovietness" in the Cultural Landscape of Vinnitsia Region (Based on Field Ethnographic Materials)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the images of "Soviet" and "Sovietness" in visual objects of the cultural landscape of Vinnitsia region on the basis of field ethnographic materials collected in the process of collective and individual expeditions by students of the Faculty of History, Law and Public Administration and teachers of the Department of History of Ukraine Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University in 2018-19. The methodology of the research is based on the combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification and is carried out in the interdisciplinary plane - in the context of "cultural landscaping" (in the context of anthropology of space) and memory discourses and methodology of visual anthropology. The scientific novelty of the work is to try to breed the concepts of "Soviet" and "Sovietness". Through the analysis of visual objects of cultural landscape, the author traced the organic combination of objects of material culture (toponymy, symbolism, multifunctional architecture, vehicles, memorial sites, etc.) with varieties of human practices (daily, ritual, symbolic, artistic, etc.) focusing on the connection of visualization with a cognitive form of cognition that emphasizes sociocultural features in the creation and understanding of these visual images. The researcher also touched upon the difficulties of (not)reading the images of "Soviet" and "Sovietness" in the visual space, their (im)perception and (not)rethinking by different generations. Conclusions.* *The perspective of the outlined topic is important not only in the scientific but also in the public area, reflecting its applied vector. Since the main purpose of the visual in Soviet times was to achieve homogeneity and unification of society in all its spheres, therefore, the key tasks of modern "cultural landscaping" discourse is the transformation of the cultural landscape towards the construction of its "face" with a clear local identity of its inhabitants and express "individualization" space to represent sociocultural heterogeneity. This should become an active mode of formation, first of all, its tourist attraction for "others" and comfort for "self".*

Key words: cultural landscape, "Soviet", " Sovietness", field ethnographic materials, Vinnitsia region.

References:

Bakumenko, Gh. (2013). Doska pocheta: opredelenye predmeta yssledovaniya [Honor roll: determining the subject of research] /Rezhym dostupu: http://sciarticle.ru/stat.php?i=doska_pocheta:_opredelenie_predmeta_issledovaniya. [in Russian].

- .....
- Cyruleva, Ju.** (2019). Pochemu podъезды v SSSR krasly v syny y zeleny cveta [Why the porches to the USSR were painted blue and green] / Rezhym dostupu: <https://realty.rbc.ru/news/5cc5806d9a794719f26f9483>. [in Russian].
- Gholovakha, E. Panyna, N.** (1994). *Socyalnoe bezumye: ystoryja, teoryja y sovremennaja praktyka* [Social madness: history, theory and actual practice]. Kyev : Abrys, 168 s. [in Russian].
- Ghrymych, M.** (Uporjadn.). (2017). *Kuljturnyj landshaft Kyjeva ta okolycj. Antropologhija prostoru: zbirnyk naukovykh pracj u 4 t.* [Cultural landscape of Kyiv and surroundings. Anthropology of space: collection of scientific works in 4 volumes] Kyjiv: Duliby, 316 s. [in Ukrainian].
- Internet-vydannja «Istorychna pravda».** (2013). *Radjansjki plakaty-ljakalky pro tekhniku bezpeky. Foto.* [Soviet posters-bugaboo about safety technics. Photo.] / Rezhym dostupu: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/07/15/130661>. [in Ukrainian].
- Kaghanskyj, V.** (2012). Sovetskoe prostranstvo: landshaftnyj y jekologhicheskyj aspekt Labyrynt [Soviet space: landscape and ecological aspect Labyrinth]. *Zhurnal socyaljno-ghumanytarnykh yssledovanyj.* S.26-36. [in Russian].
- Kyrydon, A.** (2016). *Gheterotopiji pam'jati: Teoretyko-metodologhichni problemy studij pam'jati* [Heterotopia of memory: theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyjiv : Nika-Centr, 320 s. [in Ukrainian].
- Polek, T. Brajchenko, O. Ghodovansjka, O.** (2019). Dopovidj Koljastruk O. na temu «Vizualjne radjansjke u povsjakdenni – povsjakdennja u radjansjkomu vizualnomu: dzerkala bachennja» [Report by Kolyastruk O. on the topic «Visual Soviet in everyday life – everyday life in the Soviet visual: mirrors of vision»] / Rezhym dostupu: <http://uamoderna.com/event/hodovanka-polek-braichenko-review>. [in Ukrainian].
- RF NNLEP** – Rukopysnyj fond navchaljno-naukovoji laboratoriji z etnologhiji Podillja Vinnycjkogho derzhavnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho [Manuscript stock of the educational and scientific laboratory of ethnology of Podillya Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University]. [in Ukrainian].
- Tyshhenko, I.** (2019). *Shho take misjkyj publichnyj prostir* [What is urban public space] /Rezhym dostupu: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/shcho-take-miskyi-publichnyi-prostir>. [in Ukrainian].
- Zakon Ukrajiny.** (2015). Zakon Ukrajiny «Pro zasudzhennja komunistychnogho ta nacional-socialistychnogho (nacystsjkogho) totalitarnykh rezhymiv v Ukrajinі ta zaboronu propagandy jikhnoji symvoliky» [Law of Ukraine «On Condemning the Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes and Prohibiting the Propagation of their Symbols»] (Vidomosti Verkhovnoji Rady (VVR), 2015, # 26, st.219. /Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 10.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.11.2020 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94 (477) (092)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-83-91>**Вікторія Тельвак**

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: viktoriatelvak75@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Культурно-громадська діяльність Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX століття у висвітленні польської публіцистики

Анотація. *Мета статті* полягає в з'ясуванні особливостей польської рецепції культурно-громадської діяльності М. Грушевського в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі спеціального аналізу рецепції культурно-громадської діяльності М. Грушевського на сторінках польської публіцистики кінця XIX – початку XX ст. **Висновки.** Доведено, що на відміну від амбівалентного ставлення польських інтелектуалів до наукової діяльності М. Грушевського, оцінки ними його культурно-громадської праці були одноставно негативними. Польські політики протилежних таборів об'єдналися у своєму безоглядному відкиданні вимоги хоча б позірною зрівняння в громадянських правах українців і поляків галицького краю. Така постава була наслідком солідарного переконання всіх політичних еліт про історичну «польськість» східногалицьких теренів, на яких українці можуть мати лише права національної меншини. Тому замість адекватної рецепції пропозицій М. Грушевського стосовно нормалізації польсько-українського діалогу, ми бачимо в польській публіцистиці здебільшого профанацію та висміювання його ініціатив, покликаних показати опонента безнадійним мрійником або небезпечним радикалом. Така відмова від запропонованих М. Грушевським рецептів налагодження міжнародного порозуміння на засадах взаємоповаги та рівноправності мала наслідком чимало трагічних подій польсько-української історії першої половини XX ст.

Ключові слова: М. Грушевський, Галичина, культурно-громадська діяльність, польська публіцистика, рецепція.

Постановка проблеми. Питання рецепції багатогранної діяльності Михайла Грушевського в інтелектуальному просторі його доби протягом останнього десятиліття неодноразово висвітлювалися в присвяченій йому літературі. На сьогодні доволі добре з'ясовано ставлення до численних ініціатив Великого Українця як з боку українських сучасників, так і російських, польських, чеських, німецьких та румунських інтелектуалів. Втім, у цих дослідженнях виразно домінує історіографічна складова, що особливо впадає у вічі стосовно періоду кінця XIX – початку XX ст. Це є цілком зрозумілим, адже саме у той час М. Грушевський розгортає небачену раніше за ефективністю дослідницьку та науково-організаційну працю, результати якої широко обговорювалися в середовищі зацікавлених українським модерним рухом оглядачів. Вивчаючи цю рецепцію, сучасні дослідники невиправдано ігнорують оціночні згадки про громадську складову діяльності видатного історика, що узвичаєно потрапляє в «тінь» його науково-організаційних здобутків. Ця ситуація вочевидь не відповідає солідності внеску М. Грушевського у модернізацію тогочасного українства. Також така диспропорція унеможлиблює створення панорамної картини рецептивної грушевськіани з урахуванням всіх її складових. Звертаючи увагу на потребу заповнення цієї тематичної лакуни у сучасному грушевськознавстві, нижче звернемося до аналізу однієї з найбільш емоційних у досліджуваній період польської рефлексії стосовно громадської праці М. Грушевського в Галичині.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Головним джерельним комплексом для нас виступає різножанрова (насамперед, у формах рецензій та полемічних дописів) польська публіцистика кінця XIX – початку XX ст., спрямована на осмислення культурно-громадських ініціатив М. Грушевського. Найбільш повно на сьогодні польську грушевськіану дослідив Віталій Тельвак у низці статейних [Тельвак, 2006] та монографічних студій [Тельвак, 2008 : 40-157]. Втім, у цих тестах виразно домінує аналіз польської рецепції науково-організаційної праці

автора «Історії України-Руси», натомість оцінки його культурно-громадської діяльності згадуються принагідно. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей польської рецепції культурно-громадської діяльності М. Грушевського в Галичині.

Виклад основного матеріалу. Найбільш голосною у досліджуваній період була полеміка польських публіцистів з освітніми пропозиціями М. Грушевського. Як відомо, український професор, на власному досвіді відчувши дискримінаційне ставлення польської адміністрації Львівського університету до українства у його стінах, підтримав ініціативу українського студентства з реорганізації головного навчального закладу галицької столиці [Тельвак & Тельвак, 2019a]. Йшлося про те, щоб розділити існуючий Львівський університет на польський і український навчальні заклади. Альтернативою цьому проекту була пропозиція утворення у Львові цілком нової вищої школи, призначеної для українців Дунайської монархії. М. Грушевський визнав цілковиту рацію своїм молодшим колегам, а згодом очолив громадський рух за українську вищу школу в Східній Галичині. Цій проблемі він присвятив численні публіцистичні виступи на сторінках української періодики, а також підготував меморіал в університетській справі, що його презентувала українська парламентська делегація у Відні.

Щоби зрозуміти логіку освітянських ініціатив М. Грушевського, спрямованих на перебудову вищого шкільництва в Східній Галичині, наведемо декілька найбільш промовистих цитат з його тогочасної публіцистики. «Тяжка кривда, – переконував учений галицьку громадськість, – діється культурному життю, духовним потребам руського народу через брак руських університетів» [Грушевський, 1899 : 88]. Ще задовго до гучних студентських заворушень кінця ХІХ – початку ХХ ст., він накреслив стратегію боротьби за український вищий навчальний заклад: «У Львові, столиці Галицької Руси, в центрі національного, культурного життя, в теперішніх обставинах не лише австрійської, а цілої України-Руси, від Сяна до Кубані, в першій лінії мусить бути задоволена ця потреба українсько-руського народу. Львівський університет належить русинам! Не входимо в те, що правительством зробило би з польськими викладами, – може воно хотіло б дати полякам другий університет у краю, може би схотіло зоставити теперішній Львівський університет в їх руках, а для русинів заснувати новий, – в це, сказано, не входимо, лише повторяємо з притиском: русини мусять мати руський університет у Львові!» [Грушевський, 1897 : 1]. «Розуміється, – додавав в іншому місці М. Грушевський, – доки того осібно університету нема, се не усуває потреби, не знімає обов'язку з дотичних чинників, домагатися помноження руських кафедр на теперішнім Львівським університеті» [Грушевський, 1899 : 90].

Польські інтелектуали цілком заперечували доцільність згаданих пропозицій львівського професора, слухно вбачаючи у появі української вищої школи серйозну загрозу своєму панівному становищу на українських землях Галичини. Перша за часом польська реакція на ініціативи М. Грушевського з українізації Львівського університету прозвучала в контексті відомого конфлікту між українським професором і його польськими колегами в липні 1901 р. Нагадаємо, тоді на засіданні ради професорів філософського факультету при обговоренні питання про продовження існування лекторату української мови, М. Грушевського, котрий у спілкуванні з польськими колегами принципово використовував українську, декан Казимир Твардовський перебив, просячи перейти на польську. Коли український історик не зважив на це прохання, головуючий попросив іншого українського професора Кирила Студинського перекладати виступ колеги. Натомість останній, замість того, щоб пояснити суть позиції М. Грушевського, почав обґрунтовувати власне бачення проблеми. Позбавлений таким чином можливості донести до колег свою позицію М. Грушевський залишив залу засідань.

Відзначимо, що це не було ані перше, ані останнє зіткнення М. Грушевського з галицькими поляками на мовному ґрунті. Втім, саме липневим подіям 1901 р. судилося стати поворотним пунктом у перманентному тліючому протистоянні М. Грушевського з опанованим поляками керівництвом Львівського університету. Таке значення цьому загалом буденному конфлікту надала львівська преса – як українська, так і польська. Перша фокусувалася на безправності українців та їхньої мови у стінах столичного краєвого університету, змальовуючи М. Грушевського борцем за відновлення історичної справедливості, адже від початків створення навчальний заклад мав законодавчо оформлений утравкістичний характер. По іншу сторону українського історика зображали злісним порушником писаних і неписаних корпоративних традицій і правил, постійним збурювачем академічної гармонії – образ, що надалі лише поглиблювала польська публіцистика аж до початку Першої світової війни [Тельвак & Тельвак, 2019b]. Більше того, з метою досягнення необхідної емоційної реакції у свого читача, дописувач часопису «Gazeta Narodowa» повідомив, що залишаючи засідання М. Грушевський нібито гримнув дверима.

Медійний розголос змусив сторони конфлікту пояснити громадськості рацію своєї поведінки. Позиція польських професорів була відбита у публіцистичному дописі наступника

К. Твардовського на деканській посаді Людвіка Фінкля. В стислій статті на сторінках львівської газети «Діло» він насамперед спростував вигадку «Gazet-i Narodow-oї» про некоректну поведінку українського колеги. Далі знаний польський історик зі значною коректністю вказав на право польської адміністрації вимагати від всіх своїх співробітників польськомовної комунікації з огляду на той факт, що Львівський університет по суті є польським [Фінкель, 1901 : 2].

Втім, подальше обговорення шляхів українізації вищої школи в Австро-Угорщині помітно радикалізувало громадське обговорення цієї важливої для східногалицької спільноти проблеми. І вкотре у фокус критичних дописів польської публіцистики потрапила постать М. Грушевського, котрого слушно вважали за творця ідеї українського університету. Тональність тогочасної польської публіцистики добре передає допис ще одного колеги автора «Історії України-Руси» по університету знаного польського біолога, географа, лікаря і літературознавця Бенедикта Тадеуша Дибовського. У львівській газеті «Słowo Polskie», що була найбільш опозиційно налаштована до культурно-просвітницької праці галицьких українців, він опублікував публіцистичну рефлексію «З приводу статті проф. Грушевського» [Dybowski, 1906]. Польський автор мав на увазі дописи українського вченого в університетській справі у Львові, передруковані в наддніпрянських часописах.

Стаття Б. Дибовського ознаменувала нову якість у польському обговоренні українських ініціатив стосовно більш справедливого вирішення університетської проблеми у галицькому краї. На зміну хоча б якійсь коректній полеміці та спробі зрозуміти іншу сторону, прийшли безапеляційне заперечення будь-якої рації опонента, профанація його аргументів, дегуманізація самого образу українців. Сказане позначилося вже на самому початку тексту польського вченого, де український спротив полонізації краю і поведінку його лідерів змальовано в стилі апокаліптичних польських оповідань про Хмельниччину «[...] Цей потік ненависті, - пише Б. Дибовський про ставлення галицьких українців до господарів краю, – поширюваний в масах і серед провідників, не зменшився, а навпаки, постійно зростає і зростає, особливо відтоді, як проф. Михайло Грушевський прибув сюди, до Львова, і виступив на користь гайдамацької пропаганди» [Dybowski, 1906 : № 377, 3]. З не меншою емоційністю та брутальністю було змальовано нерівну боротьбу української молоді за права рідної мови у Львівському університеті. Її вчинки, спрямовані на захист українського голосу в його стінах, польський публіцист змальовує як «щось дике, бездумне, варварське». При цьому Б. Дибовський відкидав природність такого спротиву, наголошуючи, що українська молодь нібито цілком підпала під антипольську агітацію свого професора історії: «Варварська боротьба в університеті і загалом увесь сучасний рух розвивався і розквітав завдяки йому» [Dybowski, 1906 : № 379, 3].

Після таких характеристик української молоді та їхнього оборонця повні очікуваними були й рішучі заперечення Б. Дибовського найменшої слушності українських претензій на рівні з поляками права в стінах головної вищої школи галицької столиці. Автор вирішив не обтяжувати себе аналізом питань, котрі в своїх статтях піднімав М. Грушевський, показуючи цинічність польського опору дати українству належні права у Львівському університеті, що були гарантовані державною конституцією. В загальному руслі профанації українських домагань, польський вчений відкидає щонайменшу рацію висновкам українського колеги: «Цілісне висвітлення факту русинської сецесії на університеті, а також висвітлення всіх інших фактів, вміщених у статті п. М. [Грушевського] є тенденційними і неправдивими» [Dybowski, 1906 : №379, 4]. Більше того, наприкінці статті полеміка Б. Дибовського набуває виразно персонального характеру: відкидаючи елементарну етику, він дає опоненту прізвисько «гайдамацького заспівувача». Відзначимо, що з його «легкої» руки це прізвисько стало популярним у середовищі польських публіцистів, стурбованих поступом українського руху.

Не менш безоглядно польські публіцисти полемізували й з іншими аспектами культурно-громадської праці М. Грушевського. Так, їх немало бентежив вплив українського професора на галицьку молодь, котра, на переконання польських часописів, саме під впливом свого вчителя «розполітикувалася», тобто дедалі критичніше та в діяльний спосіб сприймала галицькі реалії. Для прикладу наведемо серію дописів з уже згадуваної львівської газети «Słowo Polskie» авторства історика і педагога, громадського діяча Яна Каміньського, присвячені характеристиці найближчого до М. Грушевського кола галицької молоді – представників його львівської школи [Kamiński, 1909a; Kamiński, 1909b]. Зміст і тональність цих статей можна було передбачити вже за авторською тезою, що «яблуко від яблуні недалеко падає». Відповідно до неї, польський публіцист переконує свого читача, що саме під впливом М. Грушевського його молоді вихованці в своїх роботах виопуклюють факти національних утисків у Східній Галичині, при цьому, нібито, не цураючись фальшування історичних свідчень.

Та справжній неспокій огорнув польських публіцистів після революційних подій 1905 р., коли М. Грушевський розгорнув активну громадську діяльність на підросійських теренах імперії Романових. Найбільш помітною складовою цієї активності стала насичена співпраця львівського професора з численними російськими періодичними виданнями, де він чимало уваги присвятив

.....
характеристиці польсько-українських взаємин в Дунайській монархії. Доказова критичність цих публікацій, що показували поляків у невідгідному для них світлі гнобителів братів-слов'ян, збентежили польських інтелектуалів, котрі намагалися здобути національні преференції в Державній Думі, спекулюючи на слов'янофільській риторичі.

Тож коли М. Грушевський видав ці свої статті в 1907 р. в окремій збірці «Визволення Росії і українське питання», польська публіцистика сфокусувалася на критиці найбільш дражливих для себе тез, намагаючись всіляко їх дезавувати. А оскільки по суті викладених українським ученим фактів сперечатися було неможливо, польські видання вкотре обрали тактику профанації річевих закидів М. Грушевського. Так, замість того, щоб визнати сумний стан речей українства в керованій поляками Східній Галичині чи принаймні якось пояснити наведені ним промовисті дані, опоненти голови НТШ вдалися до порівнянь здобутків українців в Австро-Угорській та Російській імперіях. При цьому вони свідомо замовчували той факт, зрештою наголошуваний М. Грушевським, що згадані здобутки стали можливими не завдяки, а власне всупереч волі польських володарів краю, як результат тривалої виснажливої боротьби.

Першим в полеміку з українським автором вступив знаний історик та історіософ, театральний критик, бібліотекар і журналіст Фелікс-Кароль Конечний. На сторінках краківського місячника «*Świat Słowiański*» він уперше серед польських публіцистів визнав чолову роль М. Грушевського в тогочасному українському таборі, дещо пафосно назвавши його «головою руського народу в Галичині» [F.K. [Konieczny F.], 1907]. Далі польський автор послідовно деконструє тезу українського опонента про українську домінацію в Східній Галичині. Для нього ця проблема виглядає дещо інакше: він перекоонує свого читача, що «Східна Галичина була і є (і буде навіки) русько-польською землею». Тому намагання М. Грушевського утвердити українськість східногалицьких теренів в опінії української та російської громадськості він вважає хибними.

Аналізуючи громадську працю автора «Історії України-Руси», Ф. Конечний вказує на дві головні її хиби. Першою для польського автора є непослідовність, котра полягає у визнанні М. Грушевським більшої небезпеки польського панування над російським. Другим недоліком Грушевського-політика польський публіцист називає «політичне дилетантство», маючи на увазі його нібито невміле занурення в галицьку політику. Відзначимо, що цей другий закид Ф. Конечного запозичений з арсеналу українських опонентів львівського професора. Він був сформульований лідером народовців Олександром Барвінським, котрий уважав обрану М. Грушевським тактику боротьби з польською домінацією у всіх сферах громадського життя галицького краю надмірно радикальною, а тому й хибною [Тельвак, 2017]. Значною мірою наслідуючи логіку О. Барвінського, Ф. Конечний вказує, що його опонент не враховує реального розкладу сил на Наддністрянщині, коли обстоює рівноправність поляків і українців в освіті й адміністрації. Таку історично сформовану домінацію поляків польський публіцист вважає нормальною, не зауважуючи при цьому некоректності такого твердження.

Разом із тим, цінуючи високий фаховий рівень праць М. Грушевського, Ф. Конечний знайшов у собі сили відкинути найбільш одіозні характеристики, сформульовані його польськими колегами по публіцистичному цеху. «Ми знаємо, що в особі голови галицьких русинів гідне поваги, і не вагалися висловити йому нашу повагу в цьому місячнику, – читаємо на сторінках «*Świata Słowiańskiego*». – Знаємо також, що він зовсім не такий страшний, як його малюють, і навіть, в принципі, не такий страшний, як він сам себе малює. Знаємо, що він зовсім не має рис гайдамаки (в польському сенсі цього слова), і зовсім не боїмося його, відрізняючись цим від інших польських видань» [F.K. [Konieczny F.], 1907 : 141].

Дещо гостріше зібрані М. Грушевським в збірці «Визволення Росії і українське питання» публіцистичні міркування оцінив його колишній студент, історик і політичний діяч Людвік Колянковський. Продовжуючи обговорення ідейних засад публіцистики українського вченого на сторінках краківського журналу «*Świat Słowiański*», він, подібно до інших польських оглядачів, вказав на ключову позицію автора «Історії України-Руси» в українському русі по обидва боки Збруча. На переконання Л. Колянковського, його професор – «політичний лідер – якщо не всієї України – то принаймні української партії у Східній Галичині» [Kolankowski, 1908 : 19].

Далі польський публіцист доволі докладно аналізує погляди М. Грушевського на польсько-українські взаємини у Галичині. Подібно до інших своїх колег, Л. Колянковський апелює до історичної традиції, вважаючи цілком нормальною ситуацію тотального домінування польської спільноти в усіх сферах галицького життя. Боротьбу з таким станом речей він вважає шкідливою для збереження міжнаціонального балансу, а тактику свого колишнього вчителя винятково деструктивною. «Пан Грушевський є великим і щирим руським, українським патріотом. Ми в цьому цілковито переконані, – твердить Л. Колянковський. – [...] Але п. Грушевський є водночас смертельним ворогом польського народу. Прочитавши його політичні думки, в цьому переконається кожен. П. Грушевський, мабуть щиро вважає, що шлях до майбутньої величі України провадить через невизнання Польщі» [Kolankowski, 1908 : 29]. Разом

із тим, відкидаючи антипольську критику українського професора, дописувач «Świata Słowiańskiego» намагається запропонувати об'єднаним риторику. На його слушне переконання, полякам та українцям слід об'єднатися проти спільного ворога власних незалежницьких прагнень – російського царату, адже «шлях до вільного Києва веде на вільну Варшаву» [Kolankowski, 1908 : 30]. Відзначимо лише, що Л. Колянковський замовчує, до певної міри наївно, що таке польсько-українське об'єднання можливе лише за тих умов, що про них неодноразово писав М. Грушевський.

Відносно спокійна та коректна полеміка з культурно-громадськими ініціативами М. Грушевського, характерна для перших років ХХ ст., помітно радикалізувалася напередодні Першої світової війни, коли стало зрозумілим, що ані поляки, ані українці не поступляться своїми претензіями на східногалицькі терени. Від того часу на сторінках польської періодики публіцистичні виступи українського вченого характеризуються дедалі різкіше, а намагання скільки-небудь виважено полемізувати з ними заступає безоглядна профанація. Прикладом згаданої тенденції може бути публіцистична діяльність польського історика-аматора і письменника Францішка Равіти-Гавронського, котрий вважав М. Грушевського уособленням антипольської політики українців [Тельвак & Тельвак, 2013]. Його розлогий допис «Руське питання щодо Австрії і Росії» у вже неодноразово згадуваному краківському місячнику «Świat Słowiański» став символом прогресуючої бруталізації полеміки з одним із лідерів українства [Rawita-Gawroński, 1912].

Вже на початку свого допису польський публіцист зневажливо називає опонента «сином попа з Холма», чудово знаючи, що насправді Сергій Грушевський не висвячувався на священника, а в Холмі працював педагогом. На наступних сторінках своєї статті Ф. Равіта-Гавронський лише збільшує градус бруталності у характеристиках громадської постави львівського професора. Він переконує польського читача, що М. Грушевський «з енергією, вартою кращого вжитку», використав можливості конституційного устрою Дунайської монархії для розгортання активної діяльності у двох напрямках. Перший – «анти суспільний» в Галичині, спрямований на захист українських інтересів коштом польського «prawa posiadania». Ця діяльність Ф. Равітою-Гавронським змальовується як глибоко нещира, адже в її основі нібито лежить не опіка над співвітчизниками, а потреба М. Грушевського в угамуванні власних лідерських амбіцій.

Другий напрямок діяльності для польського публіциста був ще більш небезпечним, адже мав потужний вплив на молодь, котра нібито взоруючись на поведінку свого вчителя, перейшла до радикальної боротьби з господарями краю за свої конституційні права. Ці права, спотворюючи історичні факти пише Ф. Равіта-Гавронський, «русини здобули за допомогою поляків, часто з їхньої ініціативи». Далі польський публіцист вдається до цілковитої дегуманізації української спільноти: «Вся біда в тому, що русини прагнуть більше, ніж дозволяють їх розумові, культурні і матеріальні сили, що їхні прагнення ніколи не враховують дійсності й не мають кордонів, що неспокій їх первісного характеру – етнічна риса – завдає їм більше кривди, ніж усі разом взяті й виписувані Грушевським і його адептами [вороги]» [Rawita-Gawroński, 1912 : 559].

Власне через таку нібито «незрілість» українського громадянства, небезпечною для Ф. Равіти-Гавронського є діяльність радикально налаштованих провідників. Серед останніх польський публіцист особливу загрозу вбачає у М. Грушевському, атестуючи його «вождем наукового і політичного радикалізму галицьких русинів» і «соціалістом за переконаннями». Ілюструючи згаданий «радикалізм», дописувач «Świata Słowiańskiego» вказує на небажання прийняти статус-кво і визнати польську домінацію в Східній Галичині. «Грушевський, використавши для своєї агітації соціалістичну основу, – йдеться у дописі, – скаламутив спокій і ускладнив правильний розвиток двох племен, які доти жили в Галичині у згоді» [Rawita-Gawroński, 1912 : 570]. Відкидаючи будь-який конструктив у виступах львівського професора, польський публіцист вбачає у його риториці тільки антипольськість, нібито спрямовану винятково на «послаблення польської стихії як у Росії, та і в Австрії». З огляду на сказане, не дивують і висновки, котрі Ф. Равіта-Гавронський робить після осмислення публіцистики українського опонента: «Всі його брошури на цю тему мають надто виразний характер інтриги, розпалювання постійної недовіри між поляками і Росією, між Австрією і поляками» [Rawita-Gawroński, 1912 : 572].

Своєрідним фінальним акордом польської грушевськіани в аспекті сприйняття її представниками культурно-громадських ініціатив автора «Історії України-Руси», стала брошура знаного революціонера, соціолога, публіциста і політичного діяча Людвіга Кульчицького «Ugoda Polsko-Ruska» [Kulczuski, 1912]. Особливість цієї праці полягала в тому, що вона належала одному з чільних представників польського соціалістичного руху. Тож очікуваними були б інші, аніж наведені вище оцінки, котрі належали симпатикам табору національної демократії. Втім, попри зовсім іншу ідеологічну поставу автора-соціаліста, його погляди на громадську працю М. Грушевського нічим не різнилися від оцінок опонентів ендеків. Ба більше, в своїй брошурі

Л. Кульчицький фактично синтезував і польські, і українські жалі на львівського професора, котрі поширювала опозиційна його діяльності преса по обидва боки Збруча.

Так, польський публіцист узвичаєно твердить, що приїзд М. Грушевського у 1894 р. до Галичини «справив значний вплив на культурно-політичне життя русинів». Далі він не менш традиційно віддає належне енергійності, працьовитості й організаторським здібностям львівського професора. Натомість, помітно докладніше Л. Кульчицький пише про від'ємні риси вдачі опонента, котрі «є значно більшими, ніж позитивні». Наслідуючи галицьких критиків М. Грушевського, польський автор вказує на його хворобливу амбітність, деспотичний стиль керівництва, нетерпимість до інакодумства тощо. Причиною цих характерологічних недоліків для Л. Кульчицького є те, що український учений нібито «має дуже однобічну освіту, а його розум в певному сенсі, має риси варварства» [Kulczycki, 1912 : 39].

Проявами згаданого «варварства» є відсутність відчуття реальності, тобто небажання прийняти за належне польську домінацію у населеній здебільшого українцями Східній Галичині. За це Л. Кульчицький називає М. Грушевського «радикалом» і «духовним батьком максималістської політики в українській національній демократії» [Kulczycki, 1912 : 39]. Ця політика, вказує польський публіцист, не має значного впливу серед старших верств галицької громади, котрі звикли до польської зверхності. Натомість, нарікає він, ідеї М. Грушевського набули значної популярності серед української молоді, що своєю енергійністю загрожує стабільності галицьких політичних традицій. Покладаючи на автора «Історії України-Руси» всю повноту відповідальності за різке погіршення польсько-українських взаємин на початку 1910-х рр., Л. Кульчицький емоційно підсумовує, що його опонент «встиг зробити багато зла в русинських національних угрупованнях» [Kulczycki, 1912 : 42].

Висновки. У підсумку насамперед відзначимо, що на відміну від амбівалентного ставлення польських інтелектуалів до наукової діяльності М. Грушевського, оцінки ними його культурно-громадської праці були одноставно негативними. Польські політики протилежних таборів об'єдналися у своєму безоглядному відкиданні вимоги хоча б позірної зрівнянності в громадянських правах українців і поляків галицького краю. Така постава була наслідком солідарного переконання всіх політичних еліт про історичну «польськість» східногалицьких теренів, на яких українці можуть мати лише права національної меншини. Тому замість адекватної рецепції пропозицій М. Грушевського стосовно нормалізації польсько-українського діалогу, ми бачимо в польській публіцистиці здебільшого профанацію та висміювання його ініціатив, покликаних показати опонента безнадійним мрійником або небезпечним радикалом. Така відмова від запропонованих М. Грушевським рецептів налагодження міжнародного порозуміння на засадах взаємоповаги та рівноправності мала наслідком, як знаємо, чимало трагічних подій польсько-української історії першої половини ХХ ст.

Подяка. Висловлюю щирі вдячності членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Грушевський, М. (1899). Листи з над Полтви. Лист третій. *Літературно-науковий вісник*, т. VIII, с. 84-116.

Грушевський, М. (1897). Добиваймося свого університету! *Діло*, ч. 147, с. 1.

Тельвак, В. (2017). Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*, т. ССLXX, с. 82-102.

Тельвак, В. (2006). Постаць Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ-ХХ ст.). *Український історичний журнал*, № 5, с. 67-82.

Тельвак, В. (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*. Київ–Дрогобич: «Вимір», 494 с.

Тельвак, Віталій & Тельвак, Вікторія (2013). Грушевськіана Францішка Равіти-Гавронського. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, volume IV, s. 244-251.

Тельвак, Віталій & Тельвак, Вікторія (2019а). Михайло Грушевський та польсько-українське протистояння у Львівському університеті. *Українські та польські інтелектуали в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. : співпраця, конфлікти, рецепція : колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», с. 35-48.

Тельвак, Віталій & Тельвак, Вікторія (2019b). Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця ХІХ – початку ХХІ століття. *Українські та польські інтелектуали в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. : співпраця, конфлікти, рецепція : колективна*

монографія / за редакцією Віталія Тельвака. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», с. 172-200.

Фінкель, Л. (1901). Як то було. *Діло*, ч. 260 і 261, с. 2.

Dybowski, B. (1906). Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego. *Słowo Polskie*, № 377, s. 3; № 379, s. 3-4.

F.K. [Koneczny F.] (1907). M. Hruszewskyj, Galicja i Ukraina. *Świat Słowiański*, luty, s. 136-141.

Kamiński, J. (1909a). Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. *Słowo Polskie*, № 587, s. 1-2; № 589, s. 1-3.

Kamiński, J. (1909b). Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. *Słowo Polskie*, № 528, s. 1-2; № 530, s. 1-2.

Kolankowski, L. (1908). Pomysły i idee ukraińskie Prof. M.Hruszewskiego. *Świat Słowiański*, styczeń, s. 19-30.

Kulczycki, L. (1912). *Uгода Polsko-Ruska*. Lwów: z drukarni udziałowej we Lwowie, 79 s.

Rawita-Gawroński, Fr. (1912). Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi. *Świat Słowiański*, sierpień-wrzesień, s. 557-578.

Виктория Тельвак

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Культурно-общественная деятельность Михаила Грушевского конца XIX - начала XX века в освещении польской публицистики

Аннотация. Цель статьи состоит в выяснении особенностей польской рецепции культурно-общественной деятельности М. Грушевского в Галиции в конце XIX - начале XX в. **Методологическую основу** составляет междисциплинарный подход. Особый акцент сделан на структурно-функциональном системном анализе историографических фактов и методе критического анализа документального материала. **Научная новизна** статьи заключается в попытке специального анализа рецепции культурно-общественной деятельности М. Грушевского на страницах польской публицистики конца XIX - начала XX в. **Выводы.** Доказано, что в отличие от амбивалентного отношения польских интеллектуалов к научной деятельности М. Грушевского, оценки ими его культурно-общественной работы были единодушно отрицательными. Польские политики противоположных лагерей объединились в своем безоговорочном отвержении требования хотя бы минимального уравнивания в гражданских правах украинцев и поляков галицкого края. Такая позиция была следствием солидарного убеждения всех политических элит об исторической «польскости» Восточной Галиции, в которой украинцы могут иметь только права национального меньшинства. Поэтому вместо адекватной рецепции предложений М. Грушевского относительно нормализации польско-украинского диалога, мы видим в польской публицистике в основном профанацию и высмеивание его инициатив, призванных показать оппонента безнадежным мечтателем или опасным радикалом. Такой отказ от предложенных М. Грушевским рецептов налаживания межнационального согласия на основе взаимоуважения и равноправия привел к многим трагическим событиям польско-украинской истории первой половины XX в.

Ключевые слова: М. Грушевский, Галичина, культурно-общественная деятельность, польский публицистика, рецепция.

Viktorija P. Telvak

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
PhD (History), Assistant Professor (Ukraine))

Cultural and Public Activity of Mykhailo Hrushevsky During at the End of the 20-th - Beginning of the 21-st Century in the Coverage of Polish Journalism

Abstract. The purpose of the article is to clarify the features of the Polish reaction to cultural and social activities of M. Hrushevsky in Galicia at the end of the 20-th - beginning of the 21-st century. **The methodological basis** is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is placed on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. **The scientific novelty** of the article lies in an attempt to analyse the reaction to cultural and social activities of M. Hrushevsky in the pages of Polish journalism at the end of the 20-th - beginning of the 21-st century. **Conclusions.** As a result, we would like to note that in contrast to the ambivalent attitude of Polish intellectuals to the scientific works of M. Hrushevsky,

.....
their assessments of his cultural and social activity were unanimously negative. Polish politicians from the opposing camps united in their reckless rejection of the demand for at least apparent equality in the civil rights of Ukrainians and Poles in the Galician region. This attitude was the result of the solidary conviction of all political elites about the historical "Polishness" of the East Galician territories, where Ukrainians can only have the rights of a national minority. Therefore, instead of an adequate reception of M. Hrushevsky's proposals regarding the normalization of the Polish-Ukrainian dialogue, Polish journalism mostly resorted to profanation and ridicule of his initiatives in order to portray the opponent as a hopeless dreamer or a dangerous radical. Such a rejection of M. Hrushevsky's proposals for the establishment of interethnic understanding on the basis of mutual respect and equality resulted, as we know, in many tragic events in the Polish-Ukrainian history of the first half of the twentieth century.

Key words: M. Hrushevsky, Galicia, cultural and public activity, Polish journalism, perception.

References:

- Dybowski, B.** (1906). Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego [On M. Hrushevsky's article]. *Słowo Polskie – Polish Word*, № 377, 3; № 379, 3-4. [in Polish].
- F.K. [Koneczny F.]** (1907). M. Hruszewskij, Galicja i Ukraina [M. Hrushevsky, Galicia and Ukraine]. *Swiat Słowiański – Slavic World*, luty, 136-141. [in Polish].
- Finkel, L.** (1901). Yak to bulo [How it was]. *Dilo - Work*, ch. 260 i 261, 2. [in Ukrainian].
- Grushevs'kyj, M.** (1897). Doby vajmosya svogo univertytetu! [Let us strive for our university] *Dilo - Work*, ch. 147, 1. [in Ukrainian].
- Grushevs'kyj, M.** (1899). Ly'sty z nad Poltyvy. Ly'st tretij [Letters from Poltava. The third letter]. *Literaturno-naukovyj visnyk - Literary Scientific Reporter*, v. VIII, 84-116. [in Ukrainian].
- Kamiński, J.** (1909a). Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego [A new contribution to the characteristics of the historical school of prof. Hrushevsky]. *Słowo Polskie – Polish Word*, № 587, s. 1-2; № 589, s. 1-3. [in Polish].
- Kamiński, J.** (1909b). Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego [A contribution to the characteristics of the historical school of prof. Hrushevsky]. *Słowo Polskie – Polish Word*, № 528, s. 1-2; № 530, s. 1-2. [in Polish].
- Kolankowski, L.** (1908). Pomysły i idee ukraińskie Prof. M.Hruszewskiego [Ukrainian ideas of Prof. M. Hruszewski]. *Swiat Słowiański – Slavic World*, styczeń, s. 19-30. [in Polish].
- Kulczycki, L.** (1912). *Uгода Polsko-Ruska [Polish-Ruthenian agreement]*. Lwów: z drukarni udziałowej we Lwowie, 79 s. [in Polish].
- Rawita-Gawroński, Fr.** (1912). Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi [The Ruthenian issue in Austria and Russia]. *Swiat Słowiański – Slavic World*, sierpień-wrzesień, 557-578. [in Polish].
- Tel'vak, V.** (2006). Postat' My'xajla Grushevs'kogo v pol's'kij istoriografiji (kinecz' XIX-XX st.) [The image of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th-20th centuries)]. *Ukrayins'kyj istorychny'j zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*, № 5, 67-82. [in Ukrainian].
- Tel'vak, V.** (2008). *Tvorcha spadshhy'na My'xajla Grushevs'kogo v ocinkax suchasny'kiv (kinecz' XIX – 30-ti roky' XX stolittya)* [Creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimations of his contemporaries (the end of the 19th and the 30th years of the 20th century)]. Kyiv–Drohobych. 494 s. [in Ukrainian].
- Tel'vak, V.** (2017). My'xajlo Grushevs'kyj ta Oleksandr Barvins'kyj na tli ukrayins'kogo ruxu kincy XIX – pershoi treti'ny' XX stolittya [Mykhailo Hrushevsky and Oleksandr Barvinsky in the context of the Ukrainian movement of the end of the XIX - first third of the XX century]. *Zapy'sky' NTSh. Praci Istorychno-filosofs'koyi sekciji - Notes of SSS. Proceedings of the Historical and Philosophical Section*, v. CCLXX, 82-102. [in Ukrainian].
- Tel'vak, Vitalij & Tel'vak, Viktoriya** (2013). Grushevs'kiana Francishka Ravity'-Gavrons'kogo [Hrushevsky studies of Franciszek Ravita-Gavrinsky]. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, volume IV, 244-251. [in Ukrainian].
- Tel'vak, Vitalij & Tel'vak, Viktoriya** (2019a). My'xajlo Grushevs'kyj ta pol's'ko-ukrayins'ke proty'stoyannya u L'vivskom univertytetu [Mykhailo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian confrontation at Lviv University]. *Ukrayins'ki ta pol's'ki intelektualy' v drugij polovy'ni XIX – pershij treti'ni XX st. : spivpracya, konflikty', recepciya : kolekty'vna monografiya / za redakciyeyu Vitaliya Tel'vaka - Ukrainian and Polish intellectuals in the second half of the XIX - first third of the XX century. : cooperation, conflicts, perception: a collective monograph / edited by Vitaliy Telvak*. Xerson : Vy'davny'chy'j dim «Gel'vety'ka», 35-48. [in Ukrainian].
- Tel'vak, Vitalij & Tel'vak, Viktoriya** (2019b). Obrazy' My'xajla Grushevs'kogo v pol's'kij intelektualnij kul'turi kincy XIX – pochatku XXI stolittya [Images of Mykhailo Hrushevsky in the Polish intellectual culture of the end of the XIX - beginning of the XXI century]. *Ukrayins'ki ta pol's'ki intelektualy' v drugij polovy'ni XIX – pershij treti'ni XX st. : spivpracya, konflikty', recepciya :*

kolekty`vna monografiya / za redakciyeyu Vitaliya Tel`vaka - Ukrainian and Polish intellectuals in the second half of the XIX - first third of the XX century. : cooperation, conflicts, reception: a collective monograph / edited by Vitaliy Telvak. Xerson : Vy`davny`chy`j dim «Gel`vety`ka», 172-200. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 25.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.11.2020 р.

УДК 930.2(437=161.2)"1920/921":[94(477):929Масарик(437)]
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-92-99>

Олександр Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: ol-kravchuk@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>
ResearcherID: M-6141-2018

Т. Г. Масарик і українське питання у документах представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Празі

Анотація. Мета статті – проаналізувати повідомлення представництва ЗУНР у Празі про ставлення президента Чехословаччини Т. Г. Масарика до українського питання. **Методологія дослідження** ґрунтується на науково-дослідницьких принципах історизму, науковості, об'єктивності, загальних наукових методах (джерелознавчого аналізу, історичного і логічного) та спеціальних історичних методах (наративному та проблемно-хронологічному). **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у статті на основі архівних і опублікованих матеріалів, зокрема, листів голів представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Празі до керівників зовнішньополітичного відомства зазначеного державного утворення, аналізується ставлення першого президента Чехословаччини до українського питання. **Висновки.** Ставлення Т. Г. Масарика до українського питання розглядається у контексті встановлення відносин між Чехословаччиною і Західноукраїнською Народною Республікою наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., прагнення представників останньої у 1920-1923 рр. здобути підтримку Праги у забезпеченні визнання країнами Антанти самостійності цієї держави, обговорення справи допомоги українським емігрантам у ЧСР. Відзначено зміни позиції президента ЧСР в українському питанні. У праці «Нова Європа» (1918 р.) він підтримував ідею об'єднання Наддніпрянщини, Східної Галичини та Буковини в єдину українську автономію та перебування її у складі федеративної демократичної російської держави. На початку 1919 р. президент ЧСР був готовий визнати незалежність Української Народної Республіки, яка відродилася під час протигетьманського повстання. Але остаточне рішення він ставив у залежність від позиції держав Антант на мирній конференції у Парижі. Висвітлення представниками ЗУНР в Празі сприйняття українського питання Т. Г. Масариком у 1920-1921 рр. свідчить про його повернення до концепції, викладеної у праці «Нова Європа». Повідомлення представників ЗУНР дозволяють більш повно вивчити обставини, що унеможливили здобуття нею політичної підтримки з боку Чехословаччини. Враховуючи це, а також порушені у звітах представництва питання політики ЧСР в Закарпатті та щодо еміграції, зазначені документи є важливим джерелом вивчення історії чехословацько-українських відносин.

Ключові слова: дипломатія, емігранти, Є. Левицький, Є. Петрушевич, Закарпаття, Західноукраїнська Народна Республіка, С. Смаль-Стоцький, Т. Г. Масарик, Чехословацька республіка.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетів сучасної вітчизняної історичної науки є дослідження зовнішньополітичної діяльності українських державних утворень часів революції 1917-1921 рр. Значна увага їх дипломатичних представництв зосереджувалася на аналізі ставлення до України лідерів сусідніх країн. У цьому контексті важливим історичним джерелом є дипломатична документація представництва ЗУНР у Празі про позицію першого президента Чехословацької республіки Т. Г. Масарика щодо політичних перспектив розв'язання українського питання.

Мета статті – проаналізувати повідомлення представництва ЗУНР у Празі про ставлення президента Чехословаччини Т. Г. Масарика до українського питання.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Важливість теми обумовлюється також відсутністю відповідних спеціальних досліджень в історіографії, незважаючи на висвітлення окремих аспектів відносин ЧСР і ЗУНР у низці праць (Бетлій, 2006; Віднянський, 1997; Галицька-Дідух, 2015; Гарбульова, 2013; Кірсенко, 2006; Литвин, 2012; Нагорняк, 2000; Павлишин, 2013; Павлюк, 1997 та інші).

Основним джерелом статті стало дипломатичне листування голів представництва ЗУНР у Празі С. Смаль-Стоцького і Є. Левицького з Уповноваженим для закордонних справ у серпні 1920 – січні 1921 рр. – С. Витвицьким і у січні 1921 – лютому 1923 рр. – К. Левицьким. Листи зберігаються у фонді «Представництво Західно-Української Народної Республіки в Празі»

Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України у м. Києві [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1-95; Спр. 16. Арк. 1-249]. Частина листів опублікована у збірнику документів і матеріалів з історії цієї держави [Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923, 2001, 2008, 2011]. У листах погляди Т. Г. Масарика згадуються у контексті розмов С. Смаль-Стоцького з діячами ЧСР у вересні 1920-січні 1921 рр., зокрема, з міністром закордонних справ Е. Бенешем, особистим секретарем президента Чехословаччини В. Шкрахом, працівником Канцелярії президента ЧСР, референтом у справах Підкарпатської Русі (офіційна назва Закарпаття у складі ЧСР) Я. Нечасом. Також у статті використано інші українські та чеські документальні видання [Піскун, 2016; Топінка, 2010; Doubek, 2016; Hájková, Quagliatová & Vašek, 2013]. У статті документи ЗУНР цитуються мовою оригіналу, із збереженням орфографічних особливостей тексту.

Виклад основного матеріалу. Встановлення і розвиток дипломатичних відносин з сусідньою Чехословацькою республікою належали до пріоритетів зовнішньої політики ЗУНР. Як союзна держава країн Антанти, Чехословаччина мала змогу підтримати перед ними визнання незалежності ЗУНР [Павлюк, 1997: 115, 118]. Для західноукраїнських політиків значення Чехословаччини збільшилося після згоди Праги на інтернування у ЧСР у 1919-1920 рр. підрозділів Української Галицької армії чисельністю 11 тис. осіб [Карпенко, 2011: 110].

Перші контакти представників ЧСР і ЗУНР відбулися наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. 13 грудня 1918 р. голова Української національної ради Західноукраїнської народної республіки Є. Петрушевич призначив С. Смаль-Стоцького на посаду «представника Зах. У.Н.Р. до Праги». Це неприхильно сприйняв тодішній прем'єр-міністр ЧСР К. Крамарж, який виступав проти публікації у пресі Чехословаччини матеріалів про Україну [Карпенко, 2011: 102; ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 76]. С. Смаль-Стоцький пояснював позицію К. Крамаржа русофільськими настроями чеського суспільства, яке самостійницькі змагання українців вважало «зрадою» слов'янства, «інтригою австрійською, габсбурзькою і німецькою» [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 76].

Іншим було ставлення президента ЧСР Т. Г. Масарика, який був одним з небагатьох державних лідерів міжвоєнної Європи, знайомих із українським питанням [Григорій, 1941: 2]. Відродження УНР під час протигетьманського повстання скоригувало концепцію президента в українському питанні. У праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.) він висловився за об'єднання Східної Галичини, Буковини та Наддніпрянської України в автономне утворення у складі демократичної російської федерації [Віднянський, 1997: 47]. Але на початку 1919 р. президент дещо змінив свої погляди, був готовий визнати незалежність УНР. Президент ЧСР Т. Г. Масарик, на аудієнції у якого С. Смаль-Стоцький був 2 січня 1919 р., позитивно поставився до утворення представництва ЗУНР, а незабаром – місії УНР. Тоді ж Т. Г. Масарик зауважував Е. Бенешу необхідність мати чехословацьких представників в Києві [Hájková, Quagliatová & Vašek, 2013: 60]. Водночас, президент, за спогадами О. І. Бочковського, стосовно «перспектив українського питання у найближчому часі ... гадав, що це буде справа мирової конференції, яка має її вирішити. ... » [Бочковський, 1930: 14].

Після об'єднання українських держав та розгортання діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі на чолі з М. Славінським, С. Смаль-Стоцький працював у ній [Карпенко, 2011: 102].

Про доброзичливе ставлення Т. Г. Масарика до України свідчить відвідування Праги наприкінці лютого 1919 р. спеціально уповноваженим послом уряду УНР, заступником міністра закордонних справ Л. Цегельським [Цегельський, 1960: 305]. Про результати своєї місії і, зокрема, про аудієнцію у Т. Г. Масарика з М. Славінським, Л. Цегельський доповів на засіданні уряду Західної області УНР 20 березня 1919 р. На переконання Л. Цегельського, «Думкою Масарика і Бенеша, а тим самим і чеської держави є конечність сотворення української самостійної держави» [Карпенко, 2001: 88]. Також про певні зміни поглядів президента щодо українського питання свідчить його лист Е. Бенешу 30 квітня 1919 р., де він, зокрема, писав: « ... Росія розпалася, і тому на часі організація цих окраїн є краща, ніж розпад під моск[овським] невмілим централізмом! Тому ми ... беремо до уваги status quo » [Hájková, Quagliatová & Vašek, 2013: 129].

Сучасний дослідник М. Нагорняк зауважував, що незалежна Україна як безпосередній сусід Чехословаччини «видавалась останній вигіднішим партнером у реалізації слов'янської ідеї, ніж більшовицька Росія» [Нагорняк, 2000: 279]. Але події в Україні, починаючи з другої половини 1919 р. унеможливили розвиток відносин між УНР і ЧСР у такому напрямі. Директорія УНР на чолі з С. Петлюрою взяла курс на подальше відстоювання державності у союзі з Польщею. Натомість західноукраїнські політики в еміграції віддали перевагу пропаганді ідеї незалежної нейтральної Галицької республіки під протекторатом Ліги Націй [Галицька-Дідух, 2015: 38]. Для цього 25 липня 1920 р. Є. Петрушевич утворив «Уряд Диктатора ЗУНР» у Відні та низку дипломатичних представництв [Павлюк, 1997: 128].

Представництво ЗУНР у Празі отримало фінансування з 1 вересня 1920 р. Його офіційна назва – Дипломатична Місія Західно-Української Народної Республіки в Празі. Тимчасовим головою представництва призначено С. Смаль-Стоцького, а з вересня 1921 р. – Є. Левицького [Карпенко, 2001: 590]. Можливо, при цьому враховувалася та обставина, що обоє, як і Т.Г. Масарик за часів Австро-Угорщини, були депутатами парламенту Ціслейтанії [Історичні постаті Галичини XIX – XX ст., 1961: 234].

Ставлення Т. Г. Масарика до українського питання і загалом офіційна позиція ЧСР в умовах, які змінилися, розкрита С. Смаль-Стоцьким у донесеннях до Уповноваженого для закордонних справ у вересні 1920 – лютому 1921 рр.

Звітуючи про візит до Е. Бенеша 13 вересня 1920 р., С. Смаль-Стоцький повідомив про обговорення справи Галичини, ідею самостійності якої він відстоював. Прикметно, що С. Смаль-Стоцький говорив і про можливість приєднання ЗУНР до військово-політичного союзу Мала Антанта, у яком вбачав «зародок союзу слов'янського». Е. Бенеш зауважив, що цей союз утворено, насамперед, для втілення у життя мирних договорів, які стосуються його учасників. На думку С. Смаль-Стоцького, Е. Бенеш не очікував успішного завершення мирних переговорів у Ризі та вважав доцільним скликання нової конференції «всіх народів сходу Європи або влад, які повстали в революції, де і Чехословаччина була-б заступлена», а її ініціатором міг би стати Т.Г. Масарик. Водночас С. Смаль-Стоцький вказував на загальний характер цієї ідеї. Також представник ЗУНР відзначав підтримку чехословацькою владою української еміграції [Карпенко, 2011: 168-173].

У повідомленнях С. Смаль-Стоцького фіксувався інтерес чехословацьких політиків до України як до єдиної держави. Про це, зокрема, йшлося у повідомленні представника ЗУНР про візит 5 жовтня 1920 р. до В. Шкраха. С. Смаль-Стоцький зауважив його прагматичний ентузіазм щодо єдиної України, вступ якої до Малої Антанти міг би посилити цей союз, довівши чисельність населення його країн-учасниць до 80 млн. осіб. В. Шрах також наголошував на необхідності спільних дій українських політиків «з одною-одиною метою на умі, аби була Україна ... ». У тій же розмові дипломат дізнався, що незабаром до Праги приїде В. Винниченко, який мав відвідати Т. Г. Масарика [Карпенко, 2011: 232-234].

С. Смаль-Стоцький також доповідав про зустріч 8 листопада 1920 р. президента ЧСР з дипломатом УНР О. Шульгиним, який прямував до Женеві [Топінка, 2010: 73]. Зауважувалося, що О. Шульгина «надзвичайно сердечно» прийняли в Граді: «Масарик сказав, що він переконався, що Радянська Україна се дійсна інвазія російських большевиків, що національна свідомість на Україні справді дуже зросла, та що боротьба за самостійність України дійсно національна боротьба». Повідомлялося про обіцянку керівництвом ЧСР надати «Шульгинови всю поміч в Женеві і взагалі». На зустрічі пролунало питання про ставлення уряду УНР до Галичини. За повідомленням С. Смаль-Стоцького, «Шульгин заявив, що Уряд У.Н.Р. ніколи не зрік ся Галичини – він сам читав належний акт – там трактуєть ся Галичину як справу, вирішене якої залежить від міжнародних чинників. Україна стоїть на становищі соборности. ... І Масарик і Бенеш прийняли сю заяву Шульгина з найбільшим вдоволенням з притиском, що між поодинокими частинами України треба доконче порозуміння» [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 9-10].

Децю по іншому повідомляв про цю аудієнцію О. Шульгин. Він інформував міністра закордонних справ УНР А. Ніковського, що у питанні про відносини з Польщею, «Я вияснив чому саме цей союз був необхідним і неминучим. Опозиції я не зустрів, навпаки п. Masaryk сказав, що «ми також хочемо полагодити відношення з поляками» [Пісун, 2016: 189-191]. О. Шульгин не згадує про обіцянки підтримки Прагою делегації УНР в Женеві, яка мала намір подати заявку на вступ до Ліги Націй [Бетлий, 2006: 141, 142].

Враховуючи вищезазначене, керівництво Чехословаччини не могло підтримати звернення представників ЗУНР від 24 жовтня 1920 р. про допомогу у створенні самостійної східногалицької держави та укладення нею союзу з ЧСР, УНР, Білоруссю, Литвою і Естонією [Карпенко, 2011: 269-276]. Це саме стосувалося й листа Є. Петрушевича президенту Чехословаччини від 30 грудня 1920 р. з проханням підтримати ідею створити з інтернованих українських частин «сильну і боездатну військову організацію ... , яка в разі потреби змогла би стати поруч Чехословацьких полків у боях за цілість Чеської і визволення Галицької Української Республіки». Для цього, зокрема, пропонувалося поповнення «українського-галицького легіону» українськими військовими-емігрантами із сусідніх країн та Закарпаття [Карпенко, 2008: 747-749].

Вже у період підготовки і укладення Ризького миру 1921 р. керівництво ЧСР прагнуло нормалізувати відносини з Польщею [Нагорняк, 2000: 280]. Наступні повідомлення С. Смаль-Стоцького засвідчують зміну ставлення вищого керівництва ЧСР до українського питання. У цей час Я. Нечас підготував Т. Г. Масарика реферат із зазначеної проблеми [Карпенко, 2011: 496]. Згідно листа голови представництва ЗУНР, Я. Нечас говорив йому про своє незадоволення розмовою з президентом ЧСР 27 січня 1921 р. «Масарик, каже, все ще стоїть на становищі великої сфедералізованої Росії, а в яку небудь самостійність України, ну очевидно ще тим

менше Східної Галичини йому неконечно хочеться вірити. ... ». При цьому слушно зауважувалося, що вони збігаються з поглядами президента на впорядкування «старого континенту» після світової війни, висловленими у його книзі «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.). С. Смаль-Стоцький водночас висловив думку, що «з Масариком можна говорити і дійти до порозуміння. ... » [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 32]. У зв'язку з цим, 7 лютого 1921 р. С. Смаль-Стоцький надіслав К. Левицькому нарис О. І. Бочковського про книгу Т. Г. Масарика «Нова Європа» [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 43].

Втім, спроби західноукраїнського дипломата вплинути на керівництво ЧСР за допомогою публікації у чеській пресі матеріалів про Україну, були невдалими. Так, на інспіровану ним в одній із чеських газет нотатку «Самостійність Східної Галичини визнана під протекторатом Малої Антанти», видання «Čas», що знаходилося під впливом Е. Бенеша, заперечило таку можливість [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 25].

Також С. Смаль-Стоцькому не вдалося організувати візит Е. Петрушевича до президента ЧСР. Щоправда на заваді цього стали об'єктивні обставини – важке захворювання президента ЧСР, про яке С. Смаль-Стоцький неодноразово повідомляв у січні – квітні 1921 р. Уповноваженого для закордонних справ ЗУНР [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 27, 36, 46, 55, 67-67 зв, 89].

У документах представників ЗУНР не аналізувалося ставлення Т. Г. Масарика до Закарпаття, але згадуються окремі аспекти перебування краю у складі ЧСР та, зокрема, постать його першого губернатора. У листі від 13 квітня 1921 р. про аудієнцію губернатора Закарпаття Г. Жатковича у Т. Г. Масарика, висловлювалося переконання про неприйняття його відставки з посади. Відставку С. Смаль-Стоцький вважав некорисною для українських інтересів: «Жаткович боронить автономії Прикарпатської Русі до крайности і в послідних часах відносився до укр. руху вже далеко прихильніше ніж перше» [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 86]. Але відставка відбулася 13 травня 1921 р. [Кравчук, 2008: 111]. 7 серпня 1921 р. С. Смаль-Стоцький доповідав, що «Перед своїм від'їздом до Америки Др. Жаткович мав не тільки щирі розмови зі мною, але і публичний виклад про Прикарпатську Русь і свої заходи в справі її автономії і управління границь супроти Словаччини. ... ». Також повідомлялося, що Г. Жаткович «Прикарпатських Русинів в Америці ... до одного змобілізує до боротьби за повну, як найповнішу автономію та етнографічні границі. ... » [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 118 зв.].

У зв'язку з цим відзначимо, що у листі від 16 грудня 1920 р. С. Смаль-Стоцький позитивно оцінював працю емігрантів із Галичини у Закарпатті на посадах суддів і вчителів, відзначав шанобливе ставлення до них місцевого населення [ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 17-18]. Також варто згадати звернення Е. Левицького до Т. Г. Масарика від 1 березня 1922 р. із проханням про захист біженців. Він критикував циркуляр міністерства внутрішніх справ від 30 грудня 1921 р. про реєстрацію емігрантів. Застосування цього документу загрожувало депортацією до Польщі емігрантів, які працювали в Закарпатті. Серед аргументів, Е. Левицький відзначає невизначеність на той час міжнародно-правового статусу Східної Галичини [Doubek, 2016: 140-143.; Топінка, 2010: 124-129]. Незважаючи на відсутність відповіді на цей лист, лояльним до ЧСР емігрантам була забезпечена можливість працювати на Закарпатті, де вони зробили чимало для розвитку регіону.

Загалом, повністю реалізувати свої прагнення дипломати ЗУНР не змогли. У контексті курсу Антанти на повоєнного врегулювання у Центрально-Східній Європі, що включало підтримку Польщі, та й зацікавленістю самої ЧСР у покращенні відносин з Варшавою, Прага не могла допомогти емігрантському уряду ЗУНР у відродженні державності. Позиція ЧСР в українському питанні значною мірою визначалася політикою Антанти. Враховуючи її рішення щодо Східної Галичини у березні 1923 р., Прага відмовила Е. Петрушевичу у проханні емігрувати до ЧСР.

30 квітня 1923 р. еміграційний уряд Е. Петрушевича у Відні припинив свою діяльність як, незабаром й представництво ЗУНР у Празі [Павлишин, 2013: 302]. Табори інтернованих військових Української Галицької армії було розформовано. Приблизно 3 тис. колишніх стрільців залишилися в ЧСР, навчалися в чеських та українських емігрантських вищих навчальних закладах [Кірсенко, 2006: 56]. Після завершення навчання українських біженців, емігрантські освітні заклади припинили діяльність. Лише один із них – Український вільний університет вдалося зберегти завдяки фінансовій підтримці президента ЧСР Т. Г. Масарика [Кравчук, 2019: 196]. Нині цей заклад функціонує у Мюнхені.

Висновки. Документи представництва ЗУНР у Празі висвітлюють позицію Т. Г. Масарика щодо українського питання у контексті встановлення відносин між ЧСР і ЗУНР наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., прагнення представників останньої здобути підтримку Праги у забезпеченні визнання країнами Антанти державної самостійності. Документи представництва ЗУНР є важливим джерелом вивчення історії чехословацько-українських відносин та сприйняття постаті

.....
президента ЧСР дипломатами ЗУНР. Необхідно продовжити вивчення контактів представників чехословацької влади з представниками ЗУНР, використовуючи архівні документи Чеської Республіки, матеріали чеської періодики тощо.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бетлий, О. (2006). Україна 1919-1923: пражський проект. *Європа. Журнал польського інституту міжнародних дел*, Т. 6. № 2 (19), С. 119-151.

Бочковський, [О. І.] (1930) Із спогадів про Т. Г. Масарика. *Тризуб*, Ч. 36, 28 вересня, С. 12-14.

Віднянський, С. В. (1997) Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.). *Український історичний журнал*, № 1, С. 43-61.

Галицька-Дідух, Т. В. (2015) Східногалицька проблема як об'єкт міжнародної політики (січень-серпень 1920 р.). *Гілея. Науковий вісник. Зб. наук. пр.*, Вип. 101 (№ 10), С. 33-42.

Григорій, Н. (1941). Т. Г. Масарик та українці. *Народна воля*, Ч. 28, 11 березня, С. 2.

Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. (1961), Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Заходом і коштом Осередку праці НТШ у Філядельфії, 247 с.

Карпенко, О. (ред.). (2001). Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. У 5 т. Т. 2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси), Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 712 с.

Карпенко, О. (ред.). (2008). Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. У 5 т. Т. 4. Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан, Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 886 с.

Карпенко, О. (ред.). (2011). Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. У 5 т. Т. 5. Кн. 2. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920-1921 рр. / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан, Івано-Франківськ: Місто НВ, 948 с.

Кірсенко, М. В. (2006). ЗУНР і політика Чехословаччини. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки*, Вип. 52, С. 53-57.

Кравчук, О. (2019). Роль Т. Г. Масарика у наданні допомоги українській еміграції в Чехословацькій республіці. *Дриновський збірник*. Софія-Харків, Т. 12, С. 188-201. DOI: <https://doi.org/10.7546/DS.2019.12.21>

Кравчук, О. М. (2008). Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. Вінниця: Едельвейс, 248 с.

Литвин, Н. М. (2012). Взаємини еміграційного уряду ЗУНР із країнами Центрально-Східної Європи. *Гілея. Науковий вісник. Зб. наук. пр.*, Вип. 61 (№ 6), С. 620-625.

Нагорняк, М. (2000). Українське питання в зовнішньополітичній доктрині Т. Г. Масарика. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Львів, Вип. 6, С. 277-281.

Павлишин, О. (2013). Євген Петрушевич (1863-1940). Ілюстрований біографічний нарис, Львів: Манускрипт-Львів, 400 с.

Павлюк, О. (1997). Зовнішня політика ЗУНР. *Київська старовина*, № 3/4, С. 114-138.

Піскун, В. (ред.). (2016). Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці / Збірник наукових праць та документів, Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 432 с.

Топінка, Є. (ред.). (2010). Томаш Масарик і українці. Архівні документи, Львів: «Видавництво «Центр Європи», 440 с.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Цегельський, Л. (1960). Від легенд до правди. Нью-Йорк-Філадельфія: Видавництво «Булава», 313 с.

Doubek V. (Ed.). (2016). Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Rusové a Ukrajinci. (2. svazek, Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 736 s.

Hájková D., Quagliatová V. & Vašek R. (Ed.). (2013). Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918-1937. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 484 s.

Harbul'ová, L. (2013) T. G. Masaryk – ukrajinská otázka – ukrajinskí političtí představitelé (1917-1920). *T. G. Masaryk a Slované*, Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i. a Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., S. 101-110.

Александр КравчукВинницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)**Т. Г. Масарик и украинский вопрос в документах представительства Западноукраинской Народной Республики в Праге**

Аннотация. Цель статьи – проанализировать сообщения представительства ЗУНР в Праге об отношении президента Чехословакии Т. Г. Масарика к украинскому вопросу. **Методология исследования** основывается на научно-исследовательских принципах историзма, научности, объективности, общих научных методах (источниковедческого анализа, исторического и логического) и специальных исторических методах (нарративном и проблемно-хронологическом). **Научная новизна** работы состоит в том, что в статье на основе архивных и опубликованных материалов, в частности, писем глав представительства Западноукраинской Народной Республики в Праге к руководителям внешнеполитического ведомства указанного государственного образования, анализируется отношение первого президента Чехословакии к украинскому вопросу. **Выводы.** Отношение Т. Г. Масарика к украинскому вопросу рассматривается в контексте установления отношений между Чехословакией и Западноукраинской Народной Республикой в конце 1918 – в начале 1919 гг., стремления представителей последней в 1920-1923 гг. получить поддержку Праги в обеспечении признания странами Антанты самостоятельности этого государства, обсуждения вопроса помощи украинским эмигрантам в ЧСР. Отмечено изменения позиции президента ЧСР в украинском вопросе. В работе «Новая Европа» (1918 г.) он поддерживал идею объединения Надднепрянщины, Восточной Галиции и Буковины в единую украинскую автономию и ее пребывание в составе федеративного демократического российского государства. В начале 1919 г. президент ЧСР был готов признать независимость Украинской Народной Республики, которая возродилась во время восстания против гетмана. Но окончательное решение он ставил в зависимость от позиции государств Антанты на мирной конференции в Париже. Освещение представителями ЗУНР в Праге восприятия украинского вопроса Т. Г. Масариком в 1920-1921 гг. свидетельствует о его возвращении к концепции, изложенной в работе «Новая Европа». Сообщения представителей ЗУНР позволяют более полно изучить обстановку, которые сделали невозможным получение ею политической поддержки со стороны Чехословакии. Учитывая это, а также поднятые в отчетах представительства вопросы политики ЧСР в Закарпатье и относительно эмиграции, указанные документы являются важным источником изучения истории чехословацко-украинских отношений.

Ключевые слова: дипломатия, Е. Левицкий, Е. Петрушевич, Закарпатье, Западноукраинская Народная Республика, С. Смаль-Стоцкий, Т. Г. Масарик, Чехословацкая республика, эмигранты.

Oleksandr M. Kravchuk Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**T. G. Masaryk and the Ukrainian Question in the Documents of the Representation of the Western Ukrainian People's Republic in Prague**

Abstract. The purpose of the article is to analyze the representation's report of the Western Ukrainian People's Republic in Prague on the attitude of the president of Czechoslovakia T. G. Masaryk to the Ukrainian question. The **research methodology** is based on the research principles of historicism, scientificity, objectivity, general scientific methods (source analysis, historical and logical) and special historical methods (narrative and problem-chronological). The **scientific novelty** of the work is that the article on the basis of archival and published materials, in particular, the letters of the heads of the representation of the Western Ukrainian People's Republic in Prague to the foreign ministers of the state, analyzes the attitude of the first president of Czechoslovakia to the Ukrainian question. **Conclusions.** Masaryk's attitude to the Ukrainian question is considered in the context of establishing relations between Czechoslovakia and the Western Ukrainian People's Republic in late 1918 – early 1919, the desire of ones in 1920-1923 to gain the support of Prague in ensuring the recognition of the Entente countries the independence of this state, discussion of the case of assisting for Ukrainian emigrants in Czechoslovakia. In the article were noted the changes in the position of the Czechoslovak president in the Ukrainian question. In his work «New Europe» (1918), he supported the idea of the uniting of the Dnieper region, Eastern Galicia and Bukovina considering it necessary to

.....
preserve it as part of the federal democratic Russian state. In early 1919 president of the Czechoslovak Republic was ready to recognize the independence of the Ukrainian People's Republic, which was revived during the anti-Hetman uprising. But made the final decision dependent on the position of the Entente states at the peace conference in Paris. The coverage of the perception of the Ukrainian question by T. G. Masaryk in 1920-1921 by the representatives of the Western Ukrainian People's Republic in Prague testifies to his return to the concept set forth in the work «New Europe». Reports from representatives of the Western Ukrainian People's Republic allow a more complete study of the circumstances that made it impossible for it to gain political support from Czechoslovakia. Given this, as well as the issues of the Czechoslovak Republic's policy in Transcarpathia and on emigration were raised in the reports of the representation, these documents are an important source for studying the history of Czechoslovak-Ukrainian relations.

Key words: Czechoslovak Republic, diplomacy, Ye. Levytsky, Ye. Petrushevych, emigrants, S. Smal-Stotsky, T. G. Masaryk, Transcarpathia, Western Ukrainian People's Republic.

References:

- Betlij, O.** (2006). Ukraina 1919-1923: prazhskiy proekt [Ukraine 1919-1923: Prague project]. *Yevropa. Zhurnal polskogo instituta mezhdunarodnykh del - Journal of the Polish Institute of International Affairs*, T. 6, № 2 (19), 119-151. [In Russian]
- Bochkovsky, [O. I.]** (1930). Iz spogadiv pro T. G. Masaryka [From memories about T. G. Masaryk]. *Tryzub - Trident*, Ch. 36, 28 veresnya, 12-14. [In Ukrainian]
- Cehelsky, L.** (1960). Vid legend do pravdy [From legends to facts]. New York- Philadelphia: Vydavnytvo «Bulava», 313 s. [In Ukrainian]
- Doubek V. (Ed.)** (2016). Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Rusové a Ukrajinci [Correspondence of T. G. Masaryk and Slavs. Russians and Ukrainians]. (2. svazek, Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 736 s. [in Czech; in Russian; in Ukrainian]
- Hájková D., Quagliatová V. & Vašek R. (Ed.)** (2013). Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918-1937 [Correspondence of T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918–1937]. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 484 s. [in Czech]
- Halytska-Didukh, T. V.** (2015.). Skhidnohalyc'ka problema jak ob'jekt mizhnarodnoji polityky (sichen'-serpen' 1920 r.) [The Eastern-Galician problem as the object of international policy (January - August 1920)]. *Hileya. Naukovyj visnyk. Zb. nauk. pr. – Hileya. Scientific herald. Collection of scientific papers*, Vyp. 101 (№ 10), 33-42. [In Ukrainian]
- Harbul'ová, L.** (2013) T. G. Masaryk – ukrajinská otázka – ukrajinskí politickí predstavitelia (1917-1920) [T. G. Masaryk, the Ukrainian Question and Ukrainian Political Representatives (1917-1920)]. *T. G. Masaryk a Slované [T. G. Masaryk and the Slavs]*, Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i. a Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 101-110. [in Slovak]
- Hryhoryjiv, N.** (1941). T. G. Masaryk ta ukrajinci [T. G. Masaryk and Ukrainians]. *Narodna volja – People's will*, Ch. 28, 11 bereznja, 2. [In Ukrainian]
- Istorychni postati Ghalychyny XIX – XX st.** [Historical personages of Galicia in XIX – XX cent.] (1961). New York-Paris-Sydney-Toronto: Zakhodom i koshtom Oseredku praci NTSh u Filjadel'fii, 247 s. [In Ukrainian]
- Karpenko, O.** (Ed.). (2001). Zakhidno-Ukrajinsjka Narodna Respublika 1918-1923. Dokumenty i materialy [Western Ukrainian People's Republic 1918-1923. Documents and materials], U 5 t. T. 2. Derzhavotvorchi j administratyvno-organizacionijni procesy [State-building and administrative-organizational processes], Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 712 s. [In Ukrainian]
- Karpenko, O.** (Ed.). (2008). Zakhidno-Ukrajinsjka Narodna Respublika 1918-1923. Dokumenty i materialy [Western Ukrainian People's Republic 1918-1923. Documents and materials], U 5 t. T. 4. Zbrojni syly u borot'bi za svobodu, nezalezhnist', sobornist'[Armed forces in the struggle for freedom, independence, unity], O. Karpenko, K. Mytsan (Comps.), Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 886 p. [In Ukrainian]
- Karpenko, O.** (Ed.). (2011). Zakhidno-Ukrajinsjka Narodna Respublika 1918-1923. Dokumenty i materialy [Western Ukrainian People's Republic 1918-1923. Documents and materials], U 5 t. T. 5. Kn. 2. Zovnishnja polityka i mizhnarodne stanovyshe. 1920-1921 rr. [Foreign policy and international situation. 1920-1921], O. Karpenko, K. Mytsan (Comps.), Ivano-Frankivsk: Misto NV, 948 p. [In Ukrainian]
- Kirsenko, M. V.** (2006). ZUNR i polityka Chekhoslovachchyny [West Ukrainian National Republic and the Czechoslovak policy]. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Kyjevo-Mohyljans'ka akademija». Istorychni nauky - National University of Kyiv-Mohyla Academy Research Papers. History*, Vyp. 52, 53-57. [In Ukrainian]
- Kravchuk, O.** (2019). Rol' T. G. Masaryka u nadanni dopomoghy ukrajins'kij emigraciji v Chekhoslovacz'kij respubliki [The role of T. G. Masaryk in assisting of Ukrainian emigration in the

Czechoslovak republic]. *Drynovs'kyj zbirnyk – Drinov's collection*. Sofija-Kharkiv, T. 12, 188-201. DOI: <https://doi.org/10.7546/DS.2019.12.21> [In Ukrainian]

Kravchuk, O. M. (2008). Nacionaljna polityka Chekhoslovacz'koji respubliky. 1918-1929 rr. [National policy of the Czechoslovakian Republic. 1918 – 1929]. Vinnytsia: Edeljvejs, 248 s. [In Ukrainian]

Lytvyn, N. M. (2012). Vzajemny emigracijnogho urjadu ZUNR iz krajinamy Central'no-Skhidnoji Yevropy [Mutual relations of emigratory government of West Ukrainian National Republic with the Central Eastern European countries]. *Hileya. Naukovyj visnyk. Zb. nauk. pr. - Hileya. Scientific herald. Collection of scientific papers*, Vyp. 61 (№ 6), 620-625. [In Ukrainian]

Nagornyak, M. (2000). Ukrajsins'ke pytannja v zovnishn'opolitychnij doktryni T. G. Masaryka [The Ukrainian question in the foreign policy doctrine of T. G. Masaryk]. *Ukrajina: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist' - Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*. Lviv, (Vyp. 6), 277-281. [In Ukrainian]

Pavliuk, O. (1997). Zovnishnja polityka ZUNR [Foreign policy of the Western Ukrainian People's Republic]. *Kyivs'ka starovyna – Kyiv antiquity*, (№ 3/4), 114-138. [In Ukrainian]

Pavlyshyn, O. (2013). Yevhen Petrushevych (1863-1940). Il'ustrovanyj bioghrafichnyj narys [Yevhen Petrushevych (1863-1940). Illustrated Bibliography Sketch], Lviv.: Manuscript-Lviv, 400 s. [In Ukrainian]

Piskun V. (Ed.). (2016). Oleksandr Shul'gyn v ukrajins'komu derzhavotvorenni ta mizhnarodnij polityci / Zbirnyk naukovykh prac` ta dokumentiv [Oleksandr Shulhyn in the Ukrainian State Building and International Politics / Collection of Scientific Works and Documents], Kyiv: Instytut ukrajins'koji arkhieohrafiji ta dzhereloznavstva im. M. S. Ghrushevs'kogo NAN Ukrajiny, 432 s. [In Ukrainian]

Topinka, Ye. (Ed.). (2010). Tomash Masaryk i ukrajinci. Arkhivni dokumenty [Tomash Masaryk and Ukrainians. Archival documents]. Lviv: «Vydavnyctvo «Centr Yevropy», 440 s. [In Ukrainian]

TsDAVO Ukrainy. – Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy – The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine. [in Ukrainian].

Vidnyanskyj, S. V. (1997). Ukrajsins'ke pytannja v zovnishnjopolitychnykh koncepcijakh Chekhoslovachchyny (1918-1989 rr.) [The Ukrainian question in the foreign policy concepts of Czechoslovakia (1918-1989)]. *Ukrajins'kyj istorychnyj zhurnal. – Ukrainian Historical Journal*, № 1, 43-61. [In Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 10.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2020 р.

Наталія Ворон

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

аспірантка(Україна)

e-mail: natalya_voron@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0682-4444>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3373397/nataliia-voron>

Історія та культура України на сторінках видань Українського історико-філологічного товариства у Празі (1939-1945)

Анотація. Мета статті – розкрити науково-історичну та видавничу діяльність українського історико-філологічного товариства у Празі (далі – УІФТ) в роки Другої світової війни. Дослідити тематику наукових видань та оцінити внесок українських істориків-емігрантів у розвиток історії та культури України. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових методів (проблемно-хронологічного, ретроспективного, логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення, порівняння) із принципами об'єктивності, історизму. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці детально вивчено та проаналізовано історичне наукове надбання членів Українського історико-філологічного товариства у Празі в період Другої світової війни (1939 – 1945). **Висновки.** У період Другої світової війни члени УІФТ, не зважаючи на труднощі буремного часу, продовжували науково-дослідну роботу на благо української історичної науки. Нові представники товариства, емігранти з радянської України, активно долучилися до праці та продовжили традиції товариства попередніх років. За нашими підрахунками було надруковано 24 наукові статті, зроблено 51 виступ на зібраннях товариства. Аналіз архівних документів, праць істориків – емігрантів періоду Другої світової війни переконує в тому, що їх видавничу діяльність – це вагомий внесок у розвиток історичної науки та української культури. Наукова новизна, дискусійність, оригінальність трактувань притаманні дослідженням членів товариства з проблем історії Київської Русі, різних періодів козаччини, історії України XVIII та XIX ст. тощо. Цікавою та перспективною нині є проблема вивчення української культури, допоміжних дисциплін та архівної справи. Значна кількість істориків – науковців, членів УІФТ, писали свої роботи на основі закордонних архівів, що давало змогу поглиблювати та відкривати нові сторінки української історії або ж спростовувати фальшиві твердження стосовно українства, які були поширені в Російській імперії та на теренах радянської України.

Ключові слова: Друга світова війна, історія, культура, наукові видання, науковці-емігранти, УІФТ у Празі, засідання, архіви.

Постановка проблеми. Українське-історико-філологічне товариство у Празі, яке було засноване у 1923 році, за роки своєї діяльності залишило по собі глибоку теоретичну спадщину, що нараховує сотні протоколів проведених засідань та опублікованих наукових праць. Період його існування в 20-х – 30-х роках ХХ ст. вивчений досить ґрунтовно, однак діяльність в роки Другої світової війни до сьогодні не стала об'єктом уваги науковців. Саме це і обумовило вибір теми цього наукового дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Важливе місце для дослідження діяльності Українського історико-філологічного товариства у Празі в період Другої світової війни займають архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Особливе значення для вивчення проблеми має фонд 4372 «Українське історико-філологічне товариство у м. Празі», в якому є звіти, протоколи зборів товариства, статті, рецензії його членів, списки видань тощо [ЦДАВО. Ф. 4372. Оп.1.]. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (фонд 269 Колекція документів «Український музей в Празі» (1925 – 1948) є справи про діяльність УІФТ, а також протоколи засідань з 1939 по 1945 рр. [ЦДАГО. Ф. 269. Оп.1. Спр.416-418]. Особливий інтерес для нашого дослідження мають листи Д. Дорошенка до О. Оглоблина, опубліковані в журналі «Український історик» в 1965 році. [Оглоблин, 1965]. Саме з них ми черпаємо цікаву інформацію про становище еміграції та діяльність історико-філологічного товариства в період Другої світової війни. Однак основним джерелом дослідження цієї проблеми є 5 томів видання «Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі», які були надруковані в період 1926 – 1944 рр. [Праці, 1939; Праці, 1941; Праці, 1942; Праці, 1944]. Вагомим джерелом вивчення проблеми є також «Річне

справоздання Українського історично-філологічного товариства у Празі» за 1938 – 1941 рр. [Річне справоздання, 1941а; Річне справоздання, 1941б; Річне справоздання, 1941в]. Це видання містить точний перелік членів товариства, доповіді, зачитані на засіданнях, звіт діяльності товариства за рік, плани на найближчий період. До джерельної бази дослідження слід також віднести окремі публікації М. Антоновича [Антонович, 1941] та С. Наріжного [Наріжний, 1940; Наріжний, 1941а; Наріжний, 1941в; Наріжний, 1942; Наріжний, 1944], використані авторкою для розуміння змісту та напрямків діяльності УІФТ у цей період.

Питання діяльності українських наукових осередків у Чехословаччині у період Другої світової війни є недослідженою проблемою. Більшість істориків розглядають наукові здобутки еміграції в Чехословаччині в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Історик С. Віднянський у монографії «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945)» [Віднянський, 1994] один з перших, хто узагальнено характеризує діяльність Українського історико-філологічного товариства впродовж всього періоду його існування. Публікації останніх років по цій проблемі присвячені також вивченню окремих персоналій – учасників товариства та їх особистому внеску в розвиток історії України та української культури. Зокрема, у 2008 р. опублікована стаття А. Трембіцького «Родина Сіцинських-Січинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923 – 1945)» [Трембіцький, 2008]. Тематику наукових робіт членів УІФТ в період Другої світової війни згадує у своїй дисертації історик І. Краснодемська [Краснодемська, 2009]. У контексті розвитку українознавства, вона наводить приклад статей членів УІФТ: Д. Антоновича, С. Наріжного, В. Біднова, Б. Крупницького та ін. У 2012 р. були опублікована праця Андрія Шаповала, присвячена діяльності Михайла Антоновича [Шаповал, 2012]. Тут він детально аналізує участь історика у науковому та культурному житті українців Праги, розкриває зміст та значення його діяльності як члена Українського історично-філологічного товариства.

Науковиня О. Салата у статті «Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції» частково торкається і нашої проблеми, називаючи Прагу, зокрема Український вільний університет та Українське історико-філологічне товариство осередками історичної науки під час Другої світової війни [Салата, 2012].

Мета статті. Розкрити науково-історичну та видавничу діяльність українського історико-філологічного товариства у Празі в роки Другої світової війни. Дослідити тематику наукових видань та оцінити внесок українських істориків-емігрантів у розвиток історії та культури України.

Виклад основного матеріалу. З початку Другої світової війни Українське історико-філологічне товариство у Празі продовжило свою роботу. Дмитро Дорошенко, член УІФТ, писав до О. Оглоблина у 1942 р., що тоді, «коли українська наукова робота скрізь завмерла, найбільше робиться у Празі. Історико-філологічне товариство навіть в умовах війни продовжує проводити засідання, видавати наукові здобутки українських вчених» [Оглоблин, 1965 : 86]. Вплив Другої світової війни помітний у кількості засідань, які проводило товариство. Якщо у 20-х – 30-х рр. в середньому за рік відбувалося 27 засідань УІФТ, то згідно до звіту за 1938 – 1940 рр. відбулося лише 16 засідань (1938/1939 – 4 засідання; 1939/1940 – 12). У попередньому 1937/1938 році їх було 23. 1941/1942 рік – 22 засідання [Річне справоздання, 1941а : 2; Шаповал, 2012 : 95]. У 1942/1943 рр. відбулося 23 засідання наукового товариства, на яких виголошено 25 доповідей, у 1943/1944 рр. — 29 засідань, заслухано 36 наукових повідомлень [Шаповал, 2012 : 95].

У цей воєнний час продовжувався набір нових членів товариства. Так, у 1940 році його дійсними членами стали І. Панькевич, А. Волошин, О. Іванов, Ф. Стешенко [Річне справоздання, 1941б : 1]. У 1940 – 1941 р. членами УІФТ стали дійсні члени Наукового товариства ім. Шевченка: а у наступному 1941 році - М. Андрусак, В. Бірчак, І. Зілинський, М. Кордуба, В. Кубійович, З. Кузеля, Б. Лепкий, Євген-Юрій Пеленський, І. Раковський, Я. Рудницький. Скоро до складу товариства долучився лектор німецького університету в Мюнстері Освальд Бургардт [Річне справоздання, 1941в : 2-3]. З 1941 по 1944 рр. членами товариства стали такі знані вчені як В.В. Міяковський, О.П. Оглоблин, Ю.В. Шевельов, В.В. Дубровський, Н.Д. Полонська-Василенко, І.П. Крип'якевич, Ф.М. Колесса та інші науковці з Києва, Харкова, Одеси, Львова тощо. Зауважимо, що у травні 1944 р. до складу УІФТ входило 73 вчених, з яких 62 були дійсними членами, а 11 – членами-співробітниками. Це була найбільша кількість членства за всі роки діяльності УІФТ [Шаповал, 2012 : 95].

На засіданнях УІФТ в роки війни виголошувались, як і раніше, доповіді з історії, етнології, права, мистецтва, освіти, культури та ін. Як зазначено у звіті за 1940 – 1941 рр., значна кількість рефератів була присвячена дослідженню українсько-німецьких взаємин. Так, Д. Дорошенко виступав з доповіддю «Українські постаті в німецькій літературі ХVІІІ ст.», С. Сірополко зробив повідомлення про німця Швайполя Фіоля, першого друкаря слов'янських кириличних книжок. Дослідник А. Яковлів підготував ряд доповідей про німецьке право та практику його використання на українських землях [Річне справоздання, 1941в : 4].

Окрім поточної роботи – проведення засідань, читання лекцій, здобутком УІФТ була науково-видавнича діяльність, а саме – заснування власного видавництва, яке постійно мало в цей час фінансові труднощі. Як вказує А. Трембіцький, станом на 1941 р. товариство змогло видати 65 наукових видань [Трембіцький, 2008 : 313]. З 1939 по 1945 рр. було видано чотири томи праць УІФТ, більшість яких були вагомим внеском у розвиток історичної науки. Це були дослідження з літератури, мовознавства, історії України, права, археології та ін. Історична тематика охоплювала різні періоди – Київської Русі, Козаччини, Руїни, історію XVIII та XIX ст.

Істориків еміграції беззаперечно цікавила тема етногенезу українського народу. Український громадський і політичний діяч, історик, етнограф Вадим Щербаківський у третьому томі праць Українського історико-філологічного товариства презентує роботу – «Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світі палеоетнології» [Праці, 1941 : 27]. Він наголошує на важливості досліджень «батька української історії», насамперед через те, що постійне знищення українських етнографічних матеріалів, відсутність безпосередніх джерел фольклору, самі праці М. Грушевського є свідченням «останнього акорду наукової творчості тих авторів, які ще своїми очима бачили український народ в усій красі його традиційного життя...» [Праці, 1941 : 27].

Не зважаючи на значимість та важливість наукової спадщини М. Грушевського, В. Щербаківський пропонує подискутувати з приводу питання умов та обставин розвитку народної творчості в Україні. Автор статті додає, що така дискусія можлива лише за кордоном. У радянській Україні такі дискусії неможливі через тиск марксистської ідеології та її вплив на все наукове життя.

В. Щербаківський вказує, що теорія про походження українського народу від рухливої індоєвропейської раси, яка нібито виникла в арктичних областях з культурним запасом Вавилонії, є застарілою. Автор погоджується з думкою М. Грушевського, що індоєвропейська раса як фізична єдність не існує [Праці, 1941 : 29-30]. Щодо прабатьківщини слов'ян М. Грушевський визначав її по верхній течії Дніпра, Двіни та Волги. В. Щербаківський більш прихильний до теорії чеського археолога та історика Л. Нідерле, який називав прабатьківщиною слов'ян територію на південь від Прип'яті між Дніпром і Карпатами, тобто в Україні [Праці, 1941 : 34]. Також Вадим Михайлович вказує на те, що немає чітких доказів ні в історичних джерелах, ні в українському фольклорі про панування патріархальної родини на теренах України, як це запропонував Михайло Грушевський.

В. Щербаківський загалом не погоджується зі своїм колегою про умови формування української творчості. На його думку в Україні панували тоді значно кращі умови та суспільний розвиток, ніж нам наводить М. Грушевський [Праці, 1941 : 39-40]. Цінність наукової дискусії В. Щербаківського у тому, що він викладає та аналізує матеріал без суб'єктивних чинників, у вигляді державної ідеології та цензури, яка існувала в Радянській Україні. Також, ми переконуємось, що навіть теорії таких знаних вчених як М. Грушевський можна піддавати сумнівам, адже історична наука не стоїть на місці і постійно з'являються нові дослідження та нові факти.

Об'єктом уваги членів УІФТ став період ранньої історії України, зокрема Київської Русі. У другому томі праць Українського історико-філологічного товариства була опублікована стаття «Сліди побуту у згадках літописів про смерть і похорони князів X – XII ст.» [Праці, 1939 : 218-221], що належить авторству директора Національного музею у Львові Іларіона Свенціцького. Ця стаття підтверджує той факт, що між українською еміграцією та науковцями, що залишилися в Україні, продовжувалась активна співпраця.

У своєму дослідженні автор знайомить читача з фрагментами літописів про смерть і похорони князів X – XII ст. Окрім похоронних обрядів, описує також побут того часу. Науковець також наводить інформацію про зміни в поховальній обрядовості з початку хрещення Русі та поєднання її з язичницькими обрядами [Праці, 1939 : 218-219].

Найбільший інтерес історики УІФТ в період Другої світової війни виявляли до проблем козаччини. Так, до четвертого тому «Праць» увійшла робота М.Д. Антоновича «Студії з часів Наливайка», яку товариство у 1941 р. надрукувало окремою брошурою [Антонович, 1941]. У дослідженні на глибокій джерельній базі проаналізовано відносини між козаками С. Наливайка й австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом, який прагнув залучити козаків до коаліції антируських сил у Європі; про місію Еріха Лясоти до Війська Запорізького; розкрито значення коровги як козацького символу, що у традиціях Війська Запорізького мала політичний підтекст залежно від мети і володаря, до якого наймалися на службу козаки; відтворено події козацьких походів 1593 – 1595 рр. до Молдавії, Угорщини і Білорусі; висвітлено ініціативи київського католицького єпископа Йосипа Верещинського щодо заснування козацького князівства на Задніпр'ї та визначено причини погіршення взаємин між козацьким військом і польською королівською владою. Як додаток до праці - опубліковано документи Державного архіву Данцига про діяльність козаків у 1592 – 1596 роках [Шаповал, 2012 : 87].

У 1941 році Михайло Антонович публікує дослідження про антитурецьку діяльність козацького полковника з Поділля прикордонника Василя Босого у третьому томі праць УІФТ. Про нього він пише, що це – «типовий прикордонник старої дати, зв'язаний всією своєю діяльністю не з новим козацьким устроєм, що так бурхливо почав розвиватися у другому десятилітті XVII століття, а з шляхетсько-панською організацією Речі Посполитої» [Праці, 1941 : 1-16]. З написаного можемо стверджувати, що Босий був прикордонником, який дбав про власні інтереси - захоплення нових територій і отримання з них прибутку. Водночас, він перебував на службі у князя Збаражського і брав активну участь у колонізації Дикого поля [Праці, 1941 : 11].

Михайло Антонович – перший історик, який детально вивчає постать Василя Босого та його діяльність. До нього дослідники не звертали увагу на цю, по-своєму, видатну людину. Не зменшуючи заслуг князя Збаражського у колонізації Дикого поля, не можна не визнати, що саме на підданого В. Босого була покладена «значна частина робіт і небезпек». Василь Босий заслуговує на вагоме місце в історії тисячолітніх змагань українського народу за доступ до своєї природної межі на півдні – Чорного моря.

Робота Михайла Антоновича «Переяславська кампанія 1630 року», яка базувалася на матеріалах Державного архіву Данцига, була опублікована у п'ятому томі «Праць» наукового товариства [Праці, 1944 : 5-41]. У розвідці автор проаналізував причини, соціальну базу, хід та наслідки селянсько-козацького повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), який, на думку вченого, був рішучим та ініціативним козацьким ватажком, але «безпомічним у царині політики і політичної боротьби» [Праці, 1944 : 36].

Історик Борис Крупницький продовжував досліджувати козачину, зокрема, період Руїни. У п'ятому томі праць УІФТ з'явилася його розвідка «Миргородський полковник Павло Апостол (1618 – 1678)» [Праці, 1944 : 42-46]. Історик представляє біографію Павла Апостола, батька гетьмана Данила Апостола, намагається з'ясувати, коли саме він долучився до козацького війська та прихильником кого з гетьманів був миргородський полковник.

Симон Наріжний у «Працях Українського історико-філологічного товариства у Празі» [Праці, 1941 : 115-134] надрукував статтю про розвідування московських посланців на території України в другій половині XVII століття. Тут характеризуються способи розвідки: донесення порубіжних воевод; добровільні кореспонденти; спеціальні агенти та інші.

Однією з найпоширеніших була практика допиту всіх, хто виїжджав за межі України. Донесли про все: здобуту інформацію, наміри окремих українських діячів, чутки, настрої серед населення тощо. Добровільні кореспонденти Москви почали з'являтися в Україні ще на початку XVII ст., найбільше яких було серед духовенства. «Антипатріотичними» стали доноси особливо після смерті Богдана Хмельницького, за гетьманування І. Виговського, а також пізніше. Особливо важливою діяльністю духовенства була тоді, коли відносини між Москвою та Гетьманщиною загострювалися. З другої половини XVII ст. з'явилися власне московські агенти, яких з певною метою відправляли на територію України [Праці, 1941 : 116-117].

У збірнику праць УІФТ 1942 року надруковано статтю Дмитра Дорошенка, яка мала назву «Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665 – 1666)» [Праці, 1942 : 120-144]. Це одна з цікавих праць дослідження свого родоводу. Стаття містить такі структурні елементи: проголошення Дорошенка гетьманом Правобережної України; боротьба з Дрозденком; опанування Брацлавщини; відносини з Польщею; звільнення Йосифа Тукальського і Юрія Хмельницького з полону; справа польських залог по фортецях в Україні; старшинська рада в Чигирині підтверджує Дорошенка на гетьманство; генеральна рада в Лисянці тощо [Праці, 1942 : 123]. Дослідження містить значний обсяг матеріалу і є детальною довідкою гетьманства Петра Дорошенка.

Грунтовною статтею четвертого збірника «Праць Українського історико-філологічного товариства у Празі» є дослідження історика Бориса Крупницького «З історії Правобережжя 1683 – 1688 рр.» [Праці, 1942 : 1-32]. Автор досліджує період гетьманування С. Куницького (1683), Андрія Могили (1684 – 1688) та діяльність Семена Палія про що, на момент виходу статті, були відомі лише загальні факти. Джерелом для вивчення заявленої теми історик називає німецьку пресу, інформація для якої потрапляла з Правобережжя через Львів [Праці, 1942 : 2].

Стаття Бориса Крупницького є джерелом для дослідження історії українського козацтва Правобережжя у 80 – 90-х рр. XVII ст. Він висловлює власні думки та роздуми стосовно подій та козацьких ватажків, використовуючи німецьку періодику.

Цікавим є біографічне дослідження цього ж автора «Пилип Орлик і Сава Чалий». Науковець знайомить нас з постаттю Сави Чалого – одного із сподвижників гетьмана Пилипа Орлика. Історик розглядає різні версії про походження Сави Чалого, демонструє певні гіпотези щодо його особистості. Беззаперечним, на його думку, є те, що Сава Чалий певний період перебував на службі у Польщі, був прихильником Пилипа Орлика, і надавав йому підтримку з кількома тисячами запорожців [Праці, 1939 : 42-44].

Історик Борис Крупницький у виданні третього тому «Праць...» знайомить читачів з роботою «З життя першої української еміграції» [Праці, 1941 : 17-26]. У першій частині він розповідає про долю двох українських емігранток – Ганни Орлик та Ганни Войнаровської. Це дослідження автор зробив на основі матеріалів Дрезденського та Стокгольмського архівів. У еміграції ці обидві жінки терпіли злидні та труднощі повсякдення, але між ними постійно продовжувалися протистояння та неприязнь, про що свідчать їх листи до шведських чиновників. Порівнюючи долю цих представниць політичної еміграції, відчувається, що Б. Крупницький більш прихильний до Ганни Орлик, яка попри матеріальну скруту, намагалася виконувати і свої політико-громадські обов'язки українки, співпрацюючи з чоловіком, а пізніше – з сином. Натомість, про Ганну Войнаровську він пише, що вона відстоювала лише свої приватні інтереси [Праці, 1941 : 24].

У другій частині статті «З життя першої української еміграції» Борис Крупницький описує арешт генерального осавула Пилипа Орлика – Григорія Герцика. Автор статті аналізує версії як саме відбувся арешт і хто до нього був причетний. Наводить розвідки українського історика М. Костомарова, польського дослідника В. Конопчинського з цього приводу. Як свідчать дані з Дрезденського державного архіву, наведені у статті Б. Крупницьким, польський уряд був не причетний до арешту Г. Герцика у Варшаві. Більше того, у грудні 1720 р. московському цареві був надісланий дипломатичний протест за свавільну діяльність на території Польщі. Щоправда, результатів він не дав і генеральний осавул П. Орлика так і залишився в ув'язненні [Праці, 1941 : 24-25]. Можна стверджувати з наведених вище фактів, що Москва, навіть на території інших держав, всіляко перешкоджала діяльності українських політичних діячів, використовуючи для цього незаконні методи.

Заслужують особливої уваги дослідників роботи М. Антоновича, що надруковані в роки Другої світової війни. Наукове дослідження М. Антоновича [Праці, 1939 : 17-21] присвячене темі вербування українців у прусську армію XVIII століття. Ця наукова публікація стала результатом роботи Михайла Дмитровича у Кенігсберзькому державному архіві. Завдяки знайденим автором документам досліджені методи набору українців і білорусів до пруської армії. Цю працю М.Д. Антоновича УІФТ також видало окремою брошурою [Шаповал, 2012 : 91].

Значний науковий інтерес у членів УІФТ викликала проблема створення та діяльності історичних товариств на теренах України в різні періоди. Дослідженню саме цього питання присвятив свою роботу секретар УІФТ Симон Наріжний. Зокрема, у 1941 р. він представив широкому загалу дослідження з історії Одеського товариства історії й старовини (далі – ОТИС) як найстарішого в Україні історико-археологічного товариства [Наріжний, 1941а]. У 1942 році стаття ввійде до четвертого тому «Праць УІФТ» та буде надрукована [Праці, 1942 : 215-234]. Перше засідання ОТИС відбулося 23 квітня 1839 р. Першопричинами його заснування стали постійні знахідки на території Південної України, матеріальні рештки різних епох, що потребували наукового вивчення та трактування. У Статуті товариства, який був затверджений аж у 1896 р, було вказано, що його завданням є «вивчення історії й археології загалом, а особливо південної Росії (Новоросійського краю, Бессарабії, Криму й Східного берегу Чорного моря» [Праці, 1942 : 221]. Членами товариства були представники різних національностей, більшість з яких були українці. Серед відомих науковців ОТИС були В. Антонович, М. Максимович, Ф. Леонтович, В. Яковлів та ін. Товариство займалося різноманітною діяльністю: археологічні розкопки, засідання, написання реферативних повідомлень, видавнича справа, поповнення музейних колекцій. ОТИС працювало впродовж другої половини XIX ст. Перша світова війна та революції 1917 – 1921 рр. негативно вплинули на його роботу. Останнє засідання товариства відбулося 1922 р. і на ньому були присутні лише 7 членів [Праці, 1942 : 234].

У 1944 р. окремою брошурою Симон Наріжний опублікував також працю «Харківське історико-філологічне товариство» [Наріжний, 1944]. Аналізуючи цю статтю С. Наріжного складається враження, що у своїй діяльності Українське історико-філологічне товариство у Празі наслідувало Харківське історико-філологічне товариство, яке основним завданням визначало вивчення, поширення та популяризацію досліджень з філології та історії.

На нашу думку, кульмінаційним акордом вивчення історії створення та діяльності товариств Симона Наріжного є підготовлені та видані публікації у 1940 році «15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923 – 1938)» [Наріжний, 1940] та у 1942 р. «Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1» [Наріжний, 1942]. У першій статті науковець детально аналізує роботу УІФТ впродовж заявленого періоду - розкриває діяльність, проблеми та здобутки товариства, теми доповідей, зачитаних на засіданнях, тощо.

Наступна робота автора – «Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1» – це фундаментальне дослідження, що розкриває сторінки історії українських наукових установ, товариств, організацій різного спрямування, створених українськими емігрантами після Першої світової війни та Української революції 1917 – 1921 рр.

Зауважимо, що на сторінках видань Українського історико-філологічного товариства у Празі, мають місце висвітлення проблем не тільки історії України, археології, етнографії, побуту та культури українського народу, а також допоміжних історичних дисциплін.

Щодо археології, то науковці писали свої роботи на основі розкопок попередніх років, коли вони ще мали змогу працювати в Україні. Так, В. Щербаківський знайомить нас з результатами археологічних розкопок на Переяславщині, які він проводив у 1913 р. [Праці, 1939 : 133-135]. Він вказує, що могили, на яких він проводив розкопки, відносяться приблизно до V – IV ст. до н. е. Також, дослідник наводить детальний перелік всіх речей, знайдених на Переяславщині.

Український археолог Ярослав Пастернак у другому томі праць УІФТ пише про Куштановицький тип археологічної культури, знайденої у Східній Галичині й неподібній до інших знахідок у цій місцевості. На думку археолога, пам'ятки, що мали місце у куштановському могильнику, – це залишки місцевого трацького населення, на яке вплинула скитська культура [Праці, 1939 : 138].

Український дослідник та археолог Іван Борковський робить спробу оцінити «Значення деяких предметів, знайдених в Майкопській могилі» [Праці, 1939 : 140-142]. Цікавим є висновок науковця, що саме ці пам'ятки вказують на поширення породи коня Пржевальського на теренах східної Європи з доби неолітичної культури. Також І. Борковський пробує пояснити призначення речей, знайдених російським археологом М. Веселовським у 1897 р. у цій Майкопській могилі [Праці, 1939 : 142].

У збірниках, що надруковані під час Другої світової війни, досліджуються також окремі складові української культури. Так, Вадим Щербаківський у статті «Емальована ікона українського майстра XVIII віку» описує ікону майстра Варлаама «Вручення ключів апостолу Петру» [Праці, 1942 : 211-214]. Автор вказує, що ікона ієромонаха Варлаама – це ознака народження в Україні нового напрямку мистецтва емальярства по-ліможському. Це напевно єдина збережена ікона цього часу, адже під час подорожі Катерини II Україною було спалено три козацькі монастирі, серед них - Межигірській, в якому писав ікони Варлаам. У примітках до статті В. Щербаківського історик українського мистецтва Д. Антонович вказує, що ікона Варлаама – це репродукція картини італійського художника Бернардо Строцці [Праці, 1942 : 213-214].

У 1944 році Вадим Щербаківський також опублікував «Матеріали до історії українського мистецтва. Іконостас церкви Гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях» [Праці, 1944 : 47-68]. Український етнограф робить його аналіз на основі фото та відбитків, зроблених ще в період Першої світової війни. Автор досить детально описує оздоблення церкви, а найбільше приділяє увагу іконостасу. Відзначимо, що в еміграції – це було чи не єдине джерело для вивчення іконопису в Україні. Він переймається тим, щоб радянська влада не знищила храм та його внутрішній інтер'єр, щоб церква пережила війну. На його думку, архітектура церкви, її внутрішній інтер'єр та іконостас потребують подальшого детального вивчення.

Заслуговують на увагу роботи членів УІФТ з інших історичних дисциплін. Так, Федір Слюсаренко представив статтю «Нумізматична праця проф. В.Б. Антоновича» [Праці, 1939 : 183-191], в якій дослідив наукову спадщину видатного науковця у галузі нумізматики. Автор статті стверджує, що В. Антонович присвятив не одне десятиліття свого життя вивченню античної нумізматики. Він аналізує описи монет, здійсненні Володимиром Боніфатійовичем, вказуючи на те, що В. Антонович склав трьохтомник монет Нумізматичного музею та написав численні статті й доповіді про нові знахідки монет та скарбів. Однак, Ф. Слюсаренко робить висновок, що основною науковою площиною для В. Антоновича є історія України, а всі інші напрями науки він досліджував лише як допоміжні [Праці, 1939 : с.188-191].

Український історик та архівіст В. Дубровський у п'ятому томі праць УІФТ опублікував цікаве дослідження з архівознавства «Архів Пульхерії Іванівни», дружини секунд-майора М. Скоропадського [Праці, 1944 : 166-173]. Автор переконує, що ці архівні документи є відображенням реального життя кінця XVIII ст. – середини XIX ст., особливо еволюції поміщицького господарства цього часу. В архіві зберігаються купчі акти, квитанції про оплату подушного податку, звіти про стан господарства, інвентарні описи, контракти з поставниками тощо [Праці, 1944 : 171]. Ця стаття автора є вагомим внеском у вивчення повсякденного життя українських селян та поміщиків першої половини XIX ст.

Висновки. Наукова спадщина Українського історико-філологічного товариства є багатогранною та різноманітною. У період Другої світової війни, коли змінювалися умови життя, побут, не вистачало коштів, а ставлення владних структур до української еміграції не гарантувало хорошу перспективу науково-дослідної роботи – все це не зупиняло активну діяльність членів товариства. Як і у 20 – 30-ті рр., нові члени УІФТ активно долучилися до праці на благо української науки та продовжили традиції товариства попередніх років. За нашими підрахунками було надруковано 24 наукові статті, зроблено 51 виступ на зібраннях товариства.

У період 1943 – 1944 рр. (звільнення території України від нацистів), до Чехословаччини емігрували науковці-історики та культурні діячі, долею яким судилося в період окупації залишатися на теренах України – В. Міяковський, Н. Полонська-Василенко, В. Дубровський та ін. У цей час їх доля могла бути трагічною, а іншого шляху як емігрувати не було. Руку допомоги подавали і ті емігранти, що вже довгий час перебували в Чехословаччині та працювали на науковій ниві. Саме в цей період до товариства влилося потужне русло інтелектуалів, які піднімали історичну науку на новий рівень, започаткувавши різні напрямки наукових досліджень.

Аналіз архівних документів, праць істориків – емігрантів періоду Другої світової війни переконує в тому, що їх видавнича діяльність – це вагомий внесок у розвиток історичної науки та української культури. Наукова новизна, дискусійність, оригінальність трактувань притаманні дослідженням членів товариства з проблем історії Київської Русі, різних періодів козаччини, історії України XVIII та XIX ст. тощо. Цікавою та перспективною нині є проблема вивчення української культури, допоміжних дисциплін та архівної справи. Значна кількість істориків - науковців, членів УІФТ, писали свої роботи на основі закордонних архівів, що давало змогу поглиблювати та відкривати нові сторінки української історії або ж спростовувати фальшиві твердження стосовно українства, які були поширені в Російській імперії та на теренах радянської України.

Подяка. Висловлюю щирі вдячності членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Антонович, М. (1941). *Студії з часів Наливайка*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 90 с.

Віднянський, С.В. (1994). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921 – 1945 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 82 с.

Краснодемська, І.Й. (2009). *Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20 – 60-ті рр. XX ст.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – Українознавство(історичні науки)). Київ, 253 с.

Наріжний, С. (1940). *15 літ діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі (1923 – 1938)*. Прага, 18 с.

Наріжний, С. (1941а). *Одеське товариство історії і старовини*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 25 с.

Наріжний, С. (1941б). *Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII віку*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 23 с.

Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* (в 2 т., Т.1). Прага, 609 с.

Наріжний, С. (1944). *Харківське Історично-Філологічне Товариство*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 22 с.

Оглоблин, О. (1965). 3 листів Д.І. Дорошенка до О.О. Оглоблина. *Український історик*, 3-4(7-8), С. 86-88

Праці... (1939). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.2). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 216 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12069-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-t-2/>

Праці... (1941). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.3). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 140 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/5585-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1941-t-3/>

Праці... (1942). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.4). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 238 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/5584-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1942-t-4/>

Праці... (1944). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.5). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 178 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/5583-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1944-t-5/>

Салата, О. (2012). Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції. *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 229-246. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2012_22_15

Річне справоздання ... (1941а). *Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Рік п'ятнадцятий (1937 – 1938)*. Прага, 16 с. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannya-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarisstva-v-prazi-1932-41/>

Річне справоздання ... (1941б). *Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Роки XVI і XVII (1938 – 1940)*. Прага, 8 с. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannya-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarisstva-v-prazi-1932-41/>

Річне справоздання ... (1941в). *Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Рік вісімнадцятий (1940 – 1941)*. Прага, 16 с. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannya-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarisstva-v-prazi-1932-41/>

Трембіцький, А.М. (2008). Родина Сіцинських-Сичинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923 – 1945). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* (11), 301-326

Шаповал, А.І. (2012). Співпраця Михайла Антоновича з Українським історично-філологічним товариством у Празі. *Архіви України*, 4(280), 88-99.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління.

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань.

Наталія Ворон

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
аспірант (Україна)

История и культура Украины на страницах изданий Украинского историко-филологического общества в Праге (1939-1945)

Аннотация. *Цель статьи – раскрыть научно-историческую и издательскую деятельность Украинского историко-филологического общества в Праге (далее – УИФО) в годы Второй мировой войны. Исследовать тематику научных изданий и оценить вклад украинских историков-эмигрантов в развитие истории и культуры Украины. Методология исследования основана на сочетании общенаучных методов (проблемно-хронологического, ретроспективного, логического анализа, классификации и систематизации, обобщения, сравнения) с принципами объективности, историзма. Научная новизна работы заключается в том, что впервые в отечественной исторической науке подробно изучены и проанализированы историческое научное достояние членов Украинского историко-филологического общества в Праге в период Второй мировой войны (1939-1945). Выводы.* В период Второй мировой войны члены УИФО, несмотря на трудности бурного времени, продолжали научно-исследовательскую работу на благо украинской исторической науки. Новые представители общества, эмигранты из советской Украины, активно включились в работы и продолжили традиции общества предыдущих лет. По нашим подсчетам было напечатано 24 научные статьи, сделано 51 выступление на собраниях общества. Анализ архивных документов, работ историков-эмигрантов периода Второй мировой войны убеждает в том, что их издательская деятельность – это весомый вклад в развитие исторической науки и украинской культуры. Научная новизна, дискуссионность, оригинальность трактовок присущи исследованиям членов общества по проблемам истории Киевской Руси, различных периодов казачества, истории Украины XVIII и XIX в. тому подобное. Интересной и перспективной в настоящее время является проблема изучения украинской культуры, вспомогательных дисциплин и архивного дела. Значительное количество историков-ученых, членов УИФО, писали свои работы на основе зарубежных архивов, что позволяло углублять и открывать новые страницы украинской истории или опровергать фальшивые утверждения относительно украинской истории, которые были распространены в Российской империи и на территории советской Украины.

Ключевые слова: Вторая мировая война, история, культура, научные издания, ученые-эмигранты, УИФО в Праге, заседание.

Nataliia P. Voron

National Pedagogical Dragomanov University
postgraduate (Ukraine)

History and Culture of Ukraine on the Pages of Periodicals of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (in 1939-1945s)

Abstract. *The purpose of the paper is to reveal the scientific-historical and publishing activity of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (hereinafter – UHPS) during the World War II, research into the topics of scientific periodicals and assess the contribution of Ukrainian emigrant historians to the development of history and culture of Ukraine. The research methodology is based on a combination of general scientific methods (problematic-chronological, retrospective, logical analysis, classification and systematization, generalization, comparison) with the principles of objectivity, historicism. The scientific novelty of the paper is that the historical scientific heritage of the members of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague during the Second World War (1939-1945) has been studied and analyzed in detail for the first time in the domestic historical science. Conclusions.* *During World War II, UHPS members, despite the difficulties of the turbulent times, continued their research work for the benefit of Ukrainian historical science. New representatives of the society, emigrants from Soviet Ukraine, actively joined the work and continued the traditions of the society of previous years. According to our estimates, 24 scientific papers were published, 51 speeches were made at the meetings of the society. The analysis of archival documents, papers of the emigrant historians of the Second World War convinces that their publishing activity was a significant contribution to the development of historical science and Ukrainian culture. Scientific novelty, debatability, originality of interpretations are inherent in the research of the members of the society on the issues of the history of Kyivan Rus, different periods of the Cossacks, the history of Ukraine in the XVIII and XIX centuries, etc. The issue of studying Ukrainian culture, auxiliary disciplines and archiving is interesting and promising nowadays. A large number of historians - scientists, members of the UHPS, wrote their works on the basis of foreign archives, which made it possible to deepen and open new pages of Ukrainian history or refute false allegations about Ukrainianness, which were widespread in the Russian Empire and on the territory of Soviet Ukraine.*

Key words: *Second World War, history, culture, scientific periodicals, emigrant scientists, UHPS in Prague, meetings, archives.*

References:

- Antonovych, M.** (1941). *Studiji z chasiv Nalyvajka [The studios from the time of Nalyvayko]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 90 p. [in Ukrainian].
- Vidnjanskyj, S.V.** (1994). *Kulturno-osvitnja i naukova dijalnistj ukrajinskoji emigraciji v Chekhoslovachchyni: Ukrajinskyj vilnyj universytet (1921 – 1945 rr.) [Cultural, educational and scientific activities of the Ukrainian emigration in Czechoslovakia: Ukrainian Free University (1921 – 1945)]*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrajinjy NAN Ukrajinjy, 82 p. [in Ukrainian].
- Krasnodemsjka, I.J.** (2009). *Vnesok vchenykh ukrajinskoji diaspory jevropejskykh krajin u rozvytok ukrajinoznavstva (20 – 60-ti rr. XX st.) [The contribution of scientists of the Ukrainian diaspora of European countries in the development of Ukrainian studies (20 – 60's of the twentieth century)] (Candidate thesis)*. Kyiv, 253 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1940). *15 lit dijalnosti Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi (1923 – 1938) [15 years of activity of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (1923 – 1938)]*. Pragma, 18 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1941). *Odesjke tovarystvo istoriji i starovyny [Odessa Society of History and Antiquities]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 25 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1941). *Rozviduvannja moskovsjskykh poslanciv na Ukrajinu v drugij polovyni XVII viku [Reconnaissance of Moscow envoys in Ukraine in the second half of the XVII century]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 23 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1942). *Ukrajinsjka emigracija. Kulturna pracja ukrajinskoji emigraciji mizh dvoma svitovymy vijnamy [Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between the two world wars]*. (Vol. 1). Pragma, 609 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1944). *Kharkivsjske Istorychne-Filologichne Tovarystvo [Kharkiv Historical and Philological Society]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 22 p. [in Ukrainian].
- Oghloblyn, O.** (1965). *Z lystiv D.I. Doroshenka do O.O. Oghloblyna [From the letters of D.I. Doroshenko to O.O. Oghloblina]*. *Ukrajinskyj istoryk*, 3-4(7-8), 86-88 [in Ukrainian].

- Praci...** (1939). *Praci Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 2). Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 216 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12069-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-t-2/> [in Ukrainian].
- Praci...** (1941). *Praci Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 3). Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 140 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/periodika/5585-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1941-t-3/> [in Ukrainian].
- Praci...** (1942). *Praci Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 4). Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 238 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/periodika/5584-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1942-t-4/> [in Ukrainian].
- Praci...** (1944). *Praci Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 5). Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 178 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/periodika/5583-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1944-t-5/> [in Ukrainian].
- Salata, O.** (2012). Ukrajinsjka akademichna istorychna nauka v period Drughoji svitovoji vijny: istoryky emigraciji [Ukrainian academic historical science during the Second World War: historians of emigration]. *Istorioghrafichni doslidzhennja v Ukrajinі*, 22, 229-246. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2012_22_15 [in Ukrainian].
- Richne spravozdannja ...** (1941a). *Richne spravozdannja Ukrajinsjkogho istoryko-filologhichnogho tovarystva u Prazi. Rik p'jattnadcjatyj (1937 – 1938)* [Annual report of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. Fifteen years (1937 – 1938)]. Pragma, 16 p. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannja-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1932-41/> [in Ukrainian].
- Richne spravozdannja ...** (1941b). *Richne spravozdannja Ukrajinsjkogho istoryko-filologhichnogho tovarystva u Prazi. Roky XVI i XVII (1938 – 1940)* [Annual report of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. Years XVI and XVII (1938 – 1940)]. Pragma, 8 p. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannja-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1932-41/> [in Ukrainian].
- Richne spravozdannja ...** (1941v). *Richne spravozdannja Ukrajinsjkogho istoryko-filologhichnogho tovarystva u Prazi. Rik visimnadcjatyj (1940 – 1941)* [Annual report of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. The year eighteen (1940 – 1941)]. Pragma, 16 p. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannja-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1932-41/> [in Ukrainian].
- Trembicjkyj, A.M.** (2008). Rodyna Sicinsjkykh-Sichynsijkykh ta Ukrajinsjke istorychno-filologhichne tovarystvo v Prazi (1923 – 1945) [The Sicinski-Siczynski family and the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (1923 – 1945)]. *Naukovi zapysky Nacionaljnogho universytetu «Ostrozjka akademija». Istorychni nauky.* (11), 301-326 [in Ukrainian].
- Shapoval, A.I.** (2012). Spivpracija Mykhajla Antonovycha z Ukrajinsjkym istorychno-filologhichnym tovarystvom u Prazi [Michael Antonovich cooperation with Ukrainian Historical and Philological Society in Prague]. *Arkhivy Ukrajinjy*, 4(280), 88-99 [in Ukrainian].
- CDAVO** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady ta upravlinnja [Central State Archive of the highest authorities and administration]. [in Ukrainian].
- CDAGhO** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj [Central State Archives of Public Organizations]. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 15.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.11.2020 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94:334.73 (477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-110-113>

Юрій Зінько

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, професор (Україна)

e-mail: zinko56@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5546-6308>

Віталій Тучинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tuchinsky_v@ukr.net

Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга 2.: Боротьба за державність України в роки Гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 843 с.

Анотація. У статті прорецензовано монографію Валерія Рекрута, у якій досліджено соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, що відбувалися на території Гайсинського повіту Подільської губернії у період Гетьманщини й становлення Директорії Української Народної Республіки. Дослідження характеризує ґрунтовна та різноманітна джерельна база, основу якої становлять уперше введені до наукового обігу документи і матеріали. Автору вдалося об'єктивно відтворити події, що відбувалися в одному з повітів Подільської губернії на тлі загальноукраїнських політичних процесів у складний період українського національного державотворення.

Ключові слова: Гайсинщина, Поділля, Українська революція 1917–1921 рр., Гетьманщина, Директорія УНР, земельна реформа, місцеве самоврядування.

Рецензована монографія В. Рекрута є другою частиною великої наукової праці, приуроченої історії Гайсинського повіту Подільської губернії в період Української національної революції 1917–1921 рр. Перша її частина «Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917–29 квітня 1918 рр.)» вийшла друком 2018 р.

Автор – кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України, автор понад 200 наукових та науково-популярних праць, серед яких близько десяти монографій. Упродовж останніх років активно досліджує історію Гайсинщини.

У роботі, що побудована за проблемно-хронологічним принципом, досліджено перебіг революційних подій та повсякденного життя населення повіту в період Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки. Цікаво проаналізовано політичні й соціально-економічні процеси, особливості громадського життя різних соціальних та національних груп населення на тлі загальноукраїнських революційних подій того часу.

Велику за обсягом працю (52, 8 д. а.) характеризує ґрунтовна та різноманітна джерельна база. Її основу становлять документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських організацій, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, державного архіву Вінницької та інших областей. Загалом автору вдалося проаналізувати близько 1,5 тис. справ із понад 110 архівних фондів. Важливим джерелом інформаційного забезпечення слугували періодичні видання, що видавалися в Україні протягом 1918–1920 рр., серед яких – «Життя Поділля», «Державний вісник», «Подольские губернские ведомости», «Народна воля» та ін.

Імпонує досить виважена структура монографії: вступ, три розділи, висновки, додатки. У вступі коротко схарактеризовано джерела та історіографію дослідження, де автор зазначає про те, що історія Гайсинщини в період 1918–1920 рр. дотепер не досліджувалася у вітчизняній історіографії. Ця обставина надає роботі особливої актуальності й наукової новизни.

Перша частина «Гайсинщина під владою Гетьмана Павла Скоропадського (травень-грудень 1918 р.)», що поділяється на шість підрозділів, характеризує політичні події в повіті у період становлення влади Гетьманату. Автор ґрунтовно аналізує процес формування органів державної влади та її взаємодію з представниками австро-німецьких окупаційних військ, зокрема командуванням XXV австро-угорського корпусу. Аналіз архівних документів, що характеризують події у краї, дав змогу В. Рекруту спростувати один із найпоширеніших міфів про масовий більшовицький революційний рух на теренах Гайсинщини у 1917–1918 рр.

Значним за обсягом й оригінальним за змістом є підрозділ, у якому описано український національний рух, зокрема діяльність Товариства І. Мальованого – одного з активних діячів кооперативного руху на Гайсинщині. Цікавими видаються роздуми автора праці про причини ліквідації Гетьманату. Аналізуючи події у Гайсинському повіті восени 1918 р., він акцентує на значному невдоволенні тогочасного українського суспільства не лише наслідками соціально-економічної політики влади, але й консервативно-монархічними ідеями, на які опиралася держава П. Скоропадського.

Друга частина, що має назву «Директорія УНР та боротьба за державність України (грудень 1918–листопад 1919 рр.)» і складається з дев'яти параграфів, є найбільшою за обсягом. У ній схарактеризовано період становлення в повіті влади Директорії УНР. Слушною є оцінка ролі у цих подіях отамана А. Волинця, завдяки рішучим діям якого встановлення нової влади відбулося мирним шляхом. Значне місце посідає реалізація на теренах Гайсинщини аграрної реформи уряду Директорії. Навівши значну кількість конкретних прикладів аграрних перетворень, автор, зокрема, зауважує про повний крах нової аграрної політики і пояснює це постійними військовими діями, недосконалістю земельного законодавства та розладом фінансової системи.

Особливий інтерес викликає підрозділ «Єврейські погроми 1919–1920 рр. : причини і наслідки», у якому В. Рекрут намагається об'єктивно зобразити справжніх винуватців цих трагічних подій. За підрахунками автора, на території повіту відбулося 55 єврейських погромів, у яких брали участь військові царської Росії, підрозділи Червоної армії, окремі формування армії УНР та повстанці під проводом місцевих отаманів. Унаслідок проведення погромів загинула 1041 особа, 1066 були поранені.

Аналізуючи події Української революції у контексті реального стану справ на теренах Гайсинщини, автор праці прийшов до висновку про те, що життя мешканців повіту відбувалося за тим самим сценарієм, який складався в інших регіонах Поділля. Однак територія повіту вирізнялася від інших активним розвитком повстанського руху, який зародився під проводом місцевих лідерів А. Волинця, І. Миколайчука, П. Ксендзюка, П. Лисоволика та ін. Гайсинчани влаштували непримиренну боротьбу з окупаційними червоноармійськими військами, зуміли першими на теренах Поділля звільнити повіт від більшовицьких збройних сил та запровадити ефективно діючі органи місцевого самоврядування.

Частина третя «Війна з «білими» і «червоними» окупантами: втрата здобутої державності», що komponується із чотирьох підрозділів, характеризує перебіг бойових дій на території Гайсинщини у найскладніший період Української національної революції. Протягом 1919 - 1920 рр. у краї відбувалися безперервні військові дії за участю збройних сил УНР, «білих» та «червоних» окупантів, Української Галицької армії та повстанців під орудою місцевих отаманів. Цікавою та оригінальною на цьому тлі видається авторська оцінка Зятківецької угоди та її впливу на військово-політичну ситуацію на теренах Східного Поділля.

Автору книги вдалося повернути з історичного забуття сотні прізвищ учасників революційних подій на території Гайсинського повіту, а також Подільської губернії, які впродовж багатьох десятиліть були викреслені з пам'яті українського народу окупаційною більшовицькою владою.

Працю В. Рекрута вдало доповнюють додатки й ілюстрації, що містять цікавий за змістом фактологічний матеріал. Нашу увагу привернули, зокрема, «Список урядовців державних установ МВС Гайсинського повіту станом на 4 жовтня 1918 р.», «Список осіб, що мешкають на території Гайсинського повіту та своєю злочинною для Державного порядку діяльністю повинні бути віднесені до числа агітаторів» та ін. Варто також відзначити, що в додатках подано значний масив документальних джерел, серед яких «Угода між УГА і Добрармією», підписана на ст. Зятківці 6 листопада 1919 р., різноманітні «Накази», «Заклики» та «Звернення» місцевих і центральних органів влади та управління, що дають змогу читачеві зрозуміти всю складність політичної та соціально-економічної ситуації на теренах Гайсинського повіту в період Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Науковий рівень видання значно посилює ґрунтовний іменний та адміністративно-територіальний покажчик, які стануть у нагоді читачам великого за обсягом фактичного матеріалу наукового видання.

Своєрідним підсумком книги, як і подій на Гайсинщині, у період Української революції 1917–1921 рр. можуть слугувати завершальні слова її автора: «Загалом на теренах Гайсинського повіту відбувся своєрідний феномен, коли купка близько 200 політиканів (стільки на Гайсинщині було членів КП(б)У разом із співчуваючими) отримала безроздільну владу над 325 тис. громадян краю. Саме під проводом вождів цієї політичної сили темна й осліплена паства пройшла через геноцидні процеси розкуркулення, вислання, Голодоморів, нищівних репресій та неймовірних жертв. Сучасні події навколо Криму і Донбасу вже мали місце в історії українського народу. Прикро, але уроки трагічної історії столітньої давнини не засвоїлися у світобаченні частини нинішньої людності, яка все ще вірить у «старшобратність» північного

.....
сусіда і щасливе життя під його зверхністю. Мільйони полеглих у минулому й десятки тисяч вбитих і понівечених нині – ось справжня ціна цієї «родинної турботи» лише за те, що українці розмовляють іншою мовою та намагаються повернутися до спільноти європейських країн» (С. 756).

Рецензована монографія В. Рекрута безумовно заслуговує високої оцінки, стане у пригоді дослідникам історії Поділля періоду Української національної революції 1917–1921 рр. Вона може слугувати зразком проведення наукових історико-краєзнавчих досліджень інших регіонів не лише Поділля, а й України. Можна лише побажати автору продовжити активно вивчати історію Гайсинщини в період драматичних та трагічних подій 20–30-х рр. ХХ ст.

Юрій Зинько

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, професор (Україна)

Віталій Тучинський

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Валерій Рекрут. Очерки истории Гайсинщины. Украинская революция (1917-1921 гг.): События. Персоналии. Размышления. Книга 2.: Борьба за государственность Украины в годы Гетьманата и становления Директории УНР. Винница: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 843 с.

***Анотация.** В статье прорецензировано монографию Валерия Рекрута в которой исследуются социально-экономические и общественно-политические процессы, происходившие на территории Гайсинского уезда Подольской губернии в период Гетьманщины и становления Директории Украинской Народной Республики. Исследование характеризует основательная и разнообразная база источников, основу которой составляют впервые введенные в научный оборот документы и материалы. Автору удалось объективно воссоздать события, происходившие в одном из уездов Подольской губернии на фоне всеукраинских политических процессов в сложный период становления украинского национального государства.*

***Ключевые слова:** Гайсинщина, Подолье, Украинская революция 1917-1921 гг., Гетьманщина, Директория УНР, земельная реформа, местное самоуправление.*

Yuryi A. Zinko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Professor (Ukraine)

Vitaliy A. Tuchinskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Valerii Rektut. Essays on the Life of Haisynschyna. Ukrainian Revolution (1917-1921) : Events. Personalities. Thoughts. Book 2. The Struggle for the Statehood of Ukraine During the Hetmanate and the Formation of the Directory of the Ukrainian People's Republic. Vinnitsia: LLC "Mercury Podillya" . 843 p.

***Abstract.** The article makes an attempt to protract the monograph of Valerii Rektut that explores the political, social and economic processes that took place in the Haisyn region in the Podolia governorate during the Hetmanate and the formation of the Directory of the Ukrainian People's Republic (April 1918- 1920).*

The research is based on the diverse sources, which include archive documents, presented for the first time and Ukrainian periodicals of the time. The first section of the work examines the events that took place in the Haisyn region during the Hetmanate, including the formation of local authorities, land reform, and economic difficulties. The second part is devoted to the political and social situation in the Haisyn region during the formation of the Directory of the Ukrainian People's Republic.

The author focuses on describing the national-cultural processes that were being activated at the time. For instance, on the activities of Jewish, Polish and Russian political powers pursuing their political interests. The work also analyzes the Jewish pogroms of 1919-1920, their causes and consequences. A significant place is occupied by the "Haisyn Labor Republic", which existed from May to September 1919. The characteristics of the Zyatkiivtsi agreement of November 6, 1919 and its political consequences are also of particular interest.

The monograph deserves a highly positive assessment, as the author analyzes the most significant events of the most turbulent times in Ukrainian history.

Key words: *Haysynshchyna, Podillya Ukrayins'ka revolyutsiya of 1917–1921, Hetmanate, Dyrektory of the Ukrainian People's Republic, land reform, local self-government.*

Статтю надіслано до редколегії 22.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.11.2020 р.

Степан Дровозюк

КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: bil@mail.vinnica.ua

ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-9304-8964>

Між суспільством і владою: радянська школа в УРСР

[Рец. на кн.: Лаврут О. «Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020]

Анотація. *Метою статті є аналіз монографії Ольги Олександрівни Лаврут, яка присвячена характеристиці місії школи в Українській РСР наприкінці 1940-х – у 1980-х рр. У роботі з'ясовано соціально-економічні умови функціонування закладів в УРСР; організацію освітнього процесу, змістове наповнення навчання; проаналізований кадровий склад учительства, динаміка і шляхи його формування. Авторка охарактеризувала умови праці вчителів, специфічні риси повсякденного життя педагогів; співвіднесла декларативне та реальне у процесі реалізації освітньої та суспільної місії вчителя. У роботі визначено місце школи в житті вчителів, учнів і їхніх батьків; досліджено специфіку школи в Україні порівняно з рештою СРСР у другій половині ХХ ст.*

Ключові слова. *Українська РСР, школа, освіта, учнівство, «будівники радянського ладу», педагоги, батьківська громадськість.*

Школа відіграє одну із вирішальних ролей у процесі формування особистості. Тут відбуваються етапи адаптації та соціалізації до дорослого життя. Яку роль і яким чином використовували цю інституцію у колишньому СРСР у своїй роботі показала О. Лаврут. Її дослідження складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновку, списку джерел та літератури і додатків.

У вступі авторка обґрунтувала вибір тематики своєї роботи, окресливши територіальні і часові рамки. Дослідниця зацентрувала свою увагу на Україні у сучасних межах другої половини ХХ ст. Вона зазначила мету та завдання до вивчення проблематики, зупинившись на питаннях, які уточнює, поглиблює та виносить нові до обговорення.

Перший розділ «Історіографія, джерела, методологічні засади дослідження» присвячено вивченню спадщини науковців різних галузей, які вивчали проблему радянської школи другої половини минулого століття, джерелознавчому наповненню роботи та теоретичним аспектам проблеми. Щодо першого, то зауважимо: обрана проблема є багаторакурсною і торкається не лише історії, але й педагогіки, психології, соціології, філософії, представники яких із позицій, власне, цих дисциплін досліджували школу. Авторка запропонувала хронологічно-проблемний підхід до висвітлення питання. Вона наголосила, що у радянському суспільстві дослідники мали обмежені можливості до вивчення проблем школи, які обумовлювалися суспільно-політичними, економічними та ідеологічними чинниками. сучасні вчені вже по-іншому трактують джерела, відкрито виражаючи власні погляди на здобуту інформацію. Вони переоглядають і відкривають нові сторінки до вивчення проблеми, серед яких виділяємо такі: держава – школа – держава, держава – педагоги, держава – учні, держава – громадськість. Дослідники характеризують різні складники школи у державному, все ж переважно – регіональному та локальному вимірах.

До написання роботи авторка долучила широке коло джерел: писемних, візуальних, усних та інших. Вони представлені у Центральних та обласних архівах України, зокрема – Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного, Державних архівах Донецької, Харківської, Київської, Житомирської, Львівської, Вінницької, Івано-Франківської, Одеської, Херсонської, Запорізької областей. Усна історія та інтерв'ю сприяли більшому «олюдненню» представленої монографії. Фото, плакати і афіші сприяли візуалізації матеріалу. Методологічне підґрунтя роботи спирається на концепції індустріального та постіндустріального розвитку суспільства, антропологічну, які дозволили висвітлити світоглядні позиції автора, що сприяло цілісному сприйняттю роботи.

Другий розділ «Школа як елемент державної політики» присвячений вивченню функціонуванню закладів освіти у другій половині ХХ ст. Авторка звернула увагу на повоєнну відбудову школи, зазначивши, що вона переживала чергове випробування через брак

матеріальних та людських ресурсів. Все ж, поступово учні отримали можливість навчатися. Наступні періоди характеризувалися пошуком оптимальних моделей школи шляхом її реформування. Від семирічного навчання учні мали можливість отримувати освіту у десятирічних і одинадцятирічних закладах, де поряд із загальною освітою – професійну підготовку із певного фаху. Цей період характеризувався і поступовим зросійщенням шкільного життя, що обумовлювалося політикою радянського центру, яка формально демонструвала прихильність і відкритість до національних культур, фактично – нівелювала інтересами і правами громадян. У суспільстві діяло правило: «Конституція у нас для зарубіжжя», під прес якого підпадала і освіта. Все ж, як зазначає дослідниця, країні необхідно було надолужити розрив у підготовці майбутніх випускників, фахівців, із вимогами економіки, тому вона шукала відповідні шляхи до цього. Середина 1980-х років характеризувалася демократичними змінами у суспільстві, у чому брала участь і школа. Поряд із дітьми семирічного віку, відкрилися класи для шестирічок, школа стала одинадцятирічною. І донедавна такою й залишалася. Тому, на порядку денному стоїть необхідність перебороти наслідки радянщини, що покликана здійснити Нова українська школа.

У третьому розділ «Радянська школа як інститут» охарактеризовані соціально-економічні умови функціонування школи в УРСР. Дослідниця наголосила, що радянський уряд приділяв значну увагу матеріальним аспектам, здійснюючи відновлення закладів, потім розширення їх площ, забезпечення приладами, технікою. Але з часом екстенсивність виявлялася і у освітній галузі. Замість запровадження нових технологій і засобів у освітній процес, влада прикривалася гаслами та офіціозом. Заклади освіти забезпечувалися підручниками, посібниками, різною наочністю, обсяг яких поступово зростав. Поряд із україномовними використовували перекладні з російської. Друкована продукція стала потужним інструментом формування радянського світогляду в учителів, дітей та їх батьків.

Навчальне-методичне забезпечення обумовлювалося планами та програмами для учнів різних шкіл, у тому числі і з мовами навчання, які періодично змінювалися. Головними при цьому, як наголошує авторка, залишалися такі дисципліни: математика (після початкових класів – алгебра і геометрія), мови і літератури (російська, українська), фізична культура і трудова практика. Це пояснювалося прагненням до розвитку дітей логіко-математичного мислення, виконання чітких розпоряджень, алгоритмів, випустити грамотного учня, який би був фізично сильним і готовий до захисту радянської Батьківщини. Урок залишався основною формою роботи з дітьми.

Головною фігурою, як зазначається у монографії, залишався учитель. Йому присвячений четвертий розділ роботи «Антропологічний вимір учительства». Його розглядали з різних позицій: як будівників нового суспільства, пропагандистів, вихователів. Після закінчення Другої світової війни постав кадровий голод в усіх галузях і школа не стала виключенням. Як наголошує автор, необхідно було його вирішити, що здійснювалося через курси, інститути, університети за заочною та очною формою навчання. До кінця періоду, що вивчається, це вдалося здійснити, проте учителів природничих дисциплін дещо бракувало. Педагоги, у переважній більшості, мали вищу освіту.

Діяльність учителів підтримувалася і корегувалася державою через систему моральних та матеріальних заохочень. Дієвим засобом при цьому виступали учительські з'їзди. Але вони не лише мали ідеологічні функції, але й науково-практичні, оскільки на них обговорювалися шляхи вдосконалення навчально-виховного процесу через оновлення навчальної та технічної бази, запровадження різних методик. Учителюство проходило процедуру атестації та нагороди, що дійшло і до сьогодні. Підвищувати власну кваліфікацію воно повинно було в інститутах удосконалення вчителів, де надавали перевагу загальній, а потім вже фаховій підготовці. Педагоги гідно виконували власне призначення, надаючи знання учням не лише у школі, а й поза її межами, здійснюючи екскурсії на підприємства, у музеї тощо. В залежності від рівня підготовки, стажу, фаху та місця знаходження учителі отримували зарплатню. Зважали і на наповнюваність класів і шкіл. Держава намагалася вирішити матеріальні питання своїх кадрів, надаючи житло, земельну ділянку. Але не завжди вони були облаштованими і комфортними. О. Лаврут зазначає, що учителі не були сліпими виконавцями вказівок уряду. Вони мали певні обов'язки, але могли не виходити за їх межі, а іноді й робили навпаки, за що потрапляли під пильне око правлячих органів.

П'ятий розділ монографії «Школа для учня чи учень для школи?» знайомить читача із життям школяра у закладі освіти. Дослідниця проаналізувала динаміку учнівства, яка зростала і обумовлювалася соціально-економічними, культурними та демографічними чинниками. Якщо порівнювати кількісний склад шкіл з різними мовами навчання, то прослідковується зменшення учнів в україномовних закладах, натомість – збільшення у російськомовних. Сільська місцевість залишалася острівцем збереження мови і традицій українськості.

У повоєнні роки частина дітей залишалася поза шкільною освітою, проте їх кількість зменшувалася. Звичною картиною була переповнення класів, не дивно, що учні навчалися у дві, і навіть у три зміни, особливо у великих промислових центрах. Щоб забезпечити зайнятість, підготовку до уроків, дозвілля дітей і відлучити їх від родин, створювали ГПД, кількість яких зростала. Важливим при цьому залишалося харчування школярів, які здійснювали це через роздаткові, буфети, шкільні або місцеві їдальні. Асортимент був різним, проте бракувало свіжих овочів та фруктів. Поруч із цим дітей і дорослих долучали до позакласної та позашкільної роботи із громадськістю, яка була спрямована не лише на поглиблення, розширення власного світогляду, а й на прищеплення радянських постулатів. Спілкування із родинами вихованців носило діагностичний, просвітницький, коригуючий та практичний характер. Батьки долучалися до діяльності школи, їхня діяльність носила індивідуальний та в переважній більшості, громадський характер. Школа залишалася радянським інститутом, де поряд із державною політикою реалізовувався і особистісний потенціал учителя, учня і батьків.

Позитивною рисою роботи можна відмітити достатній статистичний матеріал, який дозволив прослідкувати динаміку розвитку шкіл: їх кількісний та якісний склад, навчально-методичне і матеріальне забезпечення, мови навчання, партійну належність педагогів, регіональні особливості тощо. О. Лаврут запропонувала антропологічний вимір функціонування школи другої половини ХХ ст.

Вважаємо за необхідне зазначити, що роботу доповнила б художня література як джерело до вивчення запропонованої тематики. На майбутнє варто приділити увагу вивченню питань взаємодії школи із вищими навчальними закладами, що сприяло б системності характеристики проблеми якості шкільної освіти та наступності різних ланок освіти. Цікаво було б провести паралелі із розвитком школи не лише на терені країн пострадянського простору у зазначений період, а й порівняти із країнами «радянського табору» та демократичними європейськими. Можливо, приділити увагу дозвіллю учительства.

Отже, робота написана на високому науково-дослідницькому рівні, заслуговує на увагу науково-педагогічної громадськості, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією. Вона є завершеним самостійним науковим дослідженням, виконаним на актуальну тему, має наукову і практичну цінність.

Степан Дровозюк

КВУЗ «Винницькая академия непрерывного образования»
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Между обществом и властью: советская школа в СССР

[рец. на кн .: Лаврут О. «Советская школа во второй половине ХХ в .: измерение Украины». Славянск: Печатный двор, 2020]

Аннотация. Целью статьи является анализ монографии Ольги Александровны Лаврут, посвященной характеристике миссии школы в Украинской ССР в конце 1940-х–в1980-х гг. В работе изучено социально-экономические условия функционирования учреждений в РСФСР; организацию образовательного процесса, содержательное наполнение обучения; проанализирован кадровый состав учительства, динамика и пути его формирования. Автор охарактеризовала условия труда учителей, специфические черты повседневной жизни педагогов; соотнесла декларативное и реальное в процессе реализации образовательной и общественной миссии учителя. В работе исследована специфика школы в Украине по сравнению с остальными республиками СССР во второй половине ХХ в.

Ключевые слова. Украинская ССР, школа, образование, ученичество, «строители советского общества», педагоги, родительская общественность.

Stepan I. Drovozyuk

Vinnitsia Academy of Continuing Education
Dr (History), Professor (Ukraine)

Between Society and Government: the Soviet School in the USSR

[Rec. on the book: Lavrut O. «Soviet school in the Second Half of the 20th Century: the Dimension of Ukraine». Slovyansk: Printing yard, 2020]

Abstract. The aim of the article is to analyze the monograph of Olga Alexandrovna Lavrut, which is devoted to the characteristics of the school's mission in the Ukrainian SSR in the late 1940s–1980s. The paper clarifies the socio-economic conditions of institutions in the USSR; organization of the educational process, content of education; the personnel structure of teachers, dynamics and

ways of its formation are analyzed. The author described the working conditions of teachers, specific features of everyday life of teachers; correlated the declarative and the real in the process of realization of the educational and social mission of the teacher. The place of school in the life of teachers, students and their parents is determined in the work; the specifics of school in Ukraine in comparison with the rest of the USSR in the second half of the XX century are investigated.

Key words. Ukrainian SSR, school, education, apprenticeship, "builders of the Soviet system", teachers, parents.

Статтю надіслано до редколегії 25.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.11.2020 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць “Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія” входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад’юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов’язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті стаття може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування статті (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність даного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті, відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; в наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4-7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**в тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовки “**Джерела та література:**”, формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4-7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку із її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12-24 сторінок (20-40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту -14 кеглів, стиль “нормальний” (“звичайний”); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «**Джерела та література**» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку** відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

– кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті.

- між словами ставити тільки один пробіл;

- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945 – 1947 рр., (1945 – 1947), XV – XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

- у цифрових даних, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. При цьому назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

- Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)“1945/1953“

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. *Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та*

верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методики та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувалася старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Меринов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними. (Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, І. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем*, том 9, № 3. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.

Каганов, Ю. (2011). Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXI, 35–41.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXVIII, 213–225.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

Копиця, Д. (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.

Ле, І., Стебун, І. (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.

Передова стаття. (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.

Петровський, М. (1946). До кінця викрити націоналістичні перекопчення історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

.....
Шульженко, С. (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Валерій Кононенко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, доцент (Україна)

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945–1953)

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945–1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа, авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. **Выводы.** Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945-1953)

Abstract. The purpose of the article is to analyzed the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. **Scientific novelty** of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. **Conclusions.** The Soviet press in the post-

war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGHOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinjy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orhaniv vlyady i upravlinnja Ukrajinjy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinjy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2011). Natsionalna identychnist iadianska ideolohiia: problemy teoretychnoi kontseptualizatsii [National identity and Soviet ideology: The Problems of theoretical conceptualization]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXI, 35–41. [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainianization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series*, 28, 225–238. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Le, I., Stebun, I.** (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruhennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriyu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichnij visnyk – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliografii [Development of the State Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems*, tom 9, vol. 3, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Zghorovskiy, S.** (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 19 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 34. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 124 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2020-34

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мурашова О.П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 24.12.2020 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.11,3. Умовн. друк. арк. 10,5. Обл.-видавн. арк. 12,8.
Наклад 300 прим. Зам. № 8367

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825 м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>